ՊԵՏՐՈՍ ՔՀՆՅ. ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵ
ԵԿԵՂԵ
ԵՒ Ի
ՎԱՐԴԱՊԵ

IMPRIMERIE M. TURABIAN
227 BOULEVARD RASPAIL
PARIS
1945

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԵՏՐՈՍ ՔՀՆՅ. ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

IMPRIMERIE H. TURABIAN
227 BOULEVARD RASPAIL
PARIS
1945

ԶՕՆ

Փարիզի Ազաբեյական Ուղղափառ Հայոց Կրօնական Ընկերակցութեան Վարչութեան Ատենապետ հանգուցեալ ՊՕՂՈՍ ԷՍՄԷՐԵԱՆԻ անման յիշատակին:

ՊԵՏՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ

ՆԱՄԱԿ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

1945 Մարտ 20 գշ. ԼԻՕՆ

Արժանապատիւ եւ Գերյարգելի

Տ. Պետրոս քահանայ Գասպարեան

ի Փարիզ

Արժանապատիւ Տէր Հայր,

Անհուն գոհունակութեամբ ստացայ «Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ իր «Վարդապետու-թիւնը», որ ձեր յառաջաբան երկտողէն զատ կը բովանդակէր նաեւ Պ. Նաւարեանի նամակը:

Անմիջապէս փութամ ըսել թէ այդ երկու նախաբաններու ընթերցումը բաւեց ինծի տե-ղէն լիովին գաղափարս կազմելու համար բո-վանդակ մատենանին ոգին, միտք բանին ըմբռ-նելու համար: Եւ պարզապէս, այս քաղէնս, ինքնահոս արտայայտութիւնն է առանց այլ եւ այլի ձեր այդ հատորը գաղթային Հայ Սփիւռ-քին մէջ նկատել իբրեւ հրաշակերտը հայ վաղ-բավատին գրականութեան: Օտար լեզուով գրը-

չութիւնը գոգցես աւելի հմայիչ եւ մատչելի կ'ընծայէ զայն:

Թոյլ տուէք ինծի որ համարձակիմ ձեր բահանայական պատկառանքին առջեւ արտասանելու բառ մը՝ որ ոչ - բացառիկ այլ պարագայի մը մէջ անտեղի պիտի ըլլար աշխարհականիս.- այդ բառն է « Ապրի՛ս, Տէր Հայր »:

Նաւաբեռնը գիտէք կը նաւնչնայի, բայց իր դէմքը հիմա, իր յառաջաբանը կարդալէս վերջ ցեղիս հրաշագործուած մէկ տիպարը կը հանդիսանայ: Յառաջաբանովը որ այնքան կուռ ու սերտ ագոյցքովը լման պատմութիւն մը կ'արժէ: Շնորհաւորելի է նաեւ այս մասին ձեր նիգը, զայն երբեմն գտնելու եւ անոր շունչն ու ոգին ա՛յնքան չերմօրէն զուգելու ձեր աշխատութեան:

Հայ ցեղին, Հայ լեզուին, Հայ եկեղեցիին մասին նշմարտութիւններ այնքան փոքր ծաւալի ու տարածութեան մը վրայ ոգորուած ու պարփակուած ըլլալը տեսնելով իրբեւ Հայ հպարտութիւն մը զգացի, եւ այս գեղեցիկ զգացումը ու նշխարեալ օրերու մէջ այս զօրացուցիչ դեղահատը պարտական եմ ձեր երկուքին: Ահա անգին շահ մը՝ զոր արտակիտեցի ձեր գիրքին ընթերցումէն — բայց ոչ ամբողջ ընթերցումէն, այլ էջերը կտրելու ատեն հաղուածոյ ընթերցումէ մը: Դուք ըստ ամենայնի պարզած էք ի՛նչ որ բնիկ հայ թէ այլ ոք օտար պէտք է գիտնայ մեր ցեղին, մեր լեզուին եւ մեր եկեղեցիին նկատմամբ, լուրջ ու համառօտ:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ մեր բոլոր մասնագիտական հրատարակութիւնները այս ոգիով, այս շունչով կերպաւորուին ու առուգանան, ո՛րչափ պիտի շահիմ իբրեւ ազգ եւ իբրեւ ազգի մը պատկան անհատներ: Մանաւանդ որ ճիշդ այս րոպէին ձեր գիրքին մատուցած այդ նշմարտութիւններուն մէջ կ'ամփոփուի մարդկային ներկայ յեղյեղուկ պայմաններուն առջեւ, մեր ցեղին, լեզուին ու եկեղեցիին, մէկ խօսքով՝ ազգապահպանումի եւ ապագայ լինելութեան հարցը: Ահա թէ ինչո՛ւ չեմ յագեցար եւ չեմ համառօտեր տպաւորութիւններս:

Միակ դիտողութիւն մը, եթէ կը հանիմ, Տէր Հայր: Հայ եկեղեցին որակականի պէտք չունի· ըլլայ այդ որակականը «Առաքելական», «Աւետարանական» կամ այլ ինչ մուրացածոյ: Հայ ցեղ, հայ լեզու, հայ եկեղեցի: Այս երեք Հայերու երբորդութիւնը միայն յաւիտենական գոյութեան մը ձեռնտու է· մեր եկեղեցին՝ իբր միակ իր անուանով (Հայ) կը բաւէ իր հրաշակերտ կառոյցքովն ու ոչ մէկ կրօնական գրականութեան մէջ տեսնուած շարականներու, երգերու ճոխութեամբ իբրեւ գոհար մըն է՝ մարդկային պատմութեան բոլոր գանգուածային գեղեցկութիւններուն մէջ:

Մե՛ղք, հազար մե՛ղք որ կաթոլիկ ու բողոքական անուններով Հայածին սերունդ մը իբր-զիբր կը բայբայէ միութենէն, առաքելական, աւետարանական որակումներով: Որքա՛ն կարելի է ընդլայնել այս մասին:

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիրքին մէջ ամփոփուած ճշմարտութիւնները վանդակին մէջ բռնուած, ահա չեմ կարող վերջացնել ձեզի իսկապէս տաղտուկ պատճառող այս . . . երգը: Լեցի սովորական աշխատութիւնս, եւ գիտեմ թէ բաւական պիտի մոռնամ սովորական գիտցածներէս, ձեզմով ու Նաւարեանով որսացուած ըլլալով:

Բայց այս ինծի համար բարեբաստիկ վայրկեաններուն ի յուշ եւ ի շնորհս, կը խնդրեմ որ հաճիք ընդունիլ սրտագին երախտագիտութիւնս եւ շարունակել ձեր ճիգը, նման ճշմարտութիւնները հայ լեզուով տարածելու համար նաեւ հայ համայնքին մէջ:

ԵՐ. Տ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

Երկու տարի առաջ լոյս ընծայած էինք « Հայ Եկեղեցին եւ իր Վարդապետութիւնը » տիտղոսով Ֆրանսերէն հատոր մը, նպատակ ունենալով Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը ծանօթացնել Ֆրանսահայ նոր սերունդին, որը ծնած ու սնած ըլլալով այս հիւրընկալ երկրին մէջ, բոլորովին անտեղեակ մնացած էր մեր ազգային ու կրօնական փառքերէն:

Ֆաջալերուած՝ հայ թէ օտար մտաւորական շրջանակներու մէջ մեր Ֆրանսերէն հատորին գտած ջերմ ընդունելութենէն — ինչպէս ընթերցողը պիտի տեսնէ ուրիշ էջերու վրայ հրատարակուած նամականիներէն — լոյս կ'ընծայենք անոր հայերէն թարգմանութիւնը, որը կը կարծենք թէ օգտակար պիտի ըլլայ նաեւ հին սերունդին համար, որուն մեծ մասը անգիտակ մնացած է Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութենէն: Ֆրանսահայ գաղութը անկազմակերպ է, եկեղեցիներն ու մատուռները անբաւական են, դպրոցներ դոյութիւն չունին, որպէս զի կարելի ըլլար տղոցին եւ կրօնական դաստիարակութիւններ կարդալ: Կը յուսամ թէ սոյն աշխատութիւնը, գոնէ մասամբ մը, պիտի լրացնէ այդ պակասը:

Անցեալի մասին եկեղեցիներու չխօսեցանք, քանի որ այդ ուղղութեամբ բազմաթիւ հատորներ գոյութիւն ունին արդէն: Ծանրացանք հայ եւ օտար եկեղեցիներու տարբերութիւններուն վրայ, ինչ որ շատ կարեւոր է մեր

գաղութին համար: Ջանացինք, մեր կարողութեան ներած չափով, դիւրըմբռնելի եղանակով մը բացատրել այդ տարբերութիւնները, խուսափելով աստուածաբանական խրթին ոճերէն եւ դարձուածքներէն:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին, ըլլալով մէկ անդամը Ընդհանրական Եկեղեցիին, կը կոչուէր Առաքելական, Ուղղափառ եւ Կաթողիկէ, ինչպէս որ կ'արտասանենք մեր Հաւատամքին մէջ: Բայց, եպիսկոպոսական Աթոռին գերակայութեան համար Արեւելեան եւ Արեւմտեան եկեղեցիներու միջեւ շարունակուող անվերջ պայքարները դրդեցին առաջինը՝ սեփականացնելու Ուղղափառութիւնը եւ Տիեզերականութիւնը, իսկ երկրորդը՝ Կաթողիկէութիւնը: Մենք, ըլլալով թէ՛ մէկը եւ թէ միւսը, ստիպուած էինք, խառնաշփոթութեան տեղի չտալու համար, պահել միայն «Առաքելական» կոչումը:

Յուսով ենք, որ սոյն աշխատութիւնը, գնահատուելով մեր հին սերունդին կողմէն, պիտի ծառայէ իր նպատակին: Եւ այդ պիտի ըլլայ մեր միակ վարձատրութիւնը:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

L'ÉGLISE APOSTOLIQUE ARMÉNIENNE

ET SA DOCTRINE

ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԱՍԻՆ

Le 26 mars 1945.

Monsieur le Révérend Père,

J'ai reçu votre livre : *L'Eglise Apostolique Arménienne et sa Doctrine*, que vous m'avez fait la faveur de m'envoyer, avec une dédicace à laquelle je suis très sensible et qui en augmente encore pour moi la valeur.

Je vous suis très reconnaissant d'avoir eu toutes ces attentions à mon égard ; je me suis empressé de parcourir cet éminent travail, auquel j'aurai certainement plaisir et profit à revenir à loisir.

Mais je voulais en avoir une idée générale avant de vous en écrire.

Dans cet ouvrage très complet, deux choses frappent d'abord :

— Des illustrations qui constituent une documen-

tation remarquable, bien rare, sinon unique, et que vous avez eu certainement autant de peine que de mérite à réunir ; j'y ai vu avec bien des pensers la vue de *Sis*, dont les souvenirs sont un lien entre nous.

De quelle date est cette vue ?

La carte que vous avez établie est une aide précieuse et indispensable pour le lecteur. Vous avez eu bien raison de la joindre à votre livre, ce qu'on omet généralement bien à tort dans ces sortes de travaux.

— La seconde chose que j'apprécie beaucoup est votre résumé des querelles de doctrines qui ont divisé l'Orient si tragiquement, et qu'il est si difficile de trouver exposé de manière complète et précise. J'ai là beaucoup à apprendre et à comprendre.

Voilà une première impression. Les lectures suivantes, plus posées, me feront encore mieux mesurer toute la valeur de votre effort, qui comble une lacune des Histoires de l'Arménie.

En vous remerciant encore bien vivement d'avoir pensé à moi, je vous assure, Monsieur le Révérend Père, de mes sentiments de déférente et bien vive sympathie, toute pénétrée de considération pour l'œuvre considérable que vous venez de réaliser, à un moment où mille difficultés en augmentent encore le grand mérite.

Général E. Brémond,

Ancien Chef du Contrôle administratif de la République Française en Cilicie.

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

★

5 juin 1945.

Pour un penseur quelconque qui se targue de la moindre érudition, ce livre présente un très important caractère documentaire. Citons la page 96 à laquelle il faut adjoindre de suite la page 129, parce qu'à elles deux se trouve chiffrée l'importance numérique des adeptes ainsi que leur lieu. Immédiatement aussi capital, bien qu'un petit peu plus long à lire, le chapitre page 108, concernant les Lieux Saints, définit l'influence spirituelle qui s'attache aux Arméniens. A ce double titre instructif, cet ouvrage mérite de prendre place sur la table du plus minime consulat, aussi bien que dans les Ambassades.

Tout ceci ne doit pas faire négliger l'exposé de la doctrine.

La controverse serait facile à déchaîner en considérant comme une raillerie la mention d'une pénitente pleurant devant la statue de saint Antoine pour obtenir un enfant. Hélas ! toute croyance impressionne de façon curieuse ou déconcertante certains esprits : il importe donc de ne pas trop s'attarder aux pages 215 ou 235 encore, traitant des messes « sèches ».

Observant, au contraire, d'une large vue d'ensemble ce bref résumé des dogmes qui n'oublie aucune des religions plus ou moins cousines comme le protestantisme, on voit se dessiner une sorte d'arc-en-ciel autour des Evangiles, aux teintes heureuses toutes nouvelles.

Comte DE CHAMPEAUX.

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Paris, le 25 avril 1945.

Révérend Père,

Je me propose depuis longtemps de vous dire de vive voix à quel point j'ai été heureuse de lire votre livre et combien je suis contente de l'avoir.

Je ne puis vous dire l'intérêt et le plaisir avec lesquels j'ai lu votre livre. Vous avez fait là une œuvre remarquable de pionnier et d'érudit et vous avez su donner à des non-érudits comme moi des connaissances bien précieuses et les intéresser à cette histoire si importante dans la vie du peuple arménien.

Je vous remercie encore infiniment de m'avoir donné cet ouvrage que je garde précieusement et vous prie de croire, Révérend Père, à mes sentiments respectueux et dévoués.

E. Toumaniantz.

Paris, ce 13 janvier 1945.

Mon Révérend Père,

J'ai ressenti à la fois un grand plaisir et une juste fierté en parcourant votre bel ouvrage sur *L'Eglise Apostolique Arménienne et sa Doctrine.*

M. Navarian a parfaitement résumé dans sa Lettre-Préface les idées qui se dégagent de votre exposé. Pour ma part, je suis sûr que vous avez éveillé chez la jeune

génération arménienne, qui vit loin de la colonie par la force des choses, le sentiment que notre peuple, qui a été à l'avant-garde de la civilisation, conserve encore vivaces, grâce à son Eglise Apostolique, les qualités qui font les grands peuples, par les sentiments et le rayonnement de son intelligence.

Je vous remercie encore, pour le plaisir que vous m'avez procuré en me faisant parvenir votre livre parfaitement conçu.

Je vous prie d'agréer, Mon Révérend Père, l'assurance de mes profonds et respectueux sentiments.

D. SÉFÉRIAN.

Paris, le 18 mai 1945.

Mon Révérend Père,

J'ai lu avec grand plaisir et intérêt l'œuvre magistrale que je vous félicite d'avoir conçue. Je vous remercie de me l'avoir envoyée.

Agréez, Mon Révérend Père, mes salutations très distinguées.

Mme N. CAPAMAGIAN.
(née Nubar)

Boulogne, le 23 décembre 1944.

D'UN ÉTUDIANT ARMÉNIEN

Mon Révérend Père,

J'ai cru préférable de bien pénétrer l'esprit de votre

bel ouvrage avant de vous écrire pour vous exprimer ma reconnaissance.

La lecture approfondie de pages aussi intéressantes et érudites m'a permis d'apprécier à leur juste valeur les dogmes de notre Eglise vénérée. Je suis fier d'appartenir au peuple qui, le premier, a embrassé le christianisme.

Il n'existe pas, je crois, parmi les diverses interprétations des préceptes de Jésus, une religion plus sincèrement chrétienne que la nôtre.

Je vous prie de croire, mon Révérend Père, à ma respectueuse gratitude et d'agréer l'expression de mes sentiments déférents.

Artin ALSANIAN.

Mardi, 19 décembre 1944.

D'UNE ÉTUDIANTE ARMÉNIENNE

Mon Révérend Père,

Je viens à vous, vous remerciant de votre précieux ouvrage, *L'Eglise Apostolique Arménienne et sa Doctrine*, que vous m'aviez envoyé, étant donné qu'il est très intéressant et en même temps permet de mieux connaître notre doctrine. Mes parents, eux aussi, ont beaucoup apprécié votre œuvre, la jugeant à la fois instructive pour les grandes personnes et pour les enfants.

Je vous en remercie de nouveau mille fois et vous prie, mon vénéré père, de croire à l'assurance de ma plus haute considération et à mes sentiments les plus respectueux.

Alina KÉVORKIAN.

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Marcel Paon

du Ministère des Affaires Etrangères.

vous adresse tous ses remerciements pour l'envoi de votre livre sur l'Eglise Apostolique Arménienne et ses félicitations pour cet intéressant ouvrage.

Paris, ce 2 décembre.

Mon cher Père,

J'ai été très touchée, à la réception de votre iivre, de votre délicatesse. Et aussi très heureusement surprise, j'ai partagé un peu votre joie d'auteur de se voir enfin édité malgré les multiples difficultés actuelles !... Mlle Davy a dû également partager la même joie. Veuillez croire à mes sentiments les plus respectueux.

F. Sarkissian de Karapétian.

Paris, 27 mars 1945.

Cher Révérend Père,

Je suis confus et désolé de ne vous avoir point encore écrit au sujet de votre ouvrage. Ne pensez pas, surtout, que ce soit par indifférence ; mais votre livre ayant attiré l'attention d'un de mes amis, j'ai commis l'imprudence de le lui prêter avant que d'en pouvoir faire la lecture. Et ce n'est que tout récemment que j'ai pu en prendre moi-même connaissance.

Votre livre constitue une contribution particulièrement précieuse à l'histoire de l'Eglise Apostolique qui fut, à travers les siècles, l'âme même de la nation arménienne.

Votre étude est d'une rare qualité, au double point de vue théologique et historique, et le parallèle est fort remarquable que vous avez établi entre l'Eglise Arménienne et l'Eglise Catholique.

Evidemment, je suis trop profane pour apprécier comme il convient votre ouvrage. Du moins, je suis convaincu qu'il ne manquera pas de recueillir les suffrages des savants comme de tous les fervents de l'histoire du peuple de Haïk.

Avec mes compliments renouvelés pour votre bel effort littéraire et historique, veuillez, cher Révérend Père, agréer l'assurance de mes sentiments très distingués.

Le Délégué général ..
de l'Union Franco-Arménienne :
André Faillet.

Paris, le 14 décembre 1944.

Mon Révérend Père,

J'ai lu avec le plus vif intérêt votre ouvrage sur *L'Eglise Apostolique Arménienne et sa Doctrine.* Il comble une lacune, car, bien souvent, dans mes voyages autour du monde, on m'a demandé ce qu'était l'Eglise Arménienne et de quel rite elle relevait.

Vous avez donné, sur la question, des renseignements

préeis, simples, qui profiteront non seulement aux étrangers, mais aux Arméniens eux-mêmes, dont beaucoup, emportés par des courants de civilisations divergentes, ont tendance à oublier leurs origines.

Je regrette, en ce qui me concerne, que vous ayez cru devoir comprimer la matière de votre livre qui se prêtait à des développements des plus passionnants, mais je veux espérer que vous continuerez à vulgariser et à rendre accessibles à tous les curieux les monuments littéraires qu'a inspirés notre vieille et attachante religion.

Croyez-moi bien sincèrement vôtre.

Léo VERHARDT

Docteur en Théologie.

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Տաճս, 24 Փետրուար 1945

Արժանապատիւ Տէր Հայր,

Շատ մեծ յափշտակութեամբ ստացայ ձեր գիրքը, զոր հաճած էք ուղարկել ինծի: Տարիէ մը ի վեր բացակայ էի Փարիզէն եւ չուրջ ամիս մը առաջ միայն ձեռքս հասաւ, որով չկրցայ ժամանակին շնորհակալութիւններս յայտնել ձեզ:

Մեծ շահեկանութիւն ունի գիրքը ամենուս համար, ի մասնաւորի մեծապէս օգտակար պիտի ըլլայ ան հայ երիտասարդներուն՝ ուսուցանելով անոնց մեր կրօնքին ու ազգային պատմութեան վսեմաւոր տարրերը, զորս բացատրած էք այնքան դիւրըմբռնելի եւ յանկուցիչ եղանակով:

Մնամ խորին յարգանօք՝

Տիկին Ա. Ա. ԷՓՆԱԵԱՆ

Փարիզ, 27 Նոյեմբեր 1944

Յարգելի Տէր Հայր

Ձեր գիրքը խոր հաճոյքով ստացայ, պիտի գրեմ ձեզի աւելի վերջը, երբ յանձնուիմ իր ընթերցումին: Ամէն պարագայի առաջին քանի մը էջերը, որոնց վրայ հակե-

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ցայ, իսկայն ստացածս տպաւորութիւնը տուին ինձի թէ ամբողջական եւ ոչ տարրական ծանօթութիւններ պարունակող աշխատութիւն մըն է ձեր հրատարակութիւնը: Կը յուսամ թէ տպատումը պիտի վարձատրէ ձեր ճիգը:

Կանխայայտ շնորհակալութիւններով՝

ՍԻՐԱՆՈՑՇ ՍՐԱՊԵԱՆ

---

1 Մարտի 1945 թ.

Մեծայարգոյ եւ սիրելի Հայր Պետրոս,

Ծորին կերպով գոհացած եմ ձեր վարմունքով եւ ձեր ուշադրութիւնով:

Ժամանակին ստացայ ձեր գիրքը: Ընդունեցէք իմ անկեղծ շնորհակալութիւնս: Մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի ձեր գիրքը:

Վերջապէս կատարվեց մեր ցանկութիւնը: Շնորհիւ ձեր գործի, հասկանալի եղաւ մեր եկեղեցւոյ պատմութիւնը, կանոնները եւ ազգային մեծ դերը:

Պէտք է տարածեմ ձեր աշխատութիւնը մանաւանդ

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

մեր երիտասարդ ուսանողների մէջ, որոնք բոլորովին անտեղեակ են այդ հարցերում:

Մնամ սիրով եւ միշտ ձեզ յարգող

ՅՈՎՀ. ՀՈՒՆՈՒՆՑ

Ականիէց, 30 Նոյեմբեր 1944

Յարգելի Տէր Հայր,

Շնորհակալութեամբ ստացայ եւ մեծ հաճոյքով կարդացի ձեր երկասիրութիւնը Հայ եկեղեցւոյ մասին:

Անկեղծ շնորհաւորութիւններս ձեր դիւրըմբռնելի լեզուին, ոճի յստակութեանը եւ նիւթերու դասաւորման՝ որ դիւրամատչելի կ'ընէ ձեր ուսումնասիրութիւնը գաղութիս բոլոր խաւերուն:

Յարգալիր բարեւներով

ՕՍՏԱՆԻԿ ԱՃԷՄԵԱՆ

---

23 Դեկտեմբեր 1944 Փարիզ

Արժանապատիւ

Տէր Գեորգ քհնյ. Գասարճեան

Ստանալով ձեր հազուագիւտ գիրքը, որ չափազանց

խնամքով պատրաստուած է եւ որ շատ թանկագին, գնահատելի գործ մ'է: Գնահատելով ձեր աշխատութիւնը, շնորհակալութիւն կը յայտնեմ մեր ամբողջ ընտանեաց կողմանէ:

Կը մաղթեմ աւելի մեծ յառաջդիմութիւններ եւ բարձրացում ձեր ասպարէզին մէջ:

Յաւակնիկ

Լ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Փարիզ 8 Դեկտեմբեր 1944

Յարգելի Տէր Հայր,

Շատ զոհ եղայ թղթատելով ձեր մատեանը երկը: Առանց յաւակնութեան՝ շատ լուրջ աշխատութիւն մ'է, զոր պէտք է քաջալերել: Օրմանեանի վրայ ձեր գրած էջերը ինծի մեծ հաճոյք պատճառեցին, որովհետեւ նորին Սրբազնութիւնը մեր աստուածաբանութեան ուսուցիչն էր կեդրոնական վարժարանին մէջ, եւ որուն առաջին ընդառաջողներէն եղած եմ:

Ընդունեցէք, յարգելի Տէր Հայր, շնորհաւորութիւններս եւ խորին յարգանացս հաւաստիքն:

Վ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Փարիզ 12 Փետրուար 1945

Արժանապատիւ Հայր,

Շնորհակալութեամբ ստացայ ժամանակին ձեր դրածը, որ կարդացի մեծ հետաքրքրութեամբ: Արդարեւ շնորհաւորելի է ձեր նախաձեռնութիւնը, որ կը լրացնէ սուր պէտք մը մեր երիտասարդ — եւ նոյն իսկ չափահաս — սերունդին համար: Ձեր դիրքը ընդհանուր պատկեր մը տալէ դատ մեր եկեղեցիին մասին, կու տայ նաեւ բացատրութիւնը կարգ մը մանրամասնութիւններու, որոնք վստահաբար չատերուն անծանօթ են::

Անկեղծ յարգանօք՝

Ն. ԴԱՒԻԹԵԱՆ

Փարիզ 12 Դեկտեմբեր 1944

Արժանապատիւ

Տէր Պետրոս քահանայ Գասարճեան

Փարիզ

Պատիւն ըրած էք ինձ դրկելու ձեր հեղինակած «Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ իր Վարդապետութիւնը»

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ֆրանսերէն գիրքը, պիտ նկատելով անշուշտ ոչ թէ միայն Փարիզի հայ գաղութին մէկ անդամը, այլ եւ իբրեւ կեդրոնական վարժարանի վազեմի դասակից ընկեր մը: Ուրախ եմ որ սահող տարիները չեն մարած մեր վազեմի ուսանողական օրերու ընկերական կապն ու յիշատակը:

Գիրքը ամբողջովին կարդացած չեմ դեռ, այլ՝ հաբեւանցի ակնարկներ միայն նետած, բայց այդ բաւական եղաւ կարծիքս կազմելու թէ ան կոչուած է՝ վերջին տարիներս հրատարակուած գիրքերու շարքին կարեւոր տեղ մը գրաւելու, օգտակար դառնալով հին սերունդին՝ անոր անկատար ծանօթութիւնները ամբողջացնելով, իսկ դասագիրք մը՝ սա օտար հողին վրայ ծլած ու բուսած նոր սերունդին, որ անդիտակ իր ազգին եւ կրօնին պատմութեան՝ ուծանալու վտանգին մէջ է: Ան՝ կոչուած է՝ իբրեւ համառօտութիւնը ներկայացնում հատորներու, օգտակար դեր մը կատարելու:

Ուրեմն առ այդ շնորհաւորութիւններս եւ մաղթանքներ ձեր հայերէն գործին հրատարակութեան եւ յաջող ապառման համար:

Մ. ՓԻՊԱՐԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

—:—:—:—

Հայերը կը պատկանին հնդեւրոպական - արիական ընտանիքին (1) : Այն մեծ հոսանքը, որ Քրիստոսէ մօտաւորապէս երեսուն դարեր առաջ ուղղուեցաւ արեւելքէն դէպի արեւմուտք, անցնելով Կասպից եւ Սեւ ծովերու հիւսիսէն եւ հասաւ մինչեւ Կարպաթեան լեռնաշղթան, բախկացած էր զանազան ցեղերու խառնուրդէ մը, որուն մէջ կը գտնուէին նաեւ մեր նախահայրերը :

Քանի մը դարեր վերջ, հառնող նոր հոսանքներուն առջեւ տեղի տալով — չենք դիտեր ի՞նչ պատճառներով — առաջին հոսանքը երկու մասի կը բաժնուի : Մէկ թեւը կը յառաջանայ դէպի կեդրոնական Եւրոպա տարածուելով մինչեւ ազատ ծով՝ Ատլանտեան ովկիանոս եւ արեւմտեան Միջերկրականի տիրերը, ու ծը-

---

(1) Հայերէնը հնդեւրոպական լեզու մըն է եւ կը պատկանի արիական ընտանիքի արեւմտեան ճիւղին :

ԺԱԳ ՏԸ ՄՈՐԿԱՆ

նունդ կու տայ կարդ մը ցեղապետներու յորջորջմամբ, նորանոր ժողովուրդներու: Իսկ միւս թիւը կ'ուղղուի դէպի հարաւ, կ'անցնի Դանուբը, Պալքանեան լեռնաշղթան եւ կը տեղաւորուի Թրակիոյ մէջ, որմէ երբորդ թիւ մը կը դառնայ եւ հետզհետէ կը տարածուի դրացի երկիրները, որոնք կը կազմեն Մակեդոնիան — այժմու Ցունաստանը:

Այդ, Քրիստոսէ մօտաւորապէս 15—20 դարեր առաջ, Թրակիա հաստատուած Արմէնոյիտներու առաւել խումբ մը կ'անցնի Վոսփորն ու Տարտանէլը ու կը տեղաւորուի Փոքր Ասիոյ հիւսիսային արեւմտեան շրջանը, որ անոր երեւոյթէն ետքը կը կոչուի Փռիւգիա, համանաբար իր առաջնորդին կամ ցեղապետին անունով:

Ըստ Մակեդոնացիներու, Փռիւգիացիները կը կոչէին Բրիկ, որքան ատեն որ այս ժողովուրդները մնացին Եւրոպայի մէջ, եւ բնակեցան Ասիոյ հետ, բայց Ասիա անցնելէն վերջ, երկիրը փոխած ըլլալով, փոխեցին նաեւ իրենց անունը (Հերոդոտ).

Քանի մը դարեր յետոյ, Քրիստոսէ մօտաւորապէս 10—15 դարեր առաջ, կամաց կամաց կը թափանցեն Հիթիթեան կայսրութեան հողամասերը, եւ անոնց ակարութենէն օգտուելով, կը տեղաւորուին նաեւ Կապադովկիա, ուրկէ դիւրութեամբ կը տարածուին Կիլիկիա, Մալաթիա, հիւսիսային Միջագետք (Օսրօէն) եւ մանաւանդ դէպի արեւելք՝ Ուրարտու—Արարատ. եան կը մղեն Ասորա—Բաբելոնական ոտնձգութիւնները եւ նուաճելով Ուրարտական երկիրը, վերջնականապէս կը դառնան անոր տէրը՝ Քրիստոսէ ութը տասը դարեր առաջ:

Այս նուաճումն ու արշաւանքը տեղի կ'ունենային

առաջնորդութեամբն ու ղեկավարութեամբը « Հայ » ցեղապետին, որուն անունով իր ցեղակիցները կը յորջորջուին « հայք », որոնք կը ձուլեն տեղացիները եւ անոնց կը պարտադրեն իրենց լեզուն եւ երկիրն ալ իրենց անունով կը կոչուի Հայաստան :

Բայց Հայաստան իր հարաւային եւ հարաւ—արեւելեան սահմաններուն վրայ ունէր քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր մակարդակի վրայ գտնուող Քաղդէական, Ասորական եւ Պարթեւական—Իրանական պետութիւնները, որոնց տիրապետութիւնը չուշանար իր վրայ :

Հակառակ անոր, որ « Հայ » յորջորջումը կ'առնեն, բայց հարեւան ազգերն ու պատմաբանները միշտ Արմէն անունով կը ճանչնան զիրենք, եւ ասիկա մինչեւ մեր օրերը, եւ երկիրն ալ կը կոչուի Արմենիա, Արմենիստան, Արմենիներու երկիրը :

Զ· դարու պարսկական արձանագրութիւն մը (Ն· Ք· 519), կը նկարագրէ պարսից արքայից արքային Տարիուսի գործողութիւնները՝ Արմէններու ըմբոստութիւնը նուաճելու առթիւ (1) : Իսկ պատմութեան նախահայրը՝ Հերոդոտ, Քսէրքսէսի Յունաստան արշաւանքին եղերութիւնները գրած միջոցին, կը յիշէ նաեւ պարսից բանակին մէջ գտնուող Արմենիներու զօրամասերուն մասնակցութիւնը : « Արմէնները, կ'ըսէ, զինուած էին փռիւգիացիներու պէս, որոնց մէկ գաղութը կը կազմեն » (*)

---

(1) Ժագ տը Մօրկան, «Հայ ժողովուրդին Պատմութիւնը » էջ 56·

(*) Հերոդոտ 73·

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ասիկա կ'ապացուցանէ, որ հակառակ փոխադրութիւններէն 5 — 10 դարեր է վեր բաժնուած ըլլալնուն, Արմէնները պահած էին իրենց ցեղային բոլոր յատկութիւնները:

Այնուհետեւ, երկարատեւ պարսկական սատրապական դրութեան մը մատնուելէ յետոյ, Հայաստան կ'իյնայ Մեծն Աղեքսանդրի եւ անոր յաջորդներուն գերիշխանութեան տակ, որոնց հարկատու էին իր թագաւորները: Այս դրութիւնը կը տեւէ մինչեւ Ք. դար Ն. Ք., որմէ ետքը միայն կը սկսի անկախ թագաւորներու շրջանը:

Նշանաւոր կը հանդիսանայ Արտաշէս Ա.: Իսկ, Մեծն Տիգրանի օրով իր դաշտաթնակէտին կը հասնի հայ թագաւորներու փառքը (94—54 Ն. Ք.): Քիչ յետոյ, երկրին մէկ մասը կ'իյնայ Հռոմէական կայսրութեան տակ (արեւմտեան Փոքր Հայք, Ք. եւ Դ. Հայք) իսկ միւս մասը՝ (արեւելեան Մեծ Հայք), Արտաշատեան հողամասով, կը դառնայ դաշնակից պետութիւն մը: Այնպէս որ հռոմանուորեալ թէ դաշնակից, հայկական հողամասերը ունէին բազմաթիւ թագաւորներ (աւելի ճիշդը արքայիկներ), աւելի կամ նուազ վերհսկողական իրաւասութեամբ: Կը պատահէր յաճախ, որ Մեծ Հայաստանի թագաւորները պալատներ եւ կալուածներ կ'ունենային երկրին միւս հողամասերուն մէջ, ուր բնակութիւն իսկ կը հաստատէին երբ այդ հաճոյ թուէր իրենց:

Հայաստանի երկու մասերու զանազան արքայիկները, իրենց նահանգներուն մէջ ամէն իրաւասութիւն վայելելով հանդերձ, կը ճանչնային Արտաշատեան նահանգի իշխանին վերհսկողութիւնը: Ասիկա, սակայն,

արդիւնք մը չէր, որ այդ ստորադասականները, հակառակ այն առաւել կամ նուազ օրինական կապին որ զիրենք կը միացնէր իրենց վեհապետին, ինքզինքնին չը հռչակէին անկախ՝ օգտուելով ներքին կամ արտաքին նպաստաւոր առիթէ մը:

Այս աւատական դրութիւնը Հայաստանի միայն յատուկ չէր (1) : *Ուրիշ երկիրներ ալ ունեցած են զայն: Օրինակ, մինչեւ* 1918 *թուականները, Գերմանիան, Հնդկաստանի* Ռաճաներու *եւ* Մահարաճաներու *իշխանութիւնները: Իսկ Հապէշիստանը կը պատկերացընէ դեռ հայկական աւատական վարչաձեւի կատարեալ պատկերը:*

(1) Միթէ՞ նոյնը չէր Ֆրանսայի մէջ, միջին դարուն, երբ թագաւորը իրական վեհապետն էր միայն *Իլ տը Ֆրանսին:*

ՀԱՅԵՐՈՒ ԿՐՕՆՔԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ

Հայերը, ուրիշ նախնական ժողովուրդներու նման բնապաշտներ պէտք է եղած ըլլան: Բայց իրենց արշաւանքներուն, նուաճումներուն եւ դրացի ազգերու հետ ունեցած իրենց յարաբերութեանց հետեւանքով, անոնցմէ վերջ առած կը թուին անոնց շատ մը չաստուածները, պահելով հանդերձ իրենց արխական նախնիքներու յատուկ չաստուածները, որոնց ամենահինը կը կարծուի ըլլալ Վահատուր, Նոր Տարւոյ չաստուածը: Սեմական, ասորիական յունական եւ պարսկական նշանաւոր չաստուածները մեծ տեղ կը դրաւեն հայկական Պանդէոնին մէջ: Ասոնցմէ զատ, ամէն նահանգ, ամէն գաւառ, նոյն իսկ ամէն գիւղ ունէր իր մասնաւոր պաշտպան չաստուածը: Ֆրանսայի եւ ընդհանրապէս եւրոպական բոլոր երկիրներու մէջ, ամէն գիւղի, ամէն քաղաքի եւ նոյն իսկ ամէն նահանգի պաշտպան սուրբի տարեկան տօնակատարութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ՝ քրիստոնէական դիմակին տակ՝ հնաթանոս դարերէն մնացած պաշտամունքի շարունակութիւնը:

Հայերը, երկար ատեն մնացած ըլլալով պարսկական իշխանութեան ներքեւ, անոնց կրօնքը մեծ տարածում ունեցած էր իրենց վրայ: Ամէն պարագայի տակ, այդ տարածումը բնորոշ վիճակ մը առած չէ, որովհե-

աեւ, յաջորդող դարերուն Քրիստոնէութեան երեւումովը, անոնք չուտով թողուցին զայն եւ յառեցան իրենց հոգեկան զգացումներուն աւելի մօտիկ, աւելի խօսուն վարդապետութեան, զոր պաշտպանեցին ապրումին, այնպիսի եռանդով ու անձնուիրութեամբ մը՝ առաջին դարէն սկսեալ, իրենց գոյութեան ամբողջ ընթացքին, որուն նմանը ոչ մէկ ժողովուրդ կամ երկիր կատարած ըլլայ քրիստոնէական ամբողջ պատմութեան մէջ:

Այս հակիրճ ակնարկը նետելէ յետոյ Հայ ժողովուրդին ծագման եւ անոր նախաքրիստոնէական կրօնքին վրայ, կ'անցնինք մեր գլխաւոր նիւթին — Հայ եկեղեցին եւ իր վարդապետութիւնը:

Բ. ՄԱՍ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ Ի ՀԱՅՍ

Մեր ազգային աւանդութեան համեմատ, Յիսուսի առաջին երկրպագուներն ու իրենց նուէրները ընծայող մոգերը հայեր եղած են, Մոկաց գաւառէն։ Մինչեւ այսօր Ս. Գասպարի գերեզմանը կը տեսնուի Մոկս աւանին մօտ Ակնղաշտայ վանքին մէջ (« Ազգապատում ») : (1)

Ծագումով Ասորի, եդեսիացի Լաբուբնա պատմագիրը, կեսարացի Յոյն մեծ պատմաբան Եւսեբիոս, ինչպէս նաեւ մեր մեծ պատմաբան Մովսէս Խորենացին, յստակօրէն կը պատմեն Աբգար հայ (2) Թագաւորին եւ Յիսուսի յարաբերութեանց մասին։ Թագա-

(1) Ուրիշ գերեզման մըն ալ կը գտնուի Գերմանիոյ Քէօլն քաղաքի մայր եկեղեցիին մէջ։

(2) Աբգար այն հայ արքայիկներէն մին էր, որ կ'իշխէր Միջագետքի շրջանի մը վրայ, զոր Օսրոէն կը կոչէին եւ որուն մայրաքաղաքն էր Եդեսիան։

ւորը անբուժելի հիւանդութեամբ մը վարակուած, կը լսէ Յիսուսի հրաշագործութիւնները Պաղեստինի մէջ, պատգամաւորներ կը ղրկէ անոր եւ իր մօտ կը հրաւիրէ զայն՝ բժշկուելու համար։ Բայց Յիսուս զբաղուած ըլլալով իր քարոզութիւններով եւ իր տնօրինական օրերն ալ մօտեցած ըլլալով, կը մերժէ ընկերանալ անոնց, սակայն կ՚ապահովցնէ զանոնք, որ մօտ ատենէն իր աշակերտներէն մին պիտի գայ՝ բժշկելու թագաւորը եւ քարոզելու Աւետարանը։

Պատգամաւորներուն ընկերացող նկարիչ մը ուզեց Յիսուսը նկարել պաստառի մը վրայ։ Քրիստոս առաւ պաստառը եւ անով ծածկեց իր երեսը։ Պաստառին վըրայ դրոշմուած էր իր պատկերը։ Յիսուս յանձնեց զայն պատգամաւորներուն, որպէս զի տան թագաւորին։ Սոյն դաստառակը միշտ մնացած էր Եդեսիոյ մէջ ուր մեծ պաշտամանց առարկայ եղած էր հաւատացեալներու կողմէն։ 944 թուին երբ Բիւզանդացիք վերագրաւեցին Եդեսիան, այդ հանգամանքէն օգտուելով դաստառակը Կ. Պոլիս տարին։ Խաչակիրներու ժամանակ, հաւանաբար լատին կայսրութեան օրով, երբ ճենովացիներու ազդեցութիւնը մեծ էր, դաստառակը ճենովա կը փոխադրուի, ուր ցարդ կը ցուցադրուի Ս. Բարթողիմէոս եկեղեցիին մէջ։ Ուրիշ մը կը գտնուի Հռոմի Ս. Սեղբեստրոս եկեղեցիին մէջ։ Մեր նպատակէն դուրս է քննել անոնց վաւերականութեան հարցը։ (1)

---

(1) Աբգարի եւ Յիսուսի միջեւ փոխանակուած նամակներու մասին տես Միշել Սուրիացի Անտիոքայ պատրիարքին «Օրագրութիւնը» (Գիրք Ե. Գլ. Ժ.)։

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Յիսուսի յարութենէն ետքը, երբ Աւետարանի քարոզութիւնը բաժնուեցաւ առաքեալներու միջեւ, Ս. Թադէոս Տեառնեղբայրը, որ 72 աշակերտներու պետն էր, ղրկուեցաւ Եդեսիա, ուր բժշկեց Աբգար Թագաւորը եւ արտօնուեցաւ ազատօրէն քարոզել ճշմարտութեան լոյսը, մկրտելով նորահաւատները: Նոր կրօնքը շուտով կը տարածուի, կը ձեռնադրուին եպիսկոպոսներ, երէցներ ու սարկաւագներ, կը հիմնուին եկեղեցիներ: Ս. Առաքեալը մայրաքաղաքով եւ շրջակայքով չը բաւականանար, այլ իր Տիրոջը օրինակին հետեւելով, կը շրջի ամբողջ հայկական Միջագետքը, կ'անցնի Մալաթիա, Կապադովկիա, Կեսարիոյ մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Թէոփիլոսը (1). Երկար տարիներ Կապադովկիա, Փոքր Հայք քարոզելէ ետք կը յառաջանայ Մեծ Հայք, մինչեւ պարսկական սահմանները, եւ ի վերջոյ իր քարոզութիւնը կը կեդրոնացնէ Մեծ Հայքի Արտազ նահանգը, ուր դիւրութեամբ մուտք կը գործէ Սանատրուկ Թագաւորին պալատը, յաջողելով արքայական Սանդուխտ իշխանուհին եւ շատ մ'ուրիշ պալատականներ քրիստոնէացնել: Նոր կրօնքը շուտով կը տարածուի մեծ սրտնեղութիւն պատճառելով քրմապետին

---

(1) Այս այն Թէոփիլոսն է, որուն ուղղած էր Ս. Ղուկաս իր աւետարանը. ան բժիշկ էր եւ եղած էր իր վարպետը: (Գործ. Առաք. Գլ. Ա. 1):

եւ անոր ազդեցութեանը ենթակայ, խստաբարոյ ու վայրագ բնաւորութեան տէր Սանատրուկ արքային: Թագաւորը շատ մը սպաննել իջնելէ ետքը, ամէնն ալ կը բանտարկէ եւ կը ստիպէ որ դրժեն իրենց ուխտը, մանաւանդ իր աղջիկը՝ Սանդուխտը: Իշխանուհին անդրդուելի կը մնայ, հայրը զայրացած գլխատել կու տայ զայն, ինչպէս ուրիշներու: Սանդուխտ իշխանուհին կ'ըլլայ հայոց առաջին մարտիրոսուհին, ինչպէս Ստեփաննոսը եղած էր նախավկան Քրիստոնէութեան. իր յիշատակը կը տօնուի մեր եկեղեցիին մէջ Թադէոս առաքեալին հետ:

Ս. Առաքեալը, հակառակ հետապնդումներու եւ բանտարկութիններու, միշտ կը շարունակէ իր քարոզութիւններն ու բժշկութիւնները՝ ձեռնադրութիւններ ընելով հանդերձ: Վերջապէս ինքն ալ կը նահատակուի Փրկչի 43 թուին: Իր դերեզմանը կը գտնուի Արտազ նահանգի, Մակու քաղաքին մօտերը, իր անունով նուիրուած վանքի մը մէջ: («Ազգապատում» Հատ. Ա. էջ 32)

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Ս. Թադէոսի գրեթէ ժամանակակից է Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին քարոզութիւնը ի Հայս: Իր քարոզութիւնները տեղի ունեցած են զանազան երկիրներու մէջ, միշտ դէպի արեւելք: Միջագետք, Պարս-

կատան եւ ապա Արտաշատական ճամբով մտած է Հայաստան: Նախ Սիւնեաց նահանգը, մանաւանդ Գողթնի շրջանը (Զանգեզուր), ուրկէ աւելի ներսերը թափանցելով հասած է մինչեւ Արտաշատ մայրաքաղաքը, ուր 41ական թուականներուն կը հանդիպի Թադէոս առաքեալին, որ Արտազէն Արարատեան երկիրը անցած էր: Բազում զրուցներ, անշուշտ հիմնուած խոր արմատներ ձգած աւանդութեանց վրայ, կը հաստատեն զայն: Ս. Բարթողիմէոս իր քարոզութիւնները կը շարունակէ Հեր, Զարեւանդ, Անձեւանցեանց նահանգները ու Աղբակի մէջ կը նահատակուի 60—66 թուերին Փրկչին: Իր գերեզմանը մինչեւ այսօր կը ցուցադրուի իր անուան նուիրուած վանքի մը մէջ: (1)

Ինչպէս կը տեսնուի, Հայերը Քրիստոսէ անմիջապէս ետքը կ՚ունենան զոյգ մը առաքեալներ, որոնք կը քարոզեն Աւետարանը ու կը նահատակուին հոն, որով անոնք եղան Հայոց առաջին լուսաւորիչները: Ս. Թադէոս հիմնելով Արտազու եպիսկոպոսական աթոռը, իսկ Ս. Բարթողիմէոս Սիւնեաց աթոռը:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին առաքելականութեանը դէմ, օտար թէ օտարազուան գրիչներէ շատ մելաններ հոսեցան, առաքելոց քարոզութիւնները սահմանափակելով Փոքր Հայքի մէջ, որը մաս կը կազմէր կայսրութեան ու կցուած էր Կապադովկիոյ բդեշխութեան:

---

(1) Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին Հայաստանի մէջ քարոզելուն եւ հոն նահատակուելուն մասին տես Միքայէլ Սուրիացի, Ասորի Պատրիարքի Օրագրութիւն Գրքին յաւելուածը էջ 147 Ա. Հատ. Բ. հատուած:

Մինչդեռ, հին պատմիչները, ամէն անգամ որ գործածած են Հայաստան բառը, անոնք կը հասկնային այն երկիրը, որ ունէր իր ինքնուրոյն պետական կազմը, հոգ չէ թէ երբեմն ան ենթարկուած ըլլար ուղղակի կամ ոչ հռովմայեցիներու եւ պարսից, եւ կամ մէկէ աւելի հայ թագաւորներով կառավարուէր:

Առաքելոց գերեզմաններէն զատ, Հայաստանեայց Ս. եկեղեցին կը պարծենայ ուրիշ թանկագին սրբութիւններով եւս: Ա. դաստատակը, որուն մասին խօսեցանք արդէն: Բ. Ս. Գեղարդը, որով հռովմայեցի զինուոր մը խաչին վրայ խոցեց Յիսուսի կողը, Թադէոս առաքեալ Հայաստան բերած էր զայն եւ կը պահուէր այդ անունով վանքի մը մէջ, Գառնի գաւառը, զարերէ ի վեր, այժմ փոխադրուած է Ս. Էջմիածին, ուր կը մնայ մինչեւ այս օր: Գ. Աստուածամօր այն նկարը փայտէ վրայ, զոր Թադէոս առաքեալ իր հետ ունէր (առաքեալներու կողմէ իրեն արուած ըլլալով, քանզի ինքը բացակայ եղած էր Տէրամօր մահուան ու թաղման օրը): Այս պատկերը կը գտնուէր Հոգիք վանքին մէջ, «Հոգեաց վանք», ուրկէ անհետացաւ յետագային: Դ. Թադէոս առաքեալ ունէր նաեւ այն իւղէն, զոր Յիսուս տուած էր իր աշակերտներուն, պաշտօնով չրջագայութեան ելած առեներին, Պաղեստինի եւ Գալիլիոյ գանազան կողմերը (Մրկ. Զ. 13): Ս. Մյուռոնի օրհնութեան պահուն, հինէն նորին խառնելու սովորութեամբ մինչեւ մեզի հասած է Փրկչին կողմէ օրհնուած այս իւղը:

Հայաստանեայց եկեղեցին իր առաքելականութիւնը կը հիմնաւորէ չօշափելի եւ անչօշափելի աւանդութեանց վրայ, որոնք մեզի հասած են դարերու ընդմէջէն, հա-

կառնակ անոր, որ մենք չունէինք մեր դիրը այդ թուականներուն:

Աւանդութիւնը արդէն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ գրաւոր եւ բերանացի պատմուած եւ սովորութեամբ պահուած իրողութիւններ, որոնք սերունդէ սերունդ կը փոխանցուին (չարունակական ուխտադնացութիւններ, սրբավայրերու, գերեզմաններու), գարաւոր սոճակատարութիւններ, զոր ոչ մէկ ուժ կարող եղած է խափանել: Ներկայիս ալ մի՞թէ հեթանոսական աւանդութիւնները չե՞ն, որ կը չարունակուին քրիստոնէական պիտակին ներքեւ:

Ս. ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐՈՒ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալներու նահատակութենէն ետքը, Ս. Զաքարիա՝ Յիսուսի 72 աշակերտներէն մին, կը յաջորդէ անոնց իբրեւ պետ Նորահաստատ եկեղեցւոյ: Ս. Զաքարիա Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ առաջին հայրապետն է: Ս. Թադէոսի թեւ ու թիկունք եւ լծակից եղած էր ան: Կը նահատակուի Փրկչի 72 թուին: Ս. Զաքարիային կը յաջորդէ Ս. Զէմանտոս, որ հանրօգուտ չինուածոյ վերատեսուչ եղած էր: Կը նահատակուի 76 թուին: Ու այսպէս յաջորդաբար.

3. Ս. Ստրնեքսէհ կը նահատակուի 92 թուին:

4. Ս. Մուշէ կը նահատակուի 123 թուին:

5. Ս. Շահէ կը նահատակուի 150 թուին:

6. Ս. Շաւարշ կը նահատակուի 171 թուին:

7. Ս. Ղեւոնդէոս կը նահատակուի 193 թուին:

Ամէն ետքը մինչեւ Ս. Մեհրուժան հայրապետը, 239 թուականը, անշուշտ տիրող հալածանքներու հետեւանօք, տեղեկութիւններ կը պակսին:

Ս· ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ԵՒԿ. Թադէոսեան Աթոռի 44 տարուոյ կեանքը մեղի մութ կը մնայ, անդին Սիւնեաց աշխարհի Ս. Բարթողիմէոսեան Աթոռի եպիսկոպոսները կը շարունակեն իրենց յաջորդութիւնը, թէեւ անոնց ալ ճշդիւտ Գաւազանագիրը չունինք: 239 թուին կրկին Թադէոսեան Աթոռին վրայ կը գտնենք Ս. Մեհրուժան հայրապետը: 249 թուին Դեկոս կայսեր հալածանքները, թէեւ կարճատեւ, բայց սաստիկ եղած էին: Քրիստոնէութիւնը ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ խոր արմատներ ձգած, այլ եւս նոր աղանդ մը չէր ան, այլ պարզացած, ուռճացած եւ կազմակերպուած իրականութիւն մը, այնպէս որ Դեկոս կայսեր յաջորդը՝ Գաղղոս, ստիպուեցաւ թուլցնել այդ հալածանքները 251 թուին:

Դեկոսեան հալածանքներու հետեւանքով ուրացողներու բազմութիւնը կը վերադառնայ եկեղեցւոյ գիրկը, երբոյն հաւատքը աւելի ամրացած, ինչ որ պատճառ եղաւ բնդհանուր եկեղեցւոյ մէջ զարթր տեւող երկպառակութեանց, — « Անկելոց »ի կամ « Կրկնամկրտութեան» խնդիրը:

Հայաստան աշխարհը, կայսրութեան դաշնակից մէկ երկիր ըլլալով, դերծ չէր մնացած այդ հալածանքներու սաստկութենէն ու՝ յառաջ եկած խնդիրներէն: Վէճը շատ սուր հանգամանք ստացած էր Դռնականներու

հերձուածով մանուանդ : Ու Աղեքսանդրիոյ Դիոնեսիոս հայրապետը ստիպուեցաւ եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանանքը պարզող յորդորական թուղթեր յղել ամէն կողմ, քրիստոնեաները զգուշացնելով հերետիկոսութենէ : Այլոց կարգին, թուղթ մըն ալ ղրկած է Հայաստանի Մեհրուժան հայրապետին : Այս առթիւ Եւսեբիոս մեծ պատմաբանը կը դրէ (էջ 517), « առ այնոսիկ որ էին ի Հայաստան, որոնց յայնժամ եպիսկոպոս էր Մեհրուժան .

Հայոց Աթոռին առաքելականութեան դէմ պայքարողները, Մեհրուժանը Փոքր Հայքէ, այսինքն Սեբաստիոյ չրջանէ հայոց եպիսկոպոս կ'ընդունին, շփոթելով Փոքր Հայքը Մեծ Հայքին հետ, մինչդեռ այդ չրջանը, նոյն իսկ ամբողջ Փոքր Ասիան, Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ եւ Մալաթիոյ աթոռներուն — եպիսկոպոսներուն իրաւասութեանց ենթակայ էին եւ կը կառավարուէին Յունապղիի եպիսկոպոսներով, մինչդեռ Մեհրուժանը Մեծ Հայքի հայրապետն էր :

ՆԱԽԱԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

Մեհրուժան Հայրապետին օրով, Հայոց թագաւորն էր Խոսրով, Պարթեւական տոհմէն: Պարսից Սասանեան Հարստութիւնը, որ տապալած էր Պարթեւականը, հաչտ աչքով չէր նայեր իր դրացի Հայաստանի դահին վրայ պարթեւ թագաւորի մը ներկայութեանը, ու ննջութեամբ, Խոսրովի ապգական Անակ զօրավարի ձեռամբ սպաննել կու տայ զայն: Խոսրով մահամերձ, կը հրամայէ սրէ անցնել Անակի սերունդը. հրամանը կը դադրծադրուի անմիջապէս: Այս չփոթութենէն օգտուելով՝ Արտաշէր, պարսից նոր արքան կը յարձակի Հայաստանի վրայ ու կը գրաւէ զայն, մինչեւնոյն ատեն սրէ անցնելով արքայական ընտանիքին բոլոր անդամները:

Արքայասպան Անակի ցեղէն ազատած էր միայն երկու տարեկան մանչ պաւակ մը՝ Սուրէն: որ յանձնուած էր կեսարացի յոյն զայեակի մը՝ Սոփիայի խնամքին եւ զոր կոտորածէն ազատելով փախցուց Կեսարիա՝ իր հայրենիքը, ուր մկրտել տալով փոքրիկը, անուանեցին Գրիգորիոս: Սոփիան քրիստոնեայ ըլլալով, իր պաշտպանեալն ալ քրիստոնեայ մեծցուց:

Գրիգոր իր դաստիարակութիւնը կը ստանայ Կեսարիոյ հայրապետ Փիլոմիլիանոսի հովանաւորութեան ներքեւ, կը համաձայ հայկական եւ յունական դպրութեանց

ու ի վերջոյ կ'ամուսնանայ իրեն պէս քրիստոնեայ Մարիամ անունով աղջկայ մը հետ, որմէ կ'ունենայ երկու մանչ զաւակները՝ Արիստակէս եւ Վրթանէս. երեք տարի ամուսնական կեանքէ մը եաքը, իրենց յօժար կամքով կը բաժնուին իրարմէ:

Մարիամ կը մտնայ մենաստան մը, իսկ Գրիգոր կը հետեւի դպրութեան եւ աստուածաբանական դիտութիւններու:

★

Պարսից սիրապետութեամբ, Պարթեւական հայկական ճիւղին բնաջնջումէն ազատուած էին միայն Խոսրով Թագաւորին երկու դեռատի զաւակները, մանչ մը՝ Տրդատ եւ աղջիկ մը Խոսրովիդուխտ: Իշխանները յաջողած էին Տրդատը կայսրութեան սահմաններէն դուրս փախցնել, իսկ Խոսրովիդուխտ իշխանուհին պահել: Տրդատ իր ուսումն ու կրթութիւնը կը ստանայ Նիկոմեդիոյ մէջ, կայսերական շրջանակներու հովանաւորութեան տակ: Տրդատ, զինուորական ասպարէզին մէջ վարժ ու քաջ անձ մը կը դառնայ, մասնակցելով կայսրութեան բոլոր մեծ պատերազմներուն, որոնց ընթացքին իր կատարած քաջագործութիւնները կայսեր ուշադրութեանը կ'արժանանան եւ առ ի վարձատրութիւն, մեծ բանակով մը կը ղրկուի Հայաստան, իր հօրենական ժառանգութեանը տիրանալու համար: Բայց կը պարտուի 274ին:

Տրդատ չյուսահատիր, 13 ամբողջ տարիներ կը պատրաստուի եւ կը սպասէ պատեհ առիթի մը՝ պարսից վրայ կրկին յարձակելու համար: Վերջապէս այդ առիթը կը ներկայանայ 287 թուին: Դիոկղետիանոս կայսեր օժանդակութեամբ կը յաջողի չարաչար պարտութեան մատնել պարսից բանակները եւ տիրանալ իր հօր գահին:

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

Տրդատ իր զօրավարներուն եւ պալատականներուն ի պատիւ մեծ ճաշկերոյթ մը կը սարքէ եւ կը հրամայէ, որ խրախճանութեան ընթացքին, իւրաքանչիւրը, առ ի գոհունակութիւն եւ երախտագիտութիւն, իր օրինակին հետեւելով, հայոց դիցամօր՝ Անահիտին, ծաղկեայ պսակներ նուիրեն: Հոն էր նաեւ Գրիգորը, որ Տրդատին մխացած էր 274 թուի գործողութեանց ընթացքին եւ անկէ ետքը մնաց միշտ անոր քովը, վարելով դիւանապետի պաշտօնը: Տրդատ ծանօթ էր իր քարտուղարին զգաստ վարքերուն եւ յաճախ այդ մասին վիճաբանած էր անոր հետ: Գրիգոր կը մերժէ. թագաւորը կը պայրանայ. նախանձողները, առիթէն օգտուելով, Տրդատին կը յայտնեն թէ՝ իր հայրը սպաննող Անակի զաւակն է ան: Կատղած, Տրդատ կը հրամայէ, ամէն տեսակ չարչարանքներ ի գործ դնել, իր կամքին հնազանդեցնելու համար զայն: Ժամանակակից պատմիչներն ու ժողովրդական աւանդութիւնը երկարօրէն կը պատմեն այդ չարչարանքներուն տեսակները, ինչպէս նաեւ անոնց անզօրութիւնը Գրիգորի հաւատքին առջեւ: 12 տոսկալի չարչարանքներու կը տոկայ ու միշտ կը մերժէ, ապաւինած իր Ճշմարիտ Աստուծոյն: Անդադար կ'աղօթէ: Տրդատի կատաղութիւնը սահման չունէր, մոլեգնած՝ կը հրամայէ Աշ-

տիչատի խոր վիրապը նետել զայն, ուր կը մնայ 13 տարիներ, աղօթելով եւ եկեղեցական երգեր երգելով եւ փառաբանելով Ս. Երրորդութիւնը:

Դիոկղետիանոսի հալածանքները քրիստոնէից դէմ անմոռանալի մնացած են ինչպէս Ներոնինը, Քրիստոնէութեան առաջին օրերուն: Տրդատ, անած ու Թրծուած կայսերական պալատի մատնութեամբ ու դաղափարներով, կը հետեւի իր բարերարի օրինակին եւ անխնայ կը հալածէ քրիստոնեաները, նոյն իսկ մահուան պատիժ սահմանելով ընդդիմացողներուն:

Ահ ու սարսափը մեծ էր ամբողջ կայսրութեան եւ անոր դաչնակից Հայաստանի մէջ:

Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՈՒՀԻՆԵՐԸ

Մոտ մը հռոմայեցի կոյսեր, թուով 40, հալածանքի սարսափներէն դողդողալ, խոյս կու տան Հռոմէն, եւ հոս ու հոն երկար տարիներ թափառելէ յետոյ, Աղեքսանդրիոյ, Երուսաղէմի եւ Եգեսիոյ մէջեւ, կը մտնան Հայաստան ու կը հասնին մայրաքաղաքին արուարձանները, ու կը թագնուին աջակցութեամբը ան չուշտ տեղացի քրիստոնեաներու: Այս կոյսերու խումբին մէջ կար Հռիփսիմէ անունով կոյս մը, որուն գեղեց-

կութեան համբաւը կը տարածուի ամէն կողմ, մինչեւ իսկ արքունիք: Տրդատ անմիջապէս ձեռնակալել տալով զայն կըփոխադրէ պալատ: Ի դուր կ'անցնին ապառնալիքներն ու փաղաքշանքները համոզելու համար Հռիփսիմէն՝ թագաւորին հետ ամուսնանալու: Որքա՜ն պըժգալի կը թուէր քրիստոնեայ կոյսին՝ հեթանոս թագաւորի մը հետ ամուսնանալը:

Տրդատ ծայր աստիճանի զայրացած, չկրնայեր անոր երիտասարդութեանն ու գեղեցկութեանը, ու իր բոլոր ընկերուհիներովը նահատակել կուտայ, հրամայելով անթաղ թողուլ անոնց դիակները՝ կեր ըլլալու համար վայրի գազաններու ու գիշատիչ թռչուններու:

Թագաւորին սէրը մեծ էր Հռիփսիմէին հանդէպ, որուն նահատակութենէն ետքը ամէն ինչ կը մթագնի իր աչքին, արդէն գայլախտութեամբ (հիւանդութիւն մը, որուն ենթական ինքզինքը գայլի կը նմանցնէ) կը տառապէր երկար առեն ի վեր եւ չէին կրցած ո եւ է դարմանն մը գտնել:

Ցուզումը մեծ էր պալատականներու եւ ժողովուրդին մէջ, սակ մը կը կարծէին թէ Հռիփսիմէին սէրը պիտի կրնար նաեւ բուժել անոր հիւանդութիւնը: Ախտո՜ս, բոլոր յոյսերը ի դերեւ ելած էին: Ահա ճիշդ այդ ճգնաժամային վայրկեանին, տեսիլքի մը մէջ, Աստուածդուխտ իշխանուհին կը յայտնուի թէ խորվիրապին մէջ նետուած Գրիգորը միայն կրնայ բժշկել իր եղբայրը: Իշխանուհին խնդրանոց վրայ, կ'ելլեան եւ մեծ զարմանքով ողջ առողջ կը գտնան զայն 13 տարիներ ետքը:

Գրիգորի առաջին գործը կ'ըլլայ քրիստոնէական կատարեալ ներողամտութեամբ, բժշկել Թագաւորը եւ

ապա ամփոփել անթաղ մնացած կոյսերու մարմինները, որոնք դեռ անվթար կը մնային:

Գրիգորի ողջութեան եւ թագաւորին բժշկութեան լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի երկրին ամէն կողմը:

Գրիգոր կը սկսի անմիջապէս ազատօրէն քարոզել Քրիստոնէութիւնը եւ համոզել թագաւորն ու պալատականները, որ դարձի գան ու արժանանան Աստուծոյ շնորհաց, որ յայտնուեցաւ Հայաստան աշխարհին մէջ:

Այլ եւս յեղաշրջուած էր Հայաստանը: Քրիստոնէութիւնը ազատ կրօնք դարձած լայնօրէն կը տարածուէր ամէն կողմ: Գրիգորին կ՚օժանդակէին քրիստոնեաներու այն բազմութիւնները, որոնք հալածանքներէն ու տանջանքներէն սարսափահար, գաղտնօրէն կը շարունակէին իրենց հաւատքը:

Մեհրուժան հայրապետին նահատակութենէն ի վեր Ս. Թադէոսի եւ Սիւնեցի Աթոռները թափուր մնացած էին: Ուստի, կ՚որոշուի Կեսարիա ուղարկել Գրիգորը, իր իսկ հաւանութեամբ, եպիսկոպոսական աստիճան ստանալու համար, ուր կը շարունակուէր Ս. Թադէոսի Աթոռը: Ոմանք այս պարագան խեղաթիւրելով, չեն ուզեր ճանչնալ նախագրիգորեան դարերու հայրապետաց գոյութիւնը. նոյն իսկ այնքան յառաջ կ՚երթան իրենց սոփեստութեանց եւ հակասութեանց մէջ, որ չեն ընդունիր թէ Քրիստոնէութիւնը երբէք քարոզուած եւ ծանօթ եղած ըլլայ Հայաստանի մէջ:

Միթէ՞ կարելի է ուրամաբանել եւ ըմբռնել որ Քրիստոնէութիւնը քարոզուած եւ տարածուած ըլլայ Հնդկաց ովկիանոսէն մինչեւ Ատլանտեան ովկիանոս, Պալքաններէն մինչեւ Ափրիկէի խորերը՝ Հապէշիստան, ծովերէ

եւ անապատներէ անդին եւ անծանօթ մնար Միջագետքի ու Կապադովկիոյ սահմանակից երկրի մը, ուր հայ ցեղն ու լեզուն եթէ տիրապետող իսկ չըլլային, հայ տարրը, սակայն, լայնատարած էր երկրին մեծ մասին մէջ եւ որը, իր ընդդիմախօսներու խոստովանութեամբն իսկ կը կոչուէր Ա. Բ. Գ. եւ Դ. Հայք:

Ամէն տարակուսանքէ եւ կասկածէ վեր է թէ կայսրութեան կցուած եւ կայսրութեան դաշնակից հողամասերը մնացած էին միշտ յարաբերութեան մէջ: Փոքր Հայքի մէջ տեղի ունեցած եղելութիւնը չէր կրնար անծանօթ մնալ սահմանէն անդին գտնուող իրենց ցեղակիցներուն. մէկ խօսքով, ակնարկ մը բաւական է աշխարհագրական քարտէսին վրայ՝ մէկդի չպրտելու համար այդ դիտումնաւոր գրուածքները:

297 թուին, Գրիգոր, ընկերակցութեամբ խումբ մը արքայիկներու, իշխաններու եւ զօրականներու, կը հասնի Կեսարիա: Այն առենուայ հայրապետն էր Ս. Ղեւոնդիոս, որ հազար փառք տալով Աստուծոյ՝ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած այս բարեյաջող յեղաշրջման առթիւ մեծ հանդիսաւորութեամբ կը կատարէ ձեռնադրութիւնը: Նոյն չքախտամբով եւ Ս. Ղեւոնդիոսէ Տրդատ թագաւորին ուղղուած նամակով կը վերադառնայ Հայաստան: Գրիգորի այս ձեռնադրութեան մասին չատ մը անտեղի եւ սխալ դատափարներ յայտնուեցան եւ կը յայտնուին դեռ, ոչ միայն օտարներու, այլ ազգային եկեղեցիին հեռացած ազգայիններու կողմէն. եւ որովհետեւ մեր նպատակին դուրս է, այս սահմանափակ էջերու մէջ բազմակողմանի փաստեր թուել, կը բաւականանանք յիշելով Կեսարիոյ եպիսկոպոս Ղեւոնդիոսէ Տրդատ թագաւորին գրած նամակէն հատուած մը, նամակ, որու

մասին կը խօսի Զենոբ, « զոր բեւ ծագեաց արեգակն արդարութեան Քրիստոս ի դասս եւ դու ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի)» : Այսպիսով, Գրիգոր կը բազմի Թադէոս-Բարթողիմէոսի Աթոռը, որպէս հայրապետ Հայաստան աշխարհին :

Հայոց Աթոռին ինքնուրոյն եւ հայրապետական ընթացքը ապացուցանող փաստ մը եւս է եկեղեցական բարեկարգութեանց մասին Մակար Երուսաղէմայ պատրիարքին գիրը առ Վրթանէս հայրապետ. « Առ Քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետ Տէր Վրթանէս, եւ առ հաւատոյն եպիսկոպոսս եւ քահանայս հայոց : (թղթ. 408 314—334ին) :

Ս. Գրիգոր հայրապետ նախ կ'ուղեւորի չաստուածներու եւ քուրմերու ոստանը եղող Տարօն գաւառը, ուր կատաղի կռիւներէ ետքը, կը ջրաւէ մեհեանները, կը կործանէ կուռքերը եւ կը կանդնէ եկեղեցիներ ու տաճարներ : Քուրմերը կը քրիստոնէացնէ, կը մկրտէ ու իր քարոզութեանցը աջակիցներ կ'ընէ : Կը սիրաշահի մեծ Քրմապետը՝ Ալբիանոս Մանազկերտացին, որ բովանդակ Հայաստանի կրօնապետն էր, եւ ժառանգաբար, ինչպէս բոլոր ազգերու մէջ :

Իր այս յաջողութիւնը մեծ ուրախութիւն եւ խանդավառութիւն կը պատճառեն իր կողմնակիցներուն եւ նորոգարձներուն : Տրդատ իր ընտանիքով, աւագանիով ու բանակով կը դիմաւորէ զայն : Գրկախառնումը յուզիչ էր : Հոն, Եփրատի ափերուն, կը մկրտէ թագաւորական ընտանիքը, պալատականներն ու բոլոր իշխանները իրենց հետեւորդներովը : Ճշմարտութեան լոյսը կը չողայ Արարատի գագաթէն : Ամէն կողմ խանդավառութիւն, ա-

մէն կողմ եռ ու զեռ: Հետզհետէ բոլոր մեհեաններըը կը կործանուին, կուռքերը կը կոտրուին եւ քուրմերը զարձի կու գան. եկեղեցիներ կը կանգնուին ամէն կողմ: Ամէն չրջանի համար եպիսկոպոսներ եւ երէցներ կը ձեռնադրէ: Նորապսակ հայրապետը, որ այդ թուականին 63 տարեկան էր, հակառակ իր կրած չարչարանքներուն եւ 13 տարուայ խորվիրապեան կեանքին, ինքզինքը աւելի երիտասարդ կը զգար, սկսած գործը աւելի յաջողութեամբ յառաջ տանելու համար:

Կոթնած Տրդատին, որ իր ամենամտերիմ խորհրդակիցը եւ աջակիցը եղած էր այլ եւս, կը սկսի նախ զպրոցներ բանալ Հայաստանի ամէն կողմերը, ուր քուրմերու զաւակներուն քրիստոնէական դիտելիքներ դասաւանդելով, ապագայի կրօնաւորական սերունդ կը պատրաստէ: Հայերէն գիր գրութիւն չունեննալուն պատճառաւ, յունարէն, ասորերէն եւ պարսկերէն լեզուներով գրուած աղօթագրքերը եկեղեցիներու բեմերէն վերծանողներու միջոցաւ, ժողովրդեան կը կարդացուին: Ամէն կողմ կը հիմնուին մենաստաններ եւ վանքեր, որոնք կը լեցուին բարեպաշտ հաւատացեալներով: Ամէն կողմ Աւետարանի լոյսը տարածելով, Գրիգոր կը դառնայ Հայաստանի երկրորդ լուսաւորիչը եւ կը դասուի առաքեալներու մէջ: (1)

Բայց, Ս. Հայրապետը չդոհանար միայն Հայաստանով: Ան մեծ աշխատանք կը թափէ Քրիստոնէութիւնը տարածելու նաեւ դրացի Աղուանք եւ Վրացի ժո-

---

(1) Տես Միխայէլ Սուրիացի Ասորի պատրիարքին «Օրագրութեան» Է. Գիրք, Ա. գլուխ (Ա. հատոր, բ. հատուած էջ 243):

դովուրդներու մէջ, որոնց համար եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ, որոնք կը դառնան այդ երկիրներու կրօնապետները: Վրաց առաջին հայրապետը կ'ըլլայ նոյն ինքն Հայրապետին թոռնիկը՝ Գրիգորիոս:

Այս երկիրները, դարեր շարունակ, մնացին կապուած ու հետեւող Հայոց Հայրապետութեան, Վրացիք մինչեւ Ե. դար, իսկ Աղուանք ցվերջ, մինչեւ որ բոլորովին ձուլուեցան ուրիշ ազգերու մէջ (19րդ դար):

Կեսարիայէն դարձէն քիչ վերջ, տեսիլքի մը մէջ, Քիսուս կը ցուցնէ այն վայրը, ուր պիտի կառուցանէր Մայր Տաճարը, նահատակուած կոյսերու դամբարանին մօտը: Այս տեսիլքի մասին Ագաթանգեղոսի գիրքին մէջ կան մանրամասն գրուածքներ, զոր անկարելի է հոս ամփոփել: Այս հոյակապ Տաճարին շինութեան կ'օժանդակեն անձամբ Թագաւորն ու իշխանները, խառնուելով հազարաւոր գործաւորներու եւ արհեստաւորներու խումբին (1):

Հռոմի բարեկամ եւ կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն կից երկրի մը մէջ յառաջ եկած այս յեղաշրջումը մեծ ժխտութիւն պատճառեց կայսրերուն: Հակառակ եղած ճնշումներուն, Տրդատ մնաց անդրդուելի իր նոր կրօնքին մէջ, ինչ որ զայրոյթը կը գրգռէ կայսրութեան ղեկավար շրջանակներուն, նամանաւանդ անոր համար, որ Քրիստոնէութեան կատարեալ ազատութիւնն ու արմատականացումը Հայաստանի մէջ, մեծ խանդա-

---

(1) Ու այդ պատճառաւ Տաճարը կը կոչէ Էջմիածին, այսինքն Միածինին՝ Քրիստոսին, իջած վայրը:

Յառաջիկային, այդ Տաճարը պիտի դառնար Հայ ազգին յոյսերուն եւ յոյզերուն զլխաւոր կեդրոնը:

վարութիւն պատճառած էր սահմանակից գաւառներու մէջ, Պոնտոս, Կապադովկիա, Միջագետք ուր Քրիստոնէութիւնը ազատօրէն քարոզել սկսած էին:

Հետզհետէ յարաբերութիւնները լարուեցան Հռովմի հետ, եւ 311 թուին, հռովմէական լէգէոնները կը շարժին Մաքսիմիլոս-Գալերիոս Դաժ կայսեր հրամանաւ որ արեւելեան նահանգներու կառավարութիւնը ստանձնած էր: Այս կայսրը խիստ հալածանքներ կը հրամայէ վերոյիշեալ նահանգներու մէջ: Բիւրաւոր քրիստոնեաներու անմեղ արիւնը կը հոսի ամէն տեղ: Դաժ կը խուժէ նաեւ Հայաստանի վրայ, բայց չարաչար կը պարտուին Դաժի լէգէոնները առաջին քրիստոնեայ բանակէն, ու ամօթահար կը նահանջեն: Հայերը կը մղեն Քրիստոնէութեան կրօնական առաջին պատերազմը: Հայերը կ'ըլլան աշխարհիս առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդը, ու Տրդատ առաջին քրիստոնեայ թագաւորն ու պաշտպանը Աւետարանի:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Կոստանդին կայսրը իր հակառակորդ Մաքսանոսի դէմ մղած պատերազմի մը նախօրեակին, տեսիլքի մը մէջ, կը նշմարէ լուսաշող խաչ մը, որուն վրայ արձանագրուած էին « Այս նշանով դուն պիտի յաղթես » բառերը:

Նոյն գիշերը Յիսուս երեւցաւ եւ պատուիրեց, որպէս զի ցերեկուայ տեսածին պէս ընէ. եւ արդարեւ, առտուն, Կոստանդին նման խաչ մը շինել տալով բանակին առջեւէն յառաջացուց. (սովորութիւն մը, զոր մինչեւ վերջ պահպանեցին հռոմէական բանակները):

Կոստանդին, խաչին ապաւինելով, կը յարձակի ու չարաչար պարտութեան կը մատնէ թշնամիները: Քաջալերուած այս յաջողութենէն, եւ արդէն համակիր քրիստոնէից, Միլանի հրովարտակով, 311 թուին, կատարեալ ազատութիւն կը շնորհէ կայսրութեան մէջ բնակող բոլոր քրիստոնեաներուն: Կը վերադարձնէ անոնց ինչքերը, կ'արձակէ բանտարկեալներն ու աքսորականները:

Քրիստոնէութեան լուսաշող արեւը, անցնելով Արարատէն Ալպեանի գագաթները, կը լուսաւորէ կայսրութեան բոլոր երկիրները, ուր անմիջապէս կը հիմնուին նոր եկեղեցիներ եւ կը վերաբացուին արդէն գոյութիւն ունեցողները, ազատ ասպարէզ տալով եպիսկոպոսներու եւ երէցներու գործունէութեան:

Կոստանդին, իր հակառակորդներուն յաղթելէ եաքը, կը դառնայ միահեծան կայսրը Հռոմէական աշխարհին: Կը թողու Հռոմը եւ Վոսփորի վրայ կը հիմնէ նոր քաղաք մը, որ կը կոչուի իր անունով Կոստանդնուպոլիս — Բիւզանդիոն, (հաւանաբար նախկին անունը) ըլլր իր լայնածաւալ կայսրութեան մայրաքաղաքը կը յայտարարէ: Ոչ նուազ զարդարանքներով կը ճոխացնէ զայն քան հինը, եւ արդարեւ ան կ'արժանանայ «Նոր Հռոմ» յորջորջման: Իր աշխարհագրական դիրքով, Եւրոպայի, Ասիոյ եւ Ափրիկէի միջեւ, ան աւելի հեշտօրէն պիտի իշխէր կայսրութեան բոլոր հողամասերուն: Իր շինութեանց ամենանշանաւորներն էին Ս. Սոփիա մայր Տաճարը եւ Առաքելոց վանքը:

Տրդատ այդ պատեհ առիթէն օգտուելով, Դաժի ամբարտաւանութեան հետեւանքով յառաջ եկած լարումը փարատելու եւ միանդամայն արեւմտեան աշխարհին մէջ տեղի ունեցած յեղաշրջումը ողջունելու նպատակով, կ'ուղեւորի Բիւզանդիոն ու իր չնորհաւորութիւններն եւ գոհունակութիւնները յայտնելով, եղբայրական սիրով կ'ողջագուրուի եւ բարի ընդունելութեան դաշնադիրներով կ'ամրապնդեն իրենց ազգակայ յարաբերութիւնները:

ՀԱԿԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԸ

Քրիստոնէութեան դէմ եղած գլխաւոր հալածանք-
ները հետեւեալներն են.

Ներոն	64 — 68
Դիոկղետիանոս	81 — 96
Տրայեանոս	98 - 117
Ադրիանոս	117—138
Սէվէրոս	222—235
Մաքսիմինոս	235—238
Դեկոս	249—251
Վալերիանոս	252—260
Աւրելիանոս	264—280
Դիոկղետիանոս	284—305
Գալերիոս	306—311
ու աւելի վերջերը Յուլիանոս Ուրացող	361—363

ՆԻԿԻՈՅ Ա· ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ Ս· ԺՈՂՈՎԸ

Այդ միջոցներուն է, որ Աղեքսանդրիոյ եկեղեցին մէջ, Քրիստոսի մարդեղութեան շուրջ յառաջ եկան թեր ու դէմ կարծիքներ, որոնց ախոյեաններն էին Արիոս եւ Աթանաս սարկաւագ, երկուքն ալ հմուտ աստուածաբաններ: Արիոս կը քարոզէր թէ Քրիստոս մարդ մըն է ծնած Յովսէփէ եւ Մարիամէ, ան Աստուծոյ որդին չէ, այլ գերագոյն էակ մը, որուն վկայեց Հոգին Սուրբ անոր մկրտութեանը պահուն: Իսկ Աթանաս Քրիստոսի բացարձակ աստուածութիւնը կը յայտարարէր:

Վէճը այնքան սուր հանգամանք մը ստացաւ, որ կայսրը ստիպուեցաւ սինկլիտական ժողովով մը վճռել խնդիրը 325 թուին, այս Ա· Տիեզերական Ս ժողովը գումարուեցաւ Նիկիոյ քաղաքին մէջ, Կ· Պոլսոյ մօտերը, մասնակցութեամբ 318 հայրապետներու: Հայերը քրիստոնէական խանդավառութեամբ առլի, սիրով պատասխանեցին կայսեր հրաւէրին, եւ պատգամաւոր ղրկեցին Գրիգոր Լուսաւորիչի որդին՝ Արիստակէս եպիսկոպոսը (*)

(*) Ըստ Միխայէլ Սուրիացի Ասորի պատրիարքին «Օրագրութեան», հայերը ոչ թէ մէկ, այլ երկու պատուիրակներ ղրկած են: Մին Արիստակէս — Արիստոս թիւ 111, իսկ միւսը Արգիթոս (դպտերէն Արիս Հայաստանի) թիւ 112, նաեւ Արիիք: Է· Գիրք, 2 գլխ· (Ա· հատոր, բ· հատուած, էջ 250):

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Ժողովը դատապարտեց Արիոսի մոլորութիւնը եւ միաձայնութեամբ ընդունեց «Հաւատոյ Հանգանակ» բանաձեւը, որ հետեւեալ կերպով կը խոսացնէ իր մէջ քրիստոնէական վարդապետութիւնը.

«Հաւատամք ի մի Աստուած, հայր ամենակալ, յառաջինչն ամենայն բանի, երեւելեաց եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէր, Յիսուս-Քրիստոս, յորդին Աստուծոյ, ծընեալն յԱստուծոյ, հօրէ հիածին, այսինքն յէութենէ հօր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած, նոյն իւրն ի բնութենէ հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկինից, մարմնացաւ, մարդացաւ, չարչարեցաւ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս եւ գալոց է ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս. եւ զՍուրբ Հոգւոյն:»

Յաւելուած. «Իսկ որք ասեն էր երբեմն յորժամ ոչ էր Ան, կամ ոչ էր յառաջ քան ծնեալն, կամ թէ յոչէից եղեւ, կամ յայլմէ էութենէ կամ գոյութենէ, թէ յորդին Աստուծոյ արարած մրն է ստեղծեալ, փոփոխելիք, այլայլելիք, զայնպիսիսն սրբվէ՛ կաթողիկէ եկեղեցին:»

Յետագային, այս հանգանակը ինչ ինչ յաւելումներ կրեց մեր մօտ, զոր Նիկիական չունաց. բայց կը բովանդակէ ընդհանրական բացատրողական ձեւը, զոր գրած էր Ս. Աթանաս: Ոմանց կարծիքով, ան գրուած էր Նիկիոյ ժողովէն առաջ, զոր հաստատեցին: Ոմանց կարծիքով ալ, ան գրուած է 362—371 թուականին, ապաշխարութեան մոլորութեան դէմ, Աղեքսանդրիա դումարուած ժողովէն առթիւ: Իսկ ես կը կարծեմ թէ աւելի ուշ խմբագրուած, այսինքն յաւելումներ եղած պէտք է ըլլան, նկատելով որ Մակեդոնի դէմ Բ. Տիեզերական Ս.

ժողովը դումարուեցաւ 381 թուին Ս. Հոգիին մասին: Աւելի հաւանական կը թուի, թէ քանի մը անգամներ եղած են այդ յաւելումները: Ու որպէս բացատրութիւն այս հանգանակի խմատի մասին « Ասուած մարդացաւ որպէս դի մարդը Աստուածանայ » կ'ըսուի:

Կատարուած յաւելումներու մասին գաղափար կազմելու համար, տորեւ կու տանք մեր այժմու հանգանակը ամբողջութեամբ:

« Հաւատամք ի մի Աստուած, Հայր ամենակալ, յարարչէն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս յորդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ հօրէ միածին, այսինքն յէութենէ հօր: Աստուած յԱստուծոյ՝ լոյս ի լուսոյ՝ Աստուած ճշմարիտ՝ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ եւ ո՛չ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից մարմնացաւ՝ մարդացաւ՝ ծրնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ մարմին, հոգի եւ միտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք: Չարչարեալ՝ խաչեալ՝ թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, *երեալ յերկինս* նովին մարմնովն եւ փառօք հօր, *ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս*: Որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամք եւ ի Սուրբ Հոգին յանձեղն եւ ի կատարեալն: Որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի Մարգարէս եւ յԱւետարանին: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալսն եւ բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի: Ի մի մկրտու-

թիւն, յապաշխարութիւն, ի խաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: Ի յարութիւնն մեռելոց: Ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց· յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանսն յաւիտենականս:» *Նոյնպէս յաւելումներ եղած են կցորդին:* «*Իսկ որք ասեն՝ էր երբեմն յորժամ ո՛չ էր Որդին· կամ էր երբեմն յորժամ ո՛չ էր Սուրբ Հոգին, կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել լոյսդ Աստուածոյ եւ կամ զՍուրբ Հոգին· եւ թէ փոփոխելիք են կամ այլայլելիք, զայնպիսիսն նզովէ կաթողիկէ եւ առաքելական սուրբ եկեղեցի:*»

Երբ Արիստակէս Հայոստան դարձաւ, իր հետ բերաւ Հանգանակէ օրինակ մը, որուն վրայ Ներսէսի հայրապետը (86 տարեկան էր) *աւելցուց·* « Իսկ մեք փառաւորեմցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս երկիր պագանելով Սրբոյ երրորդութեանն եւ մի Աստուածութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:»

Ինչպէս կ'երեւայ, երկու ձեւերուն տարբերութենէն, այն եղրակացութեան կը յանգինք, որ քանիցս եղած են անոր մէջ մտած յաւելումները, որոնք միշտ ուղղափառութեան արտայայտութիւններն են:

Հակառակ իր յառաջացած տարիքին, Ներսէս Շնորհալի հայրապետը կանոններ կը սահմանէր, ճառեր ու ողբեր կը գրէր: Իր Յաճախապատումը մինչեւ մեզի հասած է, իսկ իր Պատարագամատոյցը կը գործածուի մինչեւ այսօր Եթովպիական (*Հապէշ*) *եկեղեցիին կողմէ, որուն մէկ օրինակը կը գտնուի Լիոնի մատենադարանը:*

Հայրապետը յաճախ կ'առանձնանար բնութեան ծոցը, միշտ խոհումներով ու ճգնութեամբ անցընելով իր օրերը· ու այսպէս 326 թուին, հաւանաբար, քարայրի

մը մէջ ճգնած ու աղօթած պահուն, կը մարի այն լոյսը, որ ամբողջ կէս դար ճշմարիտ Ջահը եղած էր Հայաստանի: Հովիւներ պատահմամբ կը գտնեն իր մարմինը, զոր մենակեացի մը վերադրելով, քարևրով կը ծածկեն ու կը թողուն հոն: Բայց իր աշակերտներէն միոյն տեսիլքի մը միջոցին կը յայտնուի անոր գտնուած վայրը, ուրկէ մեծ հանդիսաւորութեամբ կը փոխադրուի իր սեփականութիւնը եղող Թորդան աւանը, որ յետագային կը դառնայ իր տոհմին դամբարանը:

Ս. Հայրապետի մահէն քիչ յետոյ, Տրդատ ալ կը կնքէ իր մահկանացուն, բայց եղերական պարագաներու ներքեւ: Ան կը խողխողուի իր հակառակորդ պարսկասէր իշխաններու կողմանէ: Այո, Հայաստանի երկու հսկայ դէմքերը կ'անհետանան, բայց անոնց վառած երկու հսկայ կանթեղները անշէջ կը պլպլան դարէ ի դար, հակառակ հալածանքներու, ջարդերու եւ դրկանքներու, մշտ վերապրեցնելով հայ հոգին ու սիրտը:

Յետագայ դարերուն, Ս. Հայրապետին յիշատակը կը դառնայ ազգային ամենանուիրական պաշտամունք մը: Իր նշխարաց դիւտէն ետքը, մարմնին զանազան մասերը, որպէս սրբազան մասունքներ, կը պահուին, իր երկու ձեռքերը անբաժան մասը կը կազմեն ամէն արտաքսումով արարողութիւններու: Ս. Մեսրոպի պատրաստութեան պահուն, որուն մասին պիտի խօսինք մեր դիրքին մէջ, անոր Ս. Աջովը կը խաւնուի ու կ'օրհնուի: Ս. Հայրապետին նուիրուած տօնական օրերուն կը ցուցադրուի ժողովրդեան:

Ձենոն կայսեր խնդրանօք, մաս մը ոսկորներ փոխադրուեցան Բիւզանդիոն, հաւանաբար դտնկին ալ, որովհետեւ արեւելեան կայսրութեան վերջին տեսնները

ան դեռ կը գտնուէր Կ. Պոլիս: Բայց Թուրքերու կողմէն Կ. Պոլսոյ գրաւման նախօրեակին, ուրիշ շատ մը սրբութեանց հետ կը փոխադրուի Իտալիա, եւ Նաբոլիի մէջ իր անուան նուիրուած եկեղեցիին մէջ (Սան Կրէկօրիո Արմէնօ), մինչեւ այսօր կը պահուի: Կը պատմուի թէ մանաւոր խնդրանքով, ի շարս միւս սրբութեանց, ան կը ցուցադրուէր հաւատացեալոց, բայց հայոց կողմանէ վերջերս պաղտնի վերցուելու փորձէն ետքը, խոպատ կը մերժեն ցուցադրութիւնը հայոց եւ կասկածելիներու (1)

Մեծ Հայրապետին կը յաջորդէ իր որդին Արիստակէս, որ Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Ս. Ժողովին Հայաստանը ներկայացուցած էր: Ս. Արիստակէս իր հօրմէն ստացած էր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: Անոր կենդանութեանը, արդէն կը գրաւէր եկեղեցիին վարչական դործերովը: Եղերական վախճան մը կ'ունենայ. քարոզութեամբ չրջագայած մէջոցին, երբ Սասունի լեռնային չրջանը կը գտնուէր, ուր հնթանոսութիւնը դեռ կը շարունակուէր, հակառակ բոլոր աշխատութեանց, կը սպաննուի վայրագաբար:

Ս. Արիստակէսին կը յաջորդէ իր եղբայրը Վրթանէս, որ նոյնպէս իր հօրմէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր: Մեր նպատակէն դուրս է հոս մի առ պատմել բոլոր հայրապետներու կեանքն ու գործունէութիւնները, ոտիկա կը պատկանի եկեղեցական պատմութեան: Մենք, ընդհակառակը, պիտի չանանք կարեւորագոյնները ծանօթացնել, եւ հակիրճ կերպով:

---

(1) Ս. Հայրապետին նուիրուած ունինք երկու տօնական օրեր: Մին՝ Մեծ Պահքի 39րդ շաբաթ օրը, իսկ միւսը՝ Յարութեան բ. կիրակիին նախորդ՝ շաբաթ օրը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ Ս· ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՇԱՌԱՒԻՂՆԵՐՈՒ ՕՐՈՎ

Մինչեւ 436 թուականը, այսինքն մինչեւ Ս. Սահակ, Ս. Լուսաւորչի հինգերրորդ սերունդը, հայրապետական Աթոռին վրայ բազմող եպիսկոպոսները կ'ըլլան Պարթեւական, կամ Մանազկերտացիի տոհմէն: Մանազկերտացիք, հեթանոս Հայաստանի քրմապետական ընտանիքը կը կազմէին, ինչպէս տեսանք վերեւը, երբ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք դարձաւ Ագբիանոս Մանազկերտացի քրմապետն ալ մկրտուեցաւ ու Ս. Գրիգորի լծակիցն ու աջակիցը եղաւ: Գրիգոր հայրապետին կը յաջորդեն իր տոհմէն 5 հայրապետները, գրեթէ նոյքան ալ Մանազկերտացիք:

Նոյն ժամանակամիջոցի Հայրապետներու շարքին, ամենանշանաւորները կը հանդիսանան Ս. Ներսէս եւ Ս. Սահակ Ա.: Ս. Ներսէսի օրով տեղի կ'ունենայ ապստամբին առաջին ժողովը, մասնակցութեամբ Թադեւոսին, իշխաններուն, ազնուականներուն, եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն:

Այդ ժողովը կը սահմանէ շատ մը կանոններ ու բարեկարգութիւններ, կը հաստատէ հիւանդանոցներ բոլոր տեղերու եւ անկարներու համար: Դպրոցներ ու վանքեր կը հիմնէ ու պարկ կու տայ կրթութեան եւ յառաջդիմութեան: Սոյն հայրապետին օրով Հայաստան կ'ան-

ցընէ ճգնաժամային օրեր՝ պարսից դէմ պայքարելով:

Ս. Ներսէսի օրով կը սկսին Արեւմտեանները նեստորականութիւնները ու դաւաճանութիւնները, որոնք պիտի չդադրէին մինչեւ մեր օրերը: (*)

Ս. Սահակի օրով բարեզործական, մանաւանդ կըրթական գործերը իրենց գագաթնակէտին հասան: Ու, արդարեւ, Ս. Սահակի չրջանը կոչուեցաւ հայ գրականութեան ու մտքին Ոսկեդարը: Իր օրով եւ իր թելադրանքով ու ջանքով կազմուեցան հայերէն գիրերը, մի անգամ ընդ միշտ թօթափելու համար Ասորւոց, Պարսից եւ Յունաց գրական լուծը: Իրեն աշխատակից եւ խորհրդական ունեցաւ Մեսրոպ–Մաշտոց վարդապետը, նաեւ Վռամշապուհ թագաւորին աջակցութիւնն ու հովանաւորութիւնը՝ նիւթապէս թէ բարոյապէս: Նոյն ոգիով առաջնորդած, նոյն դաղափարով լեցուած: Մեսրոպ, երկար ճամբորդութիւններէ եւ հետախուզութիւններէ ետքը, կը յաջողի հայերէն գիրերը ամբողջացնել, թիւով 36, հարուստ թէ թիւով եւ թէ հնչումներով: Ժողովուրդը ստիպուած էր վերծանողներու միջոցաւ Ս. Գրոց տեղեակ ըլլալ որքան որ կարելի էր: Անշուշտ աւելի մեծ դեր պիտի կատարէր հայ գիրը:

Հայ գիրերուն գիւտը 405 թուին, իրական յաղթա-

(*) Ըստ ոմանց, նաեւ ըստ Տաթեւացիի, կը կարծուի թէ Ս. Ներսէս հայրապետը մասնակցած է Կ. Պոլսոյ 381 թուի Ա. Տիեզերական Ս. ժողովին:

---

(2) Թէեւ կրնանք ըսել թէ միշտ գոյութիւն ունեցած են:

Նախը եղան Քրիստոնէական ոգիին ի Հայս: Անմիջապէս թարգմանուեցան Ս. գիրքերն ու մատեանները: Հայրապետական անմիջական հովանաւորութեամբ, առաջին աշակերտաց խումբեր կազմուեցան, որոնք եղան Ոսկեդարի կրանիթեայ կոթողները: Ոչ միայն թարգմանուեցան Ս. Գրականութիւնը, այլ եւ Յոյն եւ Ասորի իմաստասէրներու եւ աստուածաբաններու բոլոր նշանաւոր գլուխ գործոցները: Մինչեւ այն ատեն, հայրենի եւ օտար գրականութիւնը սեփականութիւնն էր փոքրաթիւ խումբի մը, ուսած ու կրթուած Աթէնքի, Աղեքսանդրիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եդեսիոյ մեծ ոստաններուն մէջ: Հայը հպարտ է Աստուածաշունչի թարգմանութեամբը, ոչ թէ միայն իր ոճովը ու լեզուի յստակութեամբը, այլ մանաւանդ որ չորրորդն է թարգմանութեանց շարքին վրայ, գրեթէ միեւնոյն ժամանակը Ս. Երամիոսի Վուլկաթայի թարգմանութեան (*) :

Ս. Սահակի շրջանը եթէ եղաւ հայութեան Ոսկեդարը, դժբախտաբար ան եղաւ նաեւ իր ազգային—պետական կեանքին վերջալոյսը: Արդարեւ հայ թագաւորութիւնը իսպառ վերցուեցաւ եւ Հայաստանը բաժնուեցաւ Պարսից ու Բիւզանդացւոց միջեւ, կառավարուելով գրեթէ օտար մարզպաններու գլխաւորութեամբ:

(* (Ս. Երամիոս սկսաւ վուլկաթայի թարգմանութիւնը՝ եբրայեցերէնէ՝ Բեթղեհէմի մէջ 392 թուին եւ վերջացուց 405 թուին, միեւնոյն ատեն հայերէն թարգմանութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ԼՈՒԾԻՆ ՆԵՐՔԵՒ

Մինչ Հայաստան կ'ուռճանար ու կը զարգանար քրիստոնէական անբիծ ոգիով ու գրականութեամբ, հակառակ քաղաքական տագնապներու, անդին, կայսրութեան մեծ Աթոռները, նախամեծարական ու միահեծանական ձգտումներու հետեւանքով, իրարու դէմ լարուած, անվերջ երկպառակութիւններու եւ հերետիկոսութիւններու թատր դարձուցած էին երկիրը:

325 թուին, Ա. Տիեզերական Ս. Ժողովը գբաղած էր Արիոսականներով, զոր պատմեցինք վերեւ: 381ին, Կ. Պոլսոյ Բ. Տիեզերական Ս. Ժողովը (150 հայրապետներու) գումարուեցաւ Ս. Հոգիին դէմ եղած պայքարին պատճառաւ, իսկ 431 թուին գումարուեցաւ Եփեսոսի Ա. Տիեզերական Ս. Ժողովը (200 հայրապետներու). Պոլսոյ պատրիարք Նեստորիոսի մոլորութեանը դէմ, որ կը քարոզէր Քրիստոսի մէջ երկու բաժանեալ անձնաւորութիւններ—բնութիւններ, Մարդ Քրիստոս եւ Աստուած Քրիստոս: Նեստորիոսի մոլորութիւնը դատապարտուեցաւ եւ ինքն ալ նզովուելով պաշտօնանկ եղաւ եւ աքսորուեցաւ անապատ:

Եփեսոսեան Ժողովը ծանօթ է նաեւ Կիւրեղեան վարդապետութիւն անունով, Ալեքսանդրիոյ պատրիարք—Բար, Կիւրեղ Հայրապետին անունով, որ պաշտպան հանդիսացած էր ուղղափառ դաւանանքին:

Հայերը այս Տիեզերական Ժողովներուն մասնակցած են ուղղակի, կամ ընդունած են անոնց որոշումները, որպէս հայեցակէտը ընդհանրական եկեղեցւոյ:

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պարսիկները, որոնք Մազտէական կրօնքի (արեւի եւ կրակի պաշտամունք) կը հետեւէին, առաջին օրէն իսկ հաչտ աչքով չդիտեցին Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած քրիստոնէական յեղաշրջումը եւ միշտ առիթներ ստեղծեցին նուաճելու Հայաստանը եւ անոր պարսատրելու իրենց կրօնքն ու նախկին հեթանոսական կարգն ու սարքը վերահաստատելու, քանզի, Հայաստան ըլլալով կրօնակից Բիւզանդական կայսրութեան, որուն դէմ ժառանգական ատելութեամբ լեցուած էին, ա՛լ աւելի կը վրդովեցնէր պարսիկները:

Հինգերորդ դարու կէսին, Պարսից Յազկերտ Թագաւորը, անլուր կատաղութեամբ հրամայած էր բոնի միջոցներ ի գործ դնել իր նպատակին հասնելու համար:

Հայերը կը սկսին դարձեալ ահ ու դողի օրեր անցընել: Սպառնալիքներն ու հալածանքները անխնայ կը գործադրուին: Իրաց այս տխուր վիճակին դարման մը գտնելու մտօք նախարարներն ու եպիսկոպոսները ժողով կը գումարեն՝ կաթողիկոսին նախագահութեամբ, եւ միաձայնութեամբ կը մերժեն Պարսից Թագաւորին հրամանագիրը, չատապովելով Քրիստոսի վարդապետութիւնը միանգամայն: Յազկերտ, զինուորական խիստ մի-

ջոյներու դիմելէ առաջ, խաղաղութեամբ իր մօտ կը հրաւիրէ Թագաւորիկները, որոնք եղած խոստումներէն ու փառքերէն չեն շլանար՝ իրենց կրօնքը ուրանալու համար, ինչ որ աւելի կը բարկացնէ Արքայից Արքան, որ Հայերը բնաջնջելու սպառնալիքով կը բանտարկէ ամէնն ալ: Իշխանները, ժողովուրդին սպառնացող պատուհասը բարձելու նպատակով, Քրիստոնէութիւնը ուրանալ կը կեղծեն՝ ի մեծ գոհունակութիւն Յազկերտի, որ մեծ պատիւներով եւ ընծաներով ու Մազտէական կրօնաւորներու խումբով մը կը դարձնէ զանոնք իրենց հայրենիքը:

Իշխանները երբ Հայաստան կը հասնին, կաթողիկոս, եպիսկոպոսներ ու աղնուականներ անմիջապէս ժողով կը գումարեն, ուր կը պարզեն իրենց սպառնացող ահեղ վտանգը: Ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ դիմադրել եւ դիմակները վար առնել: Միեւնոյն ատեն, պատգամաւորներ կը ղրկուին Բիւզանդիոն՝ օգնութիւն հայցելու համար:

Քրիստոնէութեան չարաբախտ տարին էր 451 թուականը, ոչ միայն Հայաստանի, այլ եւ ընդհանրական եկեղեցւոյ համար: Քաղկեդոնի տխուր դրուագներու տարին:

Սպարապետ Վարդան Մամիկոնեան նախարարը, իր 66,000նոց բանակով կը դիմէ դէպի պարսից սահմանագլուխը, ուր մտած էր արդէն պարսից 200,000նոց բանակը, պաշտպանուած հսկայ փիղերով:

Ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ Արտազու դաշտը, Աւարայր գիւղին մօտ, Տղմուտ գետին եզերքը: Բաղխումը կ'ըլլայ ուժգին: Վարդան եւ 8 զօրավարներ ու 687 զինուորներ կ'իյնան: Պարսից բանակը կը կորսնցնէ

9 զօրավարներ եւ 3,544 զինուորներ: Հայկական բանակը կորանցնելով իր հրամանատարը, կը ստիպուի նահանջել եւ դիմել տեղական ու մասնակի դիմադրութեանց, որոնց ընթացքին նահատակներու թիւը կը հասնի 1036ի, իսկ պարսից կորուստը կ'ըլլայ բիւրաւոր:

Կաթողիկոսն ու կղերը, խաչ ի ձեռին, եղած էին կազմակերպիչներն ու վարիչները այդ անհաւասար պայքարին: Հայ ազգը կը մղէր Քրիստոնէութեան երկրորդ կրօնական պատերազմը՝ հանդէպ հեթանոսաց—կռապաշտաց: Ամբողջ Հայաստան աշխարհը կը լողար արեան ու կրակի մէջ՝ պաշտպանելու համար իր կրօնքն ու հաւատքը:

Բիւզանդիոն առաքուած պատգամաւորները ձեռնունայն վերադարձած էին: Հայը ձգուած էր իր ճակատագիրը իր ձեռքով որոշելու բախտին:

Կաթողիկոսին որատճմլիկ աղերսներն ու խնդրանքները թէ՛ կայսեր եւ թէ՛ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին, արձագանգ անգամ գտած չէին Վռամշապուհ ափերը, ուր սակայն, ընդհակառակը, հին ու նոր Հռոմէներն մթացած, վարդապետական հարցի դիմակին ներքեւ, Աղեքսանդրիոյ Աթոռը հարուածելու, նահատացնելու գաւեր կը սարքէին ու Քրիստոսը կը բաժնէին երկուքի, մարդ—Քրիստոսի եւ Աստուած—Քրիստոսի, հակառակելով Եփեսոսի Ա. Տիեզերական Ս. ժողովի դաւանանքին ու Նիկիական հանդանակին: Կը դատապարտէին Նեստորը եւ կը դաւանէին իր վարդապետութիւնը:

Այս մասին պիտի խօսինք մեր գիրքին չորրորդ բաժնին մէջ, մեր եկեղեցւոյ վարդապետութեան բացատրութեան առթիւ:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսիկները կը դրաւեն Հայաստանը, բայց Յազկերտի բռնի միջոցները անյաջողութեանց կը մատնուին: Ան կը ստիպուի սիրաշահելու փորձեր ընել՝ դանդուածին համակրութիւնը վաստկելու նպատակաւ:

Եկեղեցիները կը վերաբացուին, Քրիստոնէութիւնը կրկին կ'արտօնուի, բայց խստութիւնները կը սաստկանան՝ անդորրութիւնը վերահաստատելու եւ ժողովուրդին ապահովութիւնը պաշտպանելու պատրուակով: Կաթողիկոսը եւ զոհած դեր կատարող կարգ մը վրօնատրները, 35 մեծ ու փոքր իշխաններու հետ կը տարուին Պարսից մայրաքաղաքը՝ դատուելու: Ու կը սկսին աքսորը, բանտարկութիւնները ու նահատակութիւնները:

Յանուն Քրիստոնէութեան, Հայոց մղած այս երկրորդ պայքարը, մեր ազգային—եկեղեցական պատմութեան ամենէն փայլուն էջերը կը կազմէ: Հայը կը պարտըւի պատերազմի դաշտին վրայ, բայց ան յաղթեց զազափարի ու հաւատքի պայքարին մէջ եւ վաստկեցաւ փառքի պեղեցիկ պսակը: Ազգա—կրօնական այս յաղթանակը տակաւ կը տօնուէր մայիս 25ին, բայց յետագայ դարերուն անոր տօնակատարութիւնը փոխադրուեցաւ մեծ Բարեկենդանի չարթու հինգշաբթի օրուան:

Մինչեւ Արարատցւոց արշաւանքը, 639 թուականը, Հայաստան մնաց պարսից իշխանութեան տակ: Քրիստոնէութիւնը մերթ կը բռնապատուէր, մերթ կը թոյլատրուէր: Բռնութիւններն ու խստութիւնները յաճախադէպ էին եւ պատճառ կ'ըլլային ժողովրդական ըմբոստութիւններու, որոնք կը կազմակերպուէին Մամիկոնեան նախարարական տոհմի քաջ իշխաններու կողմէն: Այս տոհմէն նշանաւոր կը դառնան Վահան սպարապետ (ապա մարզպան), նոյնպէս Վարդ իշխանը: Պար-

սից արքայից փոփոխումովը, կը փոխուէին նաեւ անոնց քաղաքականութիւնը Հայաստանի հանդէպ, նոյնպէս իրենց յաջողութիւններն կամ պարտութիւնները՝ ուրիշ ազգերու դէմ մղուած պատերազմներու հետեւանքով: Այդ իսկ պատճառաւ, մինչեւ Ե. դար, Հայաստան մնաց կատարեալ խառնարան մը:

Այս դիւցազնական ժամանակամիջոցին, Հայաստանեայց եկեղեցին մեծ դեր կատարեց՝ զվխաւորութեամբ իր կաթողիկոսին, որ, ինչպէս ըսինք վերեւ, խաչ եւ Աւետարան ի ձեռին, ժողովրդեան կողքին, մղեց նոյն պայքարը:

Ներկայացող հազուադէպ խաղաղ շրջանը անմիջապէս կ'օգտագործուէր ի փառս եկեղեցւոյ. ժողովները կը դումարուէին, կանոններ ու օրէնքներ կը սահմանուէին, եկեղեցական պաշտամունքն ու ազօթքները կը ճոխանային, մանաւանդ Մանդակունի հայրապետի հերձնակութեամբ:

Եւ որովհետեւ, դէպքերու բերումով, Հայաստանի մայրաքաղաքը Դուին փոխադրուած էր, Մանդակունին եւս ստիպուած ըլլալով միշտ քաղաքական կեդրոնը մնալ, հայրապետական Աթոռն ալ հոն հաստատեց, 485 Թուին: Յետագային, ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն պատճառներով, հայրապետական Աթոռը, մինչեւ 1441 Թուականը, պիտի հերթարկուի կայութեանց փոփոխմանց: Ժամերգութեանց դասաւորումներն ալ կը պարտինք նոյն հայրապետի ջանքերուն:

Հայերը դրեթէ անտեղեակ մնացած էին, բացի Աթինքէն վերադարձող մի քանի ուսանողներու (կրօնաւորներ) վկայութեանց, որոնք Կ. Պոլիս գտնուած պահերուն ներկայ եղած էին հոն մղուող պայքարներուն եւ

պատակաւմներու, որոնց թատերավայրը հանդիսացած էր կայսրութիւնը: Հայերը անտեղեակ մնացած էին 451 թուին տեղի ունեցած Քաղկեդոնի Դ. Տիեզերական ժողովէն:

Ինչպէս ըսինք վերեւ, այդ թուականին, Հայերը հերոսական պատերազմներ կը մղէին՝ իրենց խաչին ու Աւետարանին կառչած, հետեւաբար, ոչ մտադրութիւն ունէին եւ ոչ ալ ժամանակ՝ զաւանական խնդիրներով զբաղելու, կամ աթոռական կռիւներու մասնակցելու, մանաւանդ որ յուղուած հարցերը իրենց սահմաններէն դուրս էին:

Բայց, որովհետեւ պատակաւմն ու պայքարը սուր հանգամանք ստացած էին Կայսրութեան հողամասերուն վրայ, ու այդ մոլորութիւնը սկսած էր սպրդիլ Հայաստանի սահմաններէն ներս ալ, Բարդէն Ա. կաթողիկոս, Դուինի մէջ, 508 թուին, Վրաց ու Ադուանից եկեղեցիներուն մասնակցութեամբ, իշխաններու, ազատականներու, եպիսկոպոսներու ժողով մը գումարեց, քննելու եւ իրենց դիրքը ճշդելու նպատակաւ՝ Նեստորական վարդապետութեան դէմ: Ցետ քննութեան, ժողովը, միաձայնութեամբ նզովեց Նեստորն ու Նեստորականութիւնը: Մերժեց ընդունիլ իր սահմաններէն ներս Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները եւ Լեւոն Պապին Տոմարը:

651 – 552 թուին է որ հաստատուեցաւ հայկական տոմարական թուականը: Այդ տարին, Զատիկան տօնին ամիս մեծ չփոթութիւն յառաջացաւ: Նախապէս ընդունուած լուսնային հաշուով (Նիկիոյ կանոն), մինչեւ 552 թուականը կանոնաւորուած էին Զատկական օրերը մինչդեռ, այդ տարին, լուսնի ծոնունդը չէր հա-

Տապատասխանները վերջացող չրջանէ հաշիւին, որով բոլոր ազգերն ալ ստիպուեցան նոր կանոններով ճչգել ապագայի Զատկական հաշիւները:

××

Բիւզանդական կայսրութիւնը, որ կը տիրէր արեւմտեան Հայաստանի վրայ, եւ մանաւանդ Հէրակլ կայսեր Պարսից վրայ տարած յաղթանակէն ետքը, տիրած էր նաեւ մեր երկրին արեւելեան բաժնին վրայ, իր դէրքը ալ աւելի ամրացնելու դիտումով, առաջարկներ կը ներկայացնէ Հայոց, Եզր կաթողիկոսի օրով, 630 թուին, Հայ եկեղեցին Բիւզանդական եկեղեցիին հետ միացնել ընդունելով Միակամեաց (այն է Քրիստոսի մէջ դաւանիլ մէկ կամք եւ մէկ գործութիւն) վարդապետութիւնը: Կայսեր ճնշման տակ, թէեւ Եզր համաձայնութեան կուգայ, բայց հետեւանք չունենար, չնորհիւ ընդդիմութեանը մեր ժողովուրդին եւ եկեղեցականներուն, որոնք աւուր մէջ կը նշմարէին նեստորական քօղարկեալ մոլորութիւն:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԵՒ

Մահմետականութիւնը ծնունդ առած Արաբիոյ խորերը, հսկայական յաջողութիւններ ունեցաւ թէ իր եւ թէ դրացի երկիրներու մէջ:

Կարճ ատենուան մէջ, Մահմետականութիւնը գրաւած ու իսլամացուցած էր ամբողջ Արաբիան, Պաղեստինը, Սուրիան, Եգիպտոսը, Հիւսիսային Ափրիկէն եւ Միջագետքը: Այս նոր փոթորիկին առջեւ, Բիւզանդական եւ Պարսկական պետութիւնները ինքզինքնին բոլորովին անկարող կը զգային: Նոր կրօնքը, իր դաւանական պարզութեամբը, եւ հեռու ըլլալով աստուածաբանական խրթին հարցերէ, լայն գետին կը գտնէր ժողովրդական զանգուածներու մէջ: Քրիստոնեաները, նեստորական եւ քաղկեդոնական մոլորութեանց հետեւանքով պառակտուած, զզուած էին յարաճուն դաւանական եւ այլ վէճերէ: Միաբնութենականներու դէմ եղած հալածանքները, դժգոհներու բազմութիւններ յառաջ բե-

րած էին, ինչ որ մեծապէս նպաստեց նոր կրօնքի քարոզիչներուն:

Այս կացութեան առջեւ, Բիւզանդիոն ահ ու դողի մատնուած, յենարաններ կը փնտռէր կառչելու համար:

Ահա, լրերու այդ վիճակին մէջ է, որ 636ական թուականներուն, Արաբական զունդեր կը սկսին ասպատակել Հայաստանի հարաւային գաւառները, ու կամաց կամաց՝ իրենց ազդեցիկներ դանելով, կը յառաջանան մինչեւ Դուին: Կ'ապրեն, կը քանդեն, կը ջարդեն ու կը դառնան Մ իջագետք՝ բիւրաւոր գերիներով: Քանի մը տարիներ եռքը կը վերսկսին ասպատակութիւնները ու անոնց տխուր հետեւանքները: Հայերը կղզիացած, կը դիմադրեն որքան որ կարելի էր, եւ 651 թուին, պատուաւոր դաշինքով մը Արաբացւոց հովանաւորութեանը կ'ենթարկուին, պահելով ինչ որ հայկական եւ քրիստոնէական էր:

Այս դէպքերը մեծ յուզում յառաջ կը բերեն Բիւզանդիոնի մէջ, որը, Հայաստանի օգնութեան աղաղակներուն չպատասխանելով հանդերձ, կը մեղադրէր պարսից թէ այլակրօններու հետ համաձայնութեան եկած եւ անոնց տիրապետութեանը ենթարկուած էր: Բիւզանդացիներ, կեղծ սիրոյ քարոզութենէն եռքը, կը դիմեն բռնի միջոցներու: Եւ մեծ բանակով մը կը դրաւեն Հայաստանը, փոխանակ իրենց կորսնցուցած հողամասերը այսինքն Սուրիան, Եգիպտոսը եւ այլն դրաւելու: Բիւզանդացիներու առաջին գործը կ'ըլլայ՝ պարտադրել Հայաստանին, որ ընդունի Քաղկեդոնի մարտիրոսութիւնը: Այս տիրապետութիւնը, սակայն, վաղանցուկ կ'ըլլայ:

Արաբացիք վերջին հարուածով մը Պարսից Սասանեան Հարստութեան մնացորդներն ալ ջախջախելով, կը

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

հասնին Հայաստան, անկէ վտարելու համար Յոյները:

Այն ժամանակ է, որ Հայաստանի մէջ ծնունդ կ'առնեն երկու քաղաքականութեան կուսակիցներ — յունասէրներ եւ արաբասէրներ, փոխան պարսկականի: Մին՝ զզուած յունական կեղծ խոստումներէն եւ դաւանաբանական ամբարտաւանութիւններէն, երկրին շահերը եւ ժողովրդեան անդորրութիւնը նկատի ունենալով, կ'ուզէր Արաբական հովանաւորութիւնը: Իսկ միւսը, իսլամ տիրապետութեան հանդէպ կոյր մոլեռանդութեամբ տոգորուած, իր հայեացքները կ'ուղղէր քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի: Այս տեղատուութիւնն ու մակընթացութիւնը դժբախտաբար երկար դարեր տեւեցին եւ աղէտաբեր եղան Հայաստանի համար:

Բարեբախտաբար, ունեցանք խոհուն եւ իմաստուն կաթողիկոսներ եւ իշխաններ, որոնք միշտ իրենց կարելին ըրին՝ մեղմացնելու այդ յոռի քաղաքականութեանց տխուր հետեւանքները: Հակառակ այդ շփոթութեանց, Հայրապետները միշտ ջանացին բարեկարգելու եւ նոր կանոններով օժտելու Հայաստանեայց եկեղեցին: Անոնցմէ ամենանշանաւորն էր, ի մէջ այլոց, Ներսէս Գ. Իշխանցի կաթողիկոսը, որուն օրով որոշուեցաւ շարականներու դասաւորումը, 645 թուին, Դուինի ժողովին մէջ եւ Ծօն վարդապետին ջանքերով ի գլուխ ածուեցաւ եւ որ մինչեւ այսօր նոյն կարգադրութիւնը կանոնաւորապէս կը գործադրուի Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներուն մէջ:

Անղեկավար Հայաստանի ամբողջ հոգը կը ծանրանար Հայրապետներուն վրայ: Անոնք էին, որ կը ներկայացնէին ազգը, եւ այդ պատճառաւ տանջանքները, բանտարկութիւններն ու աքսորները յաճախադէպ էին

անոնց համար: Սահակ Գ.ի եւ Յովհան Օձնեցիի միջամտութիւնները՝ Քրիստոնէութեան ազատ պաշտամանն համար, անմոռանալի էջեր են: Անոնք, իրենց սրբակեաց կեանքով ու վարքով, մահմետական վեհապետներուն իսկ յարգին ու պատուոյն կ'արժանանան (*): Օձնեցին հայ եկեղեցականութեան ամենակարկառուն դէմքերէն մին է. իր օրով գրի առնուեցաւ հայ եկեղեցական կանոնագրութիւնը, ճոխացած նորանոր կանոններով: Քաղաքական դրութիւնը, խլրտումները, յաճախակի ջարդերն ու կեղեքումները խոչնդոտներ կը հանդիսանային աւելի բեղմնաւոր աշխատանքներ կատարելու: Եզիտ եւ Բուղա ոստիկաններու (ընդհանուր կառավարիչ—բարձր դռմխէր) անլուր խժդժութիւնները հայոց պատմութեան սեւ էջերը կը կազմեն:

(*) « Ագգապատում » հատոր 1, էջ 822.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայոց ընդհատեալ իշխանութեան վերահաստատումը կը պարտինք, մասամբ, Զաքարիա Ա. հայրապետի ջանքերուն եւ խորհուրդներուն: Ընդհանուր հրամանատար իշխան Աշոտ Բագրատունի, 885 թուին, Հայաստանի գահը բարձրանալով, եղաւ հիմնադիրը իր անունը կրող Բագրատունեանց Հարստութեան, որ տեւեց մինչեւ 1044 թուականը: Մերթ փայլուն եւ մերթ անշուք շրջաններ բոլորեց ան, Արաբական տիրապետութենէն անջատուած, Ատրպատականին, Միջագետքին տիրող ամիրաներու եւ Բիւզանդական կայսրերու մրցակցութեանց, ինչպէս նաեւ երկկողմանի նենգութեանց եւ քսութեանց հետեւանքով, վերջ գտաւ ան: Հայկական աւատական դրութիւնն ալ պատճառ դարձած էր այս պառակտումներու զարգացման: Այնպէս որ Հայաստանը ի վերջոյ կը բաժնուէր վեց հայ թագաւորիկներու միջեւ, մին միւսէն տկար եւ ապիկար:

ՀԱՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Դուինի քրջանը, յաճախ ասպատակութեանց ենթակայ ըլլալով, նաեւ կխոսվին քանդուած երկրաշարժներէն, Արծրունեանց Գագիկ թագաւորին հրաւէրով հայրապետական Աթոռը կը փոխադրուի Վանայ ծովուն մէջ գտնուղ Աղթամար կղզին, ուր եւ թագաւորը հաստատած էր իր պալատը:

Հետզհետէ պիտի տեսնենք, որ ազգին անկայուն կացութեան հետեւանքով, կաթողիկոսական Աթոռն ալ տեղափոխութեան հարկին տակ պիտի գտնուի, մինչ ապատանելով հզօրագոյն իշխանութեան մը հովանաւորութեան տակ՝ իր հովուական առաքելութիւնը եւ իր հայրապետական իշխանութիւնը աւելի անկախ եւ կատարեալ կերպով վարելու համար: Աթոռը երկար տուեն չմնար Աղթամար ու կը փոխադրուի Արգինա, յետոյ Կարս եւ ապա Անի, որ զարճած էր արեւելքի ամենանշանաւոր քաղաքը: Բագրատունեանց Հարստութեան փառքն ու պարծանքը եղող այս քաղաքը պաշտպանուած էր կրկնակ հսկայ պարիսպներով, ունէր հազարէ աւելի եկեղեցիներ, հոյակապ տաճարներ եւ պալատներ, որոնց աւերակները այսօր իսկ մեծ հոչակ ունին: (*)

Այդ ժամանակամիջոցին, Բիւզանդական կայսրեր մինչ դէպի արեւելք ընդարձակուելու ձգտումները աւելի կը չեշտուին: Գործածելով երբեմն դիւանագիտական միջոցներ, երբեմն նենգութեամբ եւ կամ կեղծ խոստումներով անոնք կը տիրանան Հայաստանի, որուն

(*) Անի բաղաքը ունէր 1001 եկեղեցիներ: Մայր Տաճարը այս եկեղեցիներուն ամենէն հոյակապն էր:

թագաւորները եւ բնակիչները կը փոխադրուին Փոքր Հայք, Հայկական Միջագետք, Մալաթիա, Կապադովկիա եւ լեռնային Կիլիկիա, ուր այս իշխաններէն իւրաքանչիւրը իրեն համար հիմնեց փոքր թագաւորութիւններ:

Այս շրջաններուն մէջ տիրող խաղաղ կացութիւնը կը նպաստէ նաեւ տեղաւորմանը բազմահազար գաղթականներու, որոնք կ'իջնան մինչեւ Տաւրոսեան եւ Ամանոսեան լեռնաշղթաները:

Օրուան հայրապետին ալ կը վիճակուի աստանդական կեանք մը, եւ այդ իսկ պատճառաւ, հոն կ'ընտրուի հայոց հայրապետ Գրիգոր Վկայասէր, Պահլաւունեանց տոհմէն, որ աւանդաբար Գրիգոր Լուսաւորչի շառաւիղէն կը կարծուի:

Կաթողիկոսական Աթոռը, 1066 թուին կը հաստատուի Զամանդա (Թօմարզա *), որ դարձաւ Անիի վերջին թագաւոր Գագիկի նոր մայրաքաղաքը:

Այս հայրապետն է, որ կը հաւաքէ եւ կը կազմէ Ցայսմաւուրքը (Սրբոց Պատմութիւն), եւ այդ պատճառաւ իրեն կը տրուի վկայասէր տիտղոսը:

Դժբախտաբար, նորակազմ իշխանութիւններն ու դաղութները կը քայքայեն եկեղեցական նուիրապետութիւնը, այնպէս որ նոյն թուականներուն չատ մը մրցակից Աթոռներ կը գտնուին թիւով մինչեւ վեց, մէկը

(*) Կեսարիոյ կողմերը, ուր մինչեւ այսօր կայ վանք մը իր վանականներով:

միւսէն անարժան, գաղտնօրէն քաջալերուած տիրող իշխաններէն, որոնց իւրաքանչիւրը մղուած էր իր կաթողիկոսը ունենալու փառասիրութենէն։

Քաղաքական կացութիւնն ալ կը նպաստէր երերու այդ վիճակին։

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Արեւելքի մէջ Աբբասեանց իշխանութիւնը տեղի տուաւ Թուրքական զանազան ցեղախումբերու առաջ, որոնք նուաճելով ամիրաները, կը յաջողին հետզհետէ տարածուիլ դէպի արեւմուտք: 1080ական թուականներուն անոնք տէրն են արդէն Կապադովկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ մեծ մասին եւ Իկոնիոմի (Գոնիա) մէջ սուլթանու թիւն մ'իսկ կը հիմնեն:

Հայաստանը ամբողջութեամբ ենթարկուած էր զանազան ցեղապետներու իշխանութեանց:

Սուրիան եւ Պաղեստինը միշտ ենթակայ էին տեղական կամ Եգիպտական Աբբասական իշխանութեան, որ վատ աչքով կը նայէր քրիստոնեաներուն: Արեւելքէն թէ Արեւմուտքէն դէպի երուսաղէմ ուխտագնացութիւնը ենթակայ էր անլուր նախատինքներու, կողոպուտներու, չարչարանքներու եւ առեւանգումներու: Ս. Տեղերու պղծումը կ'ընդվզէր քրիստոնեայ աշխարհը: Պետրոս Ճգնաւորի եւ այլոց քարոզութեանց չնորհիւ յուշակրութիւն մը կը կազմակերպուի՝ Ս. Տեղերը ազատելու համար անհաւատներու ձեռքէն:

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ուխտապիրները երեսց կուրծքին վրայ կը կրէին կարմիր խաչ, նշան մը, որմէ առացան խաչակիր մակդիրը, ահագին բազմութեամբ, ձիաւոր ասպետներէ, հրօնաւորներէ, իշխաններէ բաղկացած, կը յառաջանան ցամաքէ ու մեծ կորուստներու մատնուելէ ետքը, կը տիրեն Պաղեստինի եւ Սուրիոյ ծովեզերքին, հիմնելով քրիստոնեայ թագաւորութիւններ, իշխանութիւններ, Երուսաղէմի, Անտիոքի, Կիպրոսի Տրիպոլսոյ Եդեսիոյ մէջ եւ այլուր:

Խաչակիրներու արշաւանքի ժամանակին է, որ կը պատգամիպ հայ իշխանութեան մը կազմութիւնը Տաւրոսեան լեռնաշղթային վրայ, որը, կարճ ժամանակի մը մէջ ամբողջ լեռնային շրջանին տիրելէ վերջ, կը դրաւէ նաեւ դաշտայինը՝ մինչեւ Միջերկրականի ափերը, ու տէր կը դառնայ Կիլիկիոյ ամբողջ հողամասին, վառելով անկէ Բիւզանդական իշխանութիւններու մնացորդները:

Արեւմտեան քրիստոնեաներու հետ չփման մէջ մտնելով, անոնք կը դառնան խաչակիրներու ամենակարեւոր աղբակը: Իրերայաջորդ արշաւանքները մեծ առաքելականութիւն կը դանեն հայոց կողմէն, որոնք թէ դէնքով, թէ պարէնով կ'օժանդակեն անոնց: Ս. Տեղեաց գրաւման կը սատարեն քրիստոնէական վեհ զգացումով: Հայ կղերը ամենաազդու քաջալերիչը կը հանդիսանայ խաչակիրներուն՝ եղբայրական ձեռք կարկառելով անոնց: Հայերը կ'ըլլան յօդակապը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ:

Հայ իշխանութիւնը կը վերածուի թագաւորութեան, որ կը տեւէ մինչեւ 1375 թուականը: Մինչ այդ,

հայրապետական Աթոռը Զամադայէն կը փոխադրուի Կարմիր Վանք, Քէսունի մօտ, ուր կ'իշխէր Գող Վասիլ հայ իշխանը:

Գրիգոր Վկայասէր հայրապետով կը սկսի կաթողիկոսական տոհմային յաջորդութիւն մը. ինչպիսին եղած էր անցեալի մէջ Գրիգոր Լուսաւորչի Պարթեւական շառաւիղը, եւ Մանաղկերտացիք, ու յառաջիկային պիտի տեսնենք Աղթամահանները դարձեալ Կիլիկիոյ մէջ: Իրաւի Պահլաւունիները տուին յաջորդաբար 6 հայրապետներ, որոնց ամենանշանաւորն է Ս. Ներսէս Կլայեցին (Հռոմկլայեցի), որ Շնորհալի մակդիրով հանրածանօթ դէմք մըն է: Հայ եկեղեցականութեան ամենակարկառուն ներկայացուցիչը, թէ գրչով, թէ քնարով: Իր եկեղեցական բանաստեղծութիւններն ու երգերը՝ տաղերը շարականապիքրին ու ժամագիրքին ամենէն գեղեցուն ու խորունկ էջերը կը կազմեն մինչեւ այսօր: Իր թղթակցութիւնները՝ ի խնդիր միաբանութեան առաջարկին՝ Բիւզանդիոյ կայսր Մանուէլի հետ, ի յայտ կը բերեն իր աստուածաբանական խոր, ներշնչեալ հմտութիւնը: Նշանաւոր է նաեւ Ներսէս Լամբրոնացի Արքեպիսկոպոսը, Շնորհալիի քեռորդին, որ անած եւ ուսած էր իր մօրեղբօրը շուքին ներքեւը:

Կրկին փորձեր կ'ըլլան Բիւզանդացիներու կողմէն Հայոց հետ միանալու, եւ միշտ կը ձախողին, հակառակ անոր որ Հայերու բոլոր բացատրութիւնները եւ լուսաբանութիւնները կը պարզէին իրենց դաւանանքին ուղղափառութիւնն ու ճշմարտութիւնը: Յոյները, միաբանական պատրուակով ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ոչ ճուլել Հայութիւնը, ինչ որ չէր վրիպեր մեր խոհեմ նախահայրերու ուշադրութենէն:

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հակառակ այն իրողութեան, որ Մեծ ու Փոքր Հայաստանները ամբողջութեամբ գրաւուած էին մահմետական Սելճուգներէ եւ Թրքական զանազան ցեղերէ, Հայերը կը շարունակէին քաշկռտել իրենց դժնդակ կեանքը, եւ նոյն իսկ եկեղեցական կրօնական մարզին մէջ մեծ յառաջդիմութիւններ ցոյց կու տային: Շատ մը վանքերու միաբանութիւնները, գրականութեան եւ ի-մաստասիրութեան ոստաններ դարձած էին: Ու արգասրեւ Արծաթի Դար կոչուեցաւ:

Կիլիկիոյ մէջ եւս, մանաւանդ Դրապարկի մէջ՝ Սիսի մօտ, (ուր մանկութեանս եւ պատանեկութեանս օրերը անցուցած եմ, այժմ անոտառացած աւերակներու մէջ) վանականներու աշխատասիրութիւնները մեծ լոյս կը սփռէին: Հայ եկեղեցականութեան պետը, խորհրդատուն եւ աջակիցն էր հայ թագաւորին, եւ այդ իսկ պատճառաւ հայրապետական Աթոռը կը փոխադրուի Հռոմկլայէն Սիս, 1295 թուին, Ռուբինեանց Հարստութեան մայրաքաղաքը, որ իր անմատչելի բերդովը եւ ամրութիւններովը առասպելական—դիւթական դարձած էր Արեւելեայց եւ Արեւմտեայց:

Հայոց Կիլիկեան շրջանի վերջին դարը եղած է կրօնական ու քաղաքական պատակտումի տխուր ողբերգութիւն մը: Մահմետական ցեղերու օղակը հետզհետէ կը սեղմուէր փոքր Հայաստանի շուրջը:

Խաչակիրներու յաջորդական արշաւանքները ուրիշ նպատակի չէին ծառայած, եթէ ոչ արիածախնդրական ու չահադիտական նկատումներու:

Հայոց հիւրասիրութիւնն ու ասպնջականութիւնը կը փոխարինուէր կաթոլիկեան քարոզութեամբ:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Օգնութեան խոստումները, պապական գերիշխանութեան եւ լատինացման պայմաններով կը վերջանային, աւելի գրգռելով արդէն դժգոհ հարեւանները: Պատկերը նոյնն էր, ինչ որ պատահած էր անցեալի մէջ: Պարսից եւ Արաբացւոց երկարատեւ արշաւանքներու ընթացքին Հայաստանի վրայ, Բիւզանդացիք ալ նոյնը կրկնած էին ամբողջ վեց դարեր:

Հայերս որքան որ հեռատես եղած ենք կեանքի բոլոր պայմաններուն համար, դժբախտաբար երբէք քաղաքական իրատեսութիւն, դիւանագիտական խոր ըմբռնում չենք ունեցած, բացի Հեթում Ա.-է, եւ այդ եղած է միշտ մեր կործանման պատճառը: Մենք՝ հայերս, անցեալի փորձառութենէն օգտուած չենք երբէք: Քրիստոնէական վեհ եւ անկեղծ զգացումը կուրացուցած է մեր ազգային—հայրենասիրական պարտականութիւնները: Փոխանակ ժամանակին, միջավայրին եւ դէպքերուն համեմատ, մեր դրացիներուն հետ ճկուն քաղաքականութիւն մը վարելու, միշտ աչքերնիս յառած ենք Արեւմուտքի քրիստոնեաներուն, եւ միամտաբար յոյս եւ օգնութիւն ակնկալած անոնցմէ: Իսկ Արեւմուտքը պատասխանած է մեզ՝ պղատոնական ուսուցիկ արտայայտութիւններով միայն:

Գաղափար մը տալու համար Կիլիկիոյ շրջանի այդ եղելութեանց մասին, ստորեւ կու տամ Գրիգոր ԺԳ. Պապին այն վկայութիւնը, զոր հրատարակած էր Հայոց մասին, 1584 թուին, «Հռոմէական Եկեղեցի» շրջաբերական—կոնդակով, երբ արդէն Հայ ժողովուրդը նահատակուած եւ իր զաւակները անտէր, անախրական, թափառական, ցրուած էին Սփիւռքի չորս հովերուն:

Ահա թէ ինչ կը գրէ Պապը, ի միջի այլոց·

« Հայ Ազգին՝ բրիստոնէական Հաւատոյ եւ Եկեղեցիին հանդէպ ունեցած ուրիշ արժանիքներուն մէջ, կայ միւն, որ գնահատելի եւ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է, այն թէ, ժամանակին երբ բրիստոնէական բանակներն ու իշխանները Ս. Երկիրը գրաւելու կ'երթային, ո՛չ մէկ ազգ, ո՛չ մէկ ժողովուրդ, ինքնաբերաբար եւ կատարեալ ջանասիրութեամբ, Հայոց պէս մարդով, ձիով, պարէնով, խորհուրդով օգնած չեն անոնց: Հայերը, իրենց բովանդակ ուժովը եւ մեծ հաչութեամբ ու հաւատարմութեամբ օգնեցին բրիստոնեաներուն՝ այդ սուրբ պատերազմներու ընթացքին: (*)

(*) Ժագ տը Մորկան, «Հայ ժողովուրդին Պատմութիւնը », էջ 239:

ՀԱՅԵՐԸ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ

Փոքր Հայաստանի՝ Կիլիկիոյ՝ թագաւորութեան անկումովը, ժողովրդեան ամբողջ հոգը կը ծանրանայ հայրապետական իշխանութեան վրայ: Արդէն կաթողիկոսները եղած էին միշտ, ինչպէս քանիցս կրկնեցինք, բոլոր գործերու մէջ, խորհրդատուներն ու ազակիցները թագաւորներուն եւ իշխաններուն: Անոնք, ինչպէս տեսանք, Պարսիկներու եւ Արաբներու տիրապետութեան շրջանին, ազգին պետն ու ղեկավարը եղած էին: Հայաստանի մէջ, նախ քան Քրիստոնէութիւնը, դատական գործերը կը վարէր քրմական իշխանութիւնը, (բոլոր ազգերու մէջ ալ նոյնն է): Քրիստոնէութեան մուտքէն յետոյ, այդ իշխանութիւնը անցաւ եկեղեցականին, եւ գոյ միշտ չարունակեց: Առանց քաղաքական իշխանութիւն ունենալու, կաթողիկոսները եղան կատարեալ պետերը ազգին եւ ոչ միայն հոգեւորական, այլ եւ քաղաքական գործերով զբաղեցան, մինակ յոգը հանդիսանալով աչխարհի վրայ ցրիւ եղած հայութեան բեկորներուն մէջեւ: Ազգը անոնցմով կը ճանչցուէր: Անոնք էին միայն ներկայացուցիչները ազգային գոյութեան:

Կաթողիկոսներու իշխանութիւնը աւելի հեղինա-

կատր դարձնելու մտօք, 1441 թուին Աթոռը փոխադրեւեցաւ Ս. Էջմիածին, 956 տարիներու թափառումէ մը ետքը: Ատոնցմէ, մինչ հետեւելով քաղաքական իշխանութիւններու տեղափոխումին, կաթողիկոսները պարապաններու բերումով, ապահով վայրեր կ'ընտրէին՝ անկաչկանդ եւ ազատօրէն կատարելու համար իրենց գործունէութիւնը:

Ս. Աթոռին փոխադրութենէն ետքը, կիլիկեցիք դարձեալ ատանձին չարունակեցին կաթողիկոսական Աթոռը, առանց ճանչնալու Էջմիածնի գերակայութիւնը, ինչպէս նոյն ձեւով չարունակած էր Աղթամարայ մատնաւոր կաթողիկոսութիւնը:

Էջմիածնի եւ Սիսի (Կիլիկիոյ) կաթողիկոսութիւնները մինչեւ այսօր կը չարունակեն իրենց դոյութիւնը, բայց Աղթամարինը դադրած է գոյութիւն ունենալէ 1896 թուականէն ի վեր: Արդէն իր իշխանութիւնն ալ չատ սահմանափակ եղած էր:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը, ինչպէս վերեւ ըսինք, դեռ կը չարունակէ, եւ այժմ Աթոռը կը գտնուի Անթիլիաս, Գէյրութի մօտ (Լիբանան), 1621 թուականէն ի վեր, երբ հայերը ստիպուեցան թողուլ իրենց հայրենիքը՝ կրկին Թրքական իշխանութեան չենթարկուելու համար: Այս Աթոռին կաթողիկոսները քաղաքական—ազգային ո եւ է դործունէութիւն չեն ունեցած, բացի սիրող պէյերու հետ հաչտարար դիրք մը ունենալէ, մանաւանդ Թօպանի (Լեռնային Կիլիկիոյ աւատապետեր) պէյերու հետ:

Սիսի գրչադրաց գպրոցը նշանաւոր դարձած էր մինչեւ 19րդ դար,, կրօնական գիրքերու պատրաստու-

թեամբ՝ մաղաղաթի վրայ, որոնք հայ դեղարուեստի մէյ մէկ անգին նշխարները կը կազմեն: Կաթողիկոսները որքան որ կրնային, իրենց միջամտութեամբը կը ջանային մեղմացնել այս աւտտապետերու բռնակալութիւնը, որուն յաճախ իրենք եւս զոհ կ'երթային:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու շարքին մէջ ուշադրութիւն կը դրաւէ Ա.Ջաղահեանց տոհմը: Այս տոհմի ծագման մասին զանազան կարծիքներ կը յայտնուին: Ինքս ըլլալով համաքաղաքացի մը, լսած եմ այն աւանդութիւնը, որ դարերէ ի վեր բերնէ բերան հասած էր մինչեւ իմ օրերս:

Եգիպտական արշաւանքի մը միջոցին, Սիս կը պըրաւուի, կը թալանուի, կ'այրուի, կողոպուտի կ'ենթարկուի մանաւանդ մայրավանքն ու եկեղեցիները, ուրկէ կը յափշտակուին թանկագին բոլոր արքունիքները, բացի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէ Ա.Ջէն, որ հայոց ամենէն նուիրական մասունքը կը կազմէ: Այս Ա.Ջը կը պահուի Ա.Ջաղահեան տոհմին նախահայրը եղող Տէր Սարգիս անուն քահանայի մը կողմէ, որ քահանայական սերունդէ մըն էր: Հայոց մէջ, շատ տեղը եւ շատ մեծ ընտանիքներու մէջ կար հրէական՝ ղեւտական, այսինքն քահանայական յաջորդութեան սովորութիւնը, որ մինչեւ մեր օրերը զեւ զօրութիւն ունէր գաւառներու մէջ:

Ու երբ խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի, կաթողիկոսն ու ժողովուրդը կը դառնան դէպ ի Սիս, Ս. Ա.Ջը կը հանուի պահուած տեղէն, արժանանալով հանդիսաւոր ողջոյնի երախտագիտութեանը, որմէ Ա.Ջաղահ կամ Ա.Ջպահ յորջորջումը: Այդ թուականէն սկսեալ, Ա.Ջաղահեանները կը դառնան կիլիկեցիներուն ամենանշանաւոր ընտանիքներէն մին, ու յաջորդաբար հայրապե-

տական Աթոռին վրայ կը գտնանք տասնէ աւելի Աջապահեան կաթողիկոսներ, առանց հաշուելու արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները, վարդապետները եւ քահանաները հսկայ թիւը:

Ասոնց մէջ մեծ կամ շինարար անուան կ՚արժանանայ Կիրակոս Ա. (1820), որ քանդուած ու այրուած նախկին հայրապետանոցին եւ կաթողիկէին տեղը կը կանգնէ արդի հոյակապ կաթողիկէն, հայրապետական շքեղ վեհարանով մը, շրջապատուած բարձր ու ընդարձակ պարիսպով (*), որուն մէջ հազարաւոր ուխտաւորները, միաբանները ընծայարանի թաղերը բոլորւած են ընդարձակ պարտէզներով, այգիներով եւ մըրգաստաններով:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Պարթեւական տոհմը, Մանազկերտացիները, Պահլաւունիները եւ Աջապահեանները կը կազմեն հայ եկեղեցականութեան մէջ ամենաշատ հայրապետներ տուող տոհմերը: Այսօր եւս Կիլիկիոյ միաբանութեան մէջ կը գտնուի Աջապահեան արքեպիսկոպոս մը՝ Գեր. Տ. Խադ սրբազան:

XX

(*) Ցաւալի է, որ թէ պարիսպի եւ թէ թաղերու շինութեանց համար քանդուած են հայրապետանոցին մօտէն դէպի լեռ երկարող քաղաքամիջի հսկայ պարիսպը, կոթող մը անցեալի հայոց փառքին, մինչդեռ տեղին վրայ կարելի էր ճարել ուզուած քանակութեամբ քարեղէն:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Էջմիածնի Աթոռը, երկար տարիներ, խառնաշփոթ շրջան մը կ'ունենայ տիրող թուրք կամ պարսիկ խաներու կամայականութեանց եւ բռնութեանց հետեւանքով, չդադրելով, սակայն, գուրգուրանքի առարկայ ըլլալէ թէ բնիկ ժողովուրդի եւ թէ զաղութներու կողմանէ: Անդադար հալածանքներու, կողոպուտներու, թշուառութեանց, երեւակայելի եւ աներեւակայելի պէսպիսի դժնդակ կացութիւններու մատնուած ժողովուրդին մխակ յոյսը իր հայրապետն էր: Անոր դերը ալ աւելի չնչաւոր, երբ բռնութեանց տակ կքած հայ ժողովուրդը, ազատութեան տենչով առլի, կը սկսի իր հայեացքը ուղղել դէպի հիւսիս՝ քրիստոնեայ Ռուս պետութեան, որը սկսած էր դէպի հարաւ նուաճումներ ընել:

Հայերը ամէն դիւրութիւն կ'ընծայեն ռուսական բանակներու յառաջխաղացման: 19րդ դարուն սկիզբը, հայոց ազատագրական ոգին կը ներկայացնէր Ներսէս Աշտարակեցի արքեպիսկոպոսը, որը վստահելով Հայաստանի անկախութեան մասին տրուած խոստումին, անձամբ կը զեկավարէ հայկական դունդերը, ցարական բանակներու կողքին: Արդարեւ, հայոց օժանդակութեամբ ռուսական բանակները կը ջախջախեն պարսկական ուժերը եւ կը գրաւեն Պարսկահայաստանը: Մեծ էր Ներսէսի խանդավառութիւնը իր մղած պայքարին յաջողութենէն, խանդավառութիւն անոր համար, մանաւանդ, որ հայ ժողովուրդը ազատելով մահմետական լուծէն կ'ապահովէր անոր անկախութիւնը, զոր կորսնցուցած էր ուղիղ դարերէ ի վեր: Ախո՜ս, որ հակառակ իրենց թափած առատ արիւն, հայերու բոլոր յոյսերը յօդս կը ցնդին: Անոնք ոչ միայն զարձեալ զոհ կ'երթան նենգ, կեղծ ու խարդախ Մոսկովեան դիւանագիտու-

թեան, այլ եւ կը կորանցնեն իրենց կիսանկախ դրութիւնը, ինչպէս եղաւ պարագան Ղարաբաղի իշխաններուն, որոնք 40 հազարնոց բանակով մխացած էին ռուսական ուժերուն, Ներսէսի թելադրութեամբն ու ծրագրովը:

Ներսէս, որ կը վարէր Վրաստանի թեմին առաջնորդութիւնը, առ ի դգուշութիւն կը տեղափոխուէր ցարական հրամանով, Պետերսպիոյ թեմը, եւ երբ արդէն ծերացած էր, առ ի վարձատրութիւն իր մատուցած ծառայութեանց, կը թոյլատրեն, որ կաթողիկոս ընտրուի:

Մինչեւ 19րդ դար, հայրապետաց մէջ նշանակութեան արժանի են Փիլիպպոս եւ Սիմէոն կաթողիկոսները. առաջինը, դարերէ ի վեր տիրող անհամաձայնութեանց վերջ տալու նպատակով 1651ին կիլիկիոյ Ներսէս կաթողիկոսին եւ այլ եկեղեցականաց մասնակցութեամբ Երուսաղէմի մէջ կը դումարէ ժողով մը, ուր կ'որոշուին երկու Աթոռներու փոխյարաբերութիւններն ու իրաւասութիւնները, եղբայրական հաշտարար նոր շըրջան մը բանալով ի փառս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցիին: Իսկ Սիմէոն անմոռանալի է իր պատրաստած Տօնացոյցովը, որը մշանջենապէս կը դասաւորէ Հայաստանեայց եկեղեցիին արարողութիւնները, կատարեալ հմտութեամբ եւ համբերութեամբ որ պարծանքն է մեր եկեղեցիին:

Ռուսական կառավարութիւնը, 1836 թուականին, հրամանագրով մը, որ Պոլօժէնիա կը կոչեն, ալ աւելի կը սահմանափակէ հայրապետական դարաւոր հեղինակութիւնն ու իշխանութիւնը: Հարուածը մեծ էր Հայութեան համար, քանզի կաթողիկոսական իշխանութիւնը կը տարածուէր բոլոր հայերու վրայ, ուր որ ալ գտնուէին անոնք:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսական կառավարութիւնը նախ փաղաքչական ապա խարդախական քաղաքականութեամբ կը վարուի, երբ իր մեր եկեղեցին ռուս Օրթոտոքս եկեղեցիին հետ ձուլելու փորձը ի դերեւ կ'ելլէ, եւ երկու ուղղափառ եկեղեցիները իրարմէ զանազանելու դիտաւորութեամբ, մեր եկեղեցին Գրիգորեան նուաստացուցիչ մակդիրով մը կ'որակէ, որպէս թէ մեր եկեղեցին առաքելական եղած չ'ըլլար, այլ Գրիգոր Լուսաւորչէ եկեղեցին:

Հակառակ եղած դիտողութեանց, այդ նուաստացուցիչ մակդիրը կը մնայ մինչեւ այսօր, նոյն իսկ տարածուելով ուրիշ ազգերու մօտ եւս: Ցաւալի է, որ մեր ազգայնոց մէջ իսկ կան անհատներ որոնք այդ մակդիրով, կամ լուսաւորչական յորջորջումով կը ցուցադրեն ինքզինքին, անտեսելով զոյդ մը առաքելոց ի դէմ իրենց կեանքին զոհաբերութեան, հաստատած եկեղեցին:

Ցարական խստութիւնները իրենց գագաթնակէտին հասան 1904ին, երբ ռուս կառավարութիւնը գրաւեց պղտպատական բոլոր կալուածները, որոնց հասոյթով կը մատակարարուէր հայ կրթական եւ բարեսիրական հաստատութիւններն ու եկեղեցիները:

Ինչպէս վերեւ ըսինք, հայ եկեղեցականութիւնը կը վարէր պղտյին բոլոր հաստատութիւններն ու անոնց մատակարարութիւնը, դատաստանական ամէն խնդիր կը կարգադրէր, բայց ոճրային դատերէ. կ'արձանագրէր ծնունդները, պսակները, մահերը հատատագեալներու դաստիարակութիւն—կրթութիւն եկեղեցին կուտար պղտն ու եկեղեցին նոյնացած էին, մի մարմին, մի հոգի, ծառայելով մէկ նպատակի: Մեր դատանանքին պէս՝ մէկ բնութիւն ի Քրիստոս, ինչպէս չենք կրնար երկուքի բաժնել Քրիստոսը, այսինքն առանձին մարդու եւ ա-

ռանձին Աստուծոյ, նոյնպէս չենք կրնար բաժնել հայ ազգութիւնն հայ դաւանանքէն, մին կը լրացնէ միւսը, մին ըսած ատեն կը հասկնանք նաեւ միւսը, եւ այն որ հեռացած է մէկէն, հեռացած է նաեւ միւսէն, զգալաբար թէ ոչ: Այդ պատճառաւ է որ այն բոլոր գաղութները, որոնք օտարացած եղած են, խոպան կորսնցուցած են իրենց ազգութիւնը: Վկայ խալաճացած հայերը, Յունաստան եւ իր կղզիները, Իտալիա, Իրաք, Եգիպտոս, Թրակիա, Սուրիա, Լիբանան, Ֆրանսա, Լեհաստան եւ այլ տեղեր հաստատուած հին գաղութները: Կարգ մը գաղութներու թափթփուքները՝ Լեհաստան, Թրանսիլվանիա - Հունգարիա, հազիւ ազգային հետքերու շուքեր կը նշմարուին, իսկ ուրիշ տեղեր խոպան անհետացեր են:

1904 — 1905ի ռուսական պարտութենէն ետք, կաթողիկոսին եւ ընդհանուր գաղութներու բուռն բողոքները լսելի եղան ռուս արքունիքին, եւ ազգապատկան կալուածները վերադարձուեցան ի մեծ գոհունակութիւն համայն ազգին:

XX

19 րդ դարը ընդհանուր մարդկութեան համար կը դառնայ ամենանշանաւոր շրջանը, մտքի եւ արուեստի դարը, մանաւանդ ընկճուածներու, տառապողներու յոյսի դարը: Հայ ժողովուրդը, հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ճնշուած բռնապետներու ճիրաններուն մէջ, անտարբեր չկրնար մնալ, անշուշտ, այդ շարժումէն: Մեծ Հայաստանի մեծագոյն մասը եւ Փոքր Հայաստան (Կիլիկիան) ամբողջութեամբ Թուրք տիրապետութեան տակ կը հեծէին վեց դարերէ ի վեր:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրքերը, ազէտ, խաչնարած ժողովուրդ, քաղաքակրթութեան անծանօթ, Ասիոյ տափաստաններէն մինչեւ արշաւանքներուն հետեւանքով կը հեռանան իրենց բնակավայրերէն, եւ անցնելով պարսկական հողէն, կը հանդիպին Փոքր Ասիա: Շատ կարճ ժամանակի մէջ անոնք կը տարածուին արդէն քայքայուած Բիւզանդական կայսրութեան եւ հայկական դաւառներուն մէջ, առանց ընդդիմութեան, եւ հոս հոն կը հաստատեն իշխանութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր կը դառնայ Ալ—Օսման ընտանիքը, որ կը սիրապետէ Բիւթանիոյ—Փռիւգիոյ շրջանին:

Անոնք հետզհետէ կը նուաճեն իրենց ցեղակիցներն ու Յոյները, կը զօրանան եւ օր մըն ալ կը սիրտնան Պալքաններու եւ Բիւզանդիոնի (1453ին), վերջ տալով Միջին Դարուն եւ բանալով Նոր Դարու շրջանը միջադպային պատմութեան մէջ: Յետագային, թուրքերը իրենց սիրապետութիւնը կը տարածեն մինչեւ Վիէննա, Սեւ ծովի բոլորտիքը, մինչեւ Հնդկաց եւ Ատլանտեան ովկիանոսները, ահ ու դող մատնելով եւրոպական մեծ ու փոքր պետութիւնները:

Սուլթանները, նախ քան յաղթական քրիստոնէից հանդէպ, նոյն իսկ սիրալիր եւ հաշտարար, ապա կը դառնան կեղեքիչներ ու ջարդարարներ, չփայած՝ իրենց սիրապետական ու նուաճողական յաջողութիւններէն:

Կ. Պոլսոյ դրաւումէն ետք, յաղթական Սուլթան Մուհամմէտ Բ. Պոլիս կը հրաւիրէ Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը եւ անոր կուտայ պատրիարք սիրտոսը եւ այն բոլոր իրաւասութիւնները, որ ունէր Յունաց պատրիարքին — կրօնքի կատարեալ ազատութիւն, ազգային ինքնավարութիւն, դատաստանական, կրթական,

արձանագրային, ամուսնական, հոգեւորական ամէն մատակարարութիւն ու իշխանութիւն — Հայոց օրէնքներուն ու սովորութեանց համեմատ, կառավարութեան մէջ գրեթէ կառավարութիւն մը:

Յաղթական Սուլթանի յաջորդները, սակայն, յարգելով հանդերձ պատրիարքին կրօնական իշխանութիւնը, չէին դադրեր ամէն բռնութիւն ի գործ դնելէ հայ ժողովուրդին հանդէպ: Իրաց այս կացութիւնը լռութեամբ կը տարուէր մինչեւ 19 րդ դար:

Բայց, ռուսերու տարած յաղթանակները Թուրքերու վրայ եւ անոնց Թափանցումները Սեւ ծովեան շրջանի եւ Կովկասի մէջ, ինչպէս նաեւ հայ գրողներու միջոցաւ եւրոպական նոր գաղափարներու տարածումը հայոց մէջ, վերազարթնումի պատճառ եղան:

Ինչպէս վերեւ ըսինք, Ռուսերէն յուսախաբ, Հայեր այս անգամ իրենց աչքերը յառեցին քրիստոնեայ Եւրոպայի վրայ, անկէ սպասելով իրենց ազատագրութիւնը: Տեղի ունեցած էր Պալքանեան քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատագրութիւնը: Այս հանգամանքը ամրապնդեց անոնց յոյսը թէ իրենք ալ իրենց կարգին պիտի ազատուէին Թրքական անտանելի լուծէն:

Պարտուած Թուրքերու գործադրած բռնութիւններն ու կեղեքումները անհանդուրժելի դարձած էին: Հայերը գլխաւորութեամբ Պոլսոյ իրենց պատրիարքին, չէին դադրեր ազդու դիմումներ ընելէ՝ բարուոքելու համար իրենց եղերական կացութիւնը:

1877—1878ի ռուս — Թրքական պատերազմէն ետքը Պերլինի խորհրդաժողովին 61րդ յօդուածովը, Հայկական խնդիրը կը դառնայ միջազգային հարց մը:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թէեւ այդ յօդուածը մնաց մեռեալ տառ եւ նոյն իսկ աւելի աղէտալի հետեւանքներ ունեցաւ, մենք այդ դէպքերու մանրամասնութեանց մէջ չենք ուզեր մտնել, քանի որ արդէն բազմաթիւ հատորներ նուիրուած են այդ հարցին:

Եւրոպական դիւանագիտական խաղերուն դարձեալ զոհ, Հայերը կը դիմեն ինքնապաշտպանողական շարժումներու, որոնք կը խեղդուէին արեան հեղեղներու մէջ՝ քրիստոնեայ Եւրոպայի աչքին առջեւ:

1914—1918ի *համաշխարհային պատերազմի ընթացքին Թրքահայ ժողովուրդը բնաջնջուեցաւ իր սեփական հողին վրայ՝ տալով մէկ ու կէս միլիոն անմեղ ու անպաշտպան զոհեր: Ողջակիզուեցան նոյն իսկ կիներ, ծերեր, մանուկներ եւ հազարաւոր կրօնաւորներ: Քարուքանդ եղան բազմաթիւ վանքեր ու եկեղեցիներ՝ գոհարներ հայ ճարտարապետութեան եւ մատեաններ՝ բազմադարեան գրականութեան, արուեստի եւ կրօնաշունչ յղացումներու, որոնք աշխարհի հիացման արժանացած էին:*

Կրկին խոստումներ, կրկին յուսախաբութիւններ...

Թէ Եւրոպայի եւ թէ Ամերիկայի մէջ բարձրաձայն յայտարարուեցաւ թէ՝ յետ պատերազմի, Հայաստանը վերջնականապէս պիտի ազատագրուի եւ Հայերու անկախութիւնը պիտի վերահաստատուի: Մեծ ոգեւորութեամբ կը կազմուին կամաւորական ջոկատներ արտասահմանեան գաղութներու մէջ: Այդ կամաւորները կը մղեն հերոսական ճակատամարտներ, կ՚իյնան քաջաբար «Կեցցէ՛ Հայաստան» գոչելով:

Պատերազմը կը վերջանայ եւ խոստումներն կը

դրժումն ու լեգէոնները կը լուծուին։ Ժողովուրդին վտարեալ բեկորները, մերկ ու անօթի, կը նետուին Թուրքիայէն դուրս, անղեկ ու անկազմնացոյց նաւու մը մէջ, որ կը տարուբերի փոթորկայոյզ ովկիանոսի մը լեռնակուտակ ալիքներուն վրայ։

Հայերը կը դառնան անհայրենիք, անգլուխ մարդկային բազմութիւն մը։ Անոնք պաշտպանութիւն կը խնդրեն իրենց ապաստանած երկիրներուն մէջ, օտար հորիզոններու տակ, քաշկռտելու համար կեանք մը, զոր դրած էին ի սպաս քրիստոնէութեան եւ մարդկութեան։

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Հաստատուած Ս. Թադէոսէն Արտազու մէջ

եւ Ս. Բարթողիմէոսէն Սիւնեաց Երկիրը

	Թուին Քրիստոսի
ԱՐՏԱՋ	43
ԷՋՄԻԱԾԻՆ	302
ԴՈՒԻՆ	485
ԱՂԹԱՄԱՐ	927
ԱՐԳԻՆԱ	951
ԱՆԻ	1000
ԹԱԽԼՈՒՐ	1060
ՋԱՄԱՆԴԱՒ	1063
ՍԵԻ ԼԵՌ ԱՐԵԳ	1065
ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ	1105
ԾՈՎՔ-ՏԼՈՒՔ	1116
ՀՌՈՄԿԼԱՅ	1149
ՍԻՍ	1293
ԷՋՄԻԱԾԻՆ	1441

956 տարի ետքը Աթոռը կը դառնայ ի Ս. Էջմիածին։

Գ. ՄԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՅԺՄՈՒ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին այժմ կը մատակարարուի երկու կաթողիկոսութիւններով եւ երկու պատրիարքութիւններով, որոնք են: 1.— Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւն, Էջմիածին: 2.— Կիլիկիոյ մասնաւոր կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս (Լիբանան): 3.— Ս. Տեղեաց պատրիարքութիւն, Ս. Երուսաղէմ: 4.— Թրքահայոց պատրիարքութիւն, Կ. Պոլիս:

Մտորեւ կուտանք անոնց իւրաքանչիւրին կազմութեան, իրաւասութեան եւ փոխադարձ յարաբերութիւններուն մասին լայն տեղեկութիւնները, մեր ժողովուրդին մօտէն ծանօթացնելու համար մեր եկեղեցիին կեանքը:

1.— Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւն:

Էջմիածնի Ս. Աթոռը ընդհանուր հայութեան աղգակրօնական մխակ կեդրոնն է, որ իր կաթողիկոսին միջոցաւ սիրուքի մէջ ցրուած հայութեան անունով կը խօսի ու կը գործէ, եւ այդ իսկ պատճառաւ կը կոչուի Ամե-

նային Հայոց Հայրապետ: Ինչպէս տեսանք մեր դիրքին երկրորդ մասին մէջ, պարապաներու եւ դէպքերու բերումով հայրապետական Աթոռը քանիցս տեղափոխուած է, եւ ուր որ հաստատուած է, ընդհանուր ազգին կողմէն ճանչցուած է միշտ միակ յօդը ազգային թէ կրօնական ղեկավարման ու միութեան:

Անոր գոյութիւնը կապուած չէ տեղական սահմանքի, այլ՝ ազգային փափաքին ու պարագաներուն: Տեսանք թէ այդ Աթոռը ինչպէս 956 տարիներու աստանդական թափառումէն ետքը, դարձեալ հաստատուեցաւ Էջմիածնի մէջ: Կրկնութիւններ ընել չենք ուզեր՝ տաղտուկ չպատճառելու համար ընթերցողներուն, ու կ'անցնինք անոր ներքին կազմուածքին, ինչպէս որ է այսօր:

Էջմիածինը կը գտնուի Երեւանէն 20 քիլօմէթր հեռաւորութեամբ, Հայաստանի նախկին մայրաքաղաք Վաղարշապատի աւերակներուն մօտ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը· — Այս անունը կը կրէ միայն Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը, որ ճանչցուած է ոչ միայն ընդհանուր ազգին, այլ նաեւ բոլոր օտար ազգերէն եւ պետութիւններէն: Բոլոր թեմերու՝ աշխարհական եւ կրօնական ներկայացուցիչներու ձայնով կ'ընտրուի ան: Ընդհանրապէս ընտրելին եպիսկոպոս մը կ'ըլլայ, որ ծանօթ է ազգային եւ եկեղեցական չրջանակներուն, ճանչցուած իր բարեպաշտութեամբ եւ կրօնական պատրաստութեամբ: Դժբախտաբար, վարչական կարողութիւններ չեն փնտռուած, ինչ որ չատ կարեւոր պիտի ըլլար իր բազմապիսի գործունէութեան համար:

Իր ընտրութիւնը բաւական չէ նուիրականացնելու համար իր պաշտօնավարութիւնը, այլ պէտք է օծուի Ս.

միւռօնով, 12 եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբը: Ան եկեղեցիին միակ պետն է, բոլոր գործերը կը վարէ հաւանութեամբը Գերագոյն Մորհուրդին, որուն նախագահն է: Անոր իշխանութիւնը երբէք բացարձակ չէ, ոչ ալ իր խօսքն ու գործունէութիւնը անսխալական են: Ան կը կարգէ թեմակալներ, առաջնորդներ, կ'ուղարկէ պատուիրակներ ու նուիրակներ: Օրհնութեան կոնդակներով, պատուանշաններով, Արքութեան, Մայրապետութեան եւ Աւագութեան տիտղոսներով, լանջախաչերով, ծաղկեայ փիլոններով եւ այլն, կը վարձատրէ եկեղեցական կամ աշխարհական անձնաւորութիւնները, ըստ արժանիքի, որոնք ազդին եւ եկեղեցիին ի սպաս դրած են իրենց անձնուիրութիւնն ու զոհողութիւնը, նիւթապէս թէ բարոյապէս: Ինքը միայն կը ձեռնադրէ, մասնակցութեամբ երկու եպիսկոպոսներու՝ եպիսկոպոսներ (*), եւ առանձին ամէն աստիճանի եկեղեցականներ: Մրբազան կաթողիկոսը կ'ընդունի օտար պետութիւններէ պատուանշաններ, զորս կը կրէ հանդիսաւոր օրերուն: Ինքը միայն կ'օրհնէ Ս. Միւռօնը՝ հանդիսաւորապէս, մասնակցութեամբ բազմախումն եկեղեցականներու: (Ս. Միւռօնի մասին առանձինն պիտի խօսինք): Կ'ընդ նոր կարգադրութիւններ, կը սահմանէ ու կը բարեփոխէ կանոններ—օրէնքներ: Կը հրաւիրէ ազգա-կրօ-

---

(*) Ըստ Նիկիական կանոնին, երեք եպիսկոպոսներ միայն կրնան ձեռնադրել ուրիշ եպիսկոպոս մը: Այս պարագային, կաթողիկոսը երրորդ եպիսկոպոսին դերին մէջն է:

նական ժողովները : Կը տնօրինէ պատիժները՝ կրօնաւորաց կարգապրկութեամբ, փիլոնապրկութեամբ, ապաշխարութեամբ, աքսորով, ու աշխարհականաց՝ բանադրանքով եւ Ս. խորհուրդներէն զրկելով : Ինքը միայն կրնայ լուծել ամուսնութիւնները, դատաստանական մարմիններու կամ յանձնաժողովներու մանրակրկիտ եզրակացութեանց համեմատ : Ընտրութիւնը ըլլալով հանդերձ ցկեանս, ան զուրկ չէ ժողովրդական դատաստանէն, ու պաշտօնանկութենէն : Այդ պարագային կ'արդելափակուի վանք մը :

Իջմիածնի վանքին մէջ ունի մասնաւոր յարկաբաժին մը, որ կը կոչուի վեհարան, իբեն յատկացուած սպասաւորներով ու դաւազանակիր վարդապետով մը, որ իր առջեւէն կը քալէ՝ քօղածածկ դաւազան մը վերամբարձ բռնած : Աբեղութեանց չատ չմասնակցիր, տարին հազիւ քանի մը անգամ կը պատարագէ, որ ատեն եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ կսպասաւորեն իրեն : Կը նախագահէ բոլոր հանդիսաւորութիւններուն եւ քահոյնեներուն՝ ամպ հովանիին ներքեւ :

Ան կը կրէ իր վեղարին վրայ աղամանդեայ պզտիկ խաչ մը : Կաթողիկոսական դաւազանը կը կրէ խաչով երկրագունդ մը : Իր աջ ձեռքին ցուցամատին կաթողիկոսական մատանին (*) :

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս անունէն զատ, ան ունի նաեւ հետեւեալ տիտղոսները. « Ծայրագոյն Պատրիարք », « Եպիսկոպոսապետ », « Քահանայապետ », « Հայրապետ », « Նորին Ս. Օծութիւն » :

(*) Եպիսկոպոսները ճկոյթին կը կրեն այլ մատանին, զոր կուտայ կաթողիկոսը :

Մայր Տաճարին մէջ, ատեանին աջ կողմը, ունի գմբէթաւոր շքեղ Աթոռ մը: Իր անունը կը յիշուի Ս. պատարագի եւ հանապազօրեայ աղօթքներու ընթացքին, նոյն իսկ իր վախճանմանէն ետքը, մինչեւ իր յաջորդին ընտրութիւնը:

Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքները, որոնք իր ներկայացուցիչներն են, ենթակայ են իրեն: Կիլիկիոյ կաթողիկոսին հետ կը յարաբերի եղբայրական սիրով, զայն միշտ տեղեակ պահելով սահմանուած կարգ ու կանոններէն եւ ընդհանուր ազգային բնոյթ կրող հարցերու շուրջ:

Գերագոյն խորհուրդը կ'ընտրուի շրջանի մը համար, վեհափառ հայրապետի կողմէն եւ կը բաղկանայ եպիսկոպոսներէ եւ վարդապետներէ· այժմ աւելցուած է երկու աշխարհականներ եւս (10 ապրիլ 1941ի ընտրողական պատգամաւորական ժողովի որոշումով): Կը մշակէ կանոններ ու ծրագիրներ եւ կը հսկէ անոնց գործադրութեան վրայ:

Ս. Աթոռը կը բաղկանայ զանազան բաժանումներէ, Աթոռին գործերը վարելու համար, ինչպէս ելեւմտական, կալուածային, գանձային, դիւանական, կրօնական եւայլն: Էջմիածնի Աթոռին ենթակայ են բացի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութենէն, բոլոր հայերը, ուր որ ալ ըլլան անոնք: (*):

(*) Էջմիածնի Աթոռը 1914ին կը բաղկանար 68 թեմերէ, 50 արքեպիսկ· եւ եպիսկ· 250 վարդապետներով եւ հազարաւոր քահանաներով:

Կիլիկիան 14 թեմ, 8 եպիսկ· 15 վարդ· եւ հարիւրա-

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռը այժմ թափուր է, 1941 Ապրիլ 10ի ընտրութիւնը ձախողեցաւ պատերազմին պատճառաւ՝ Գաղութահայութեան մեծամասնութեան ներկայացուցիչները չկրնան կրցած պատասխանել եղած հրաւէրին: Թէեւ ներկաներուն ընդհանուր փափաքն էր Տէղապահ Սրբազանին կաթողիկոս ընտրութիւնը, բայց նա մերժեց, նախ որովհետեւ ընդհանուր ազգը չէր կրցած մասնակցիլ, իսկ երկրորդ կանոնական եպիսկոպոսներու թիւը (12) կաթողիկոսական օծման համար չէր գոյացած (կային միայն երկու եպիսկոպոսներ): Ու ժողովը վերընտրելով Տէղապահ պատերազմի վախճանը որոշեց յետաձգել ընտրութիւնը: (*)

Էջմիածնի մէջ այժմ կան 3 եպիսկոպոսներ, որոնց մէկը աքսորուած է Սիպերիա 4 վարդապետներ եւ քանի մը քահանաներ: Հայաստանեայց եկեղեցիին եպիսկոպոսներուն ընդհանուր թիւն է 18, որոնց 4ը Կիլիկիա, 5 Ամերիկա, 1 Պարսկաստան, 1 Յունաստան, 1 Ռումանիա, 1 Մանչեսթր, 1 Նրուսաղէմ, 1 Եգիպտոս: Իսկ 70ի

Աղբամար 2 թեմ, 1 եպիսկ· 6 վարդապետ եւ տասնեակ մը քահանաներ:

(*) Մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով է որ կիլիկիոյ կողմէ պատգամաւոր մը ներկայ գտնուած է, յանձին Տ· Խադ Արքեպիսկ· Աջապահեանի:

մօտ վարդապետանը, գրուած ամէն կողմէ:

Ս. Աթոռը զրկուած էր իր ընծայարանէն ու տպարանէն, այնպէս որ անոր ներկայ տխուր կացութիւնը շատ մտատանջութեան առարկայ է, եղածները կ'անհայտանան հետզհետէ ու նորեր չեն գար...:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Այս գրքին Բ. բաժնին մէջ տեսանք թէ ի՛նչ պարագաներու բերումով աստանդական Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը վերջապէս Ռուբինեանց հարստութեան տիրապետութիւնովը Կիլիկիոյ, Աթոռն ալ ապաստանած էր Սիս, Ռուբինեանց հարստութեանց մայրաքաղաքը: Կիլիկիոյ թագաւորութեան փլուզումովը ու երկրին եգիպտացւոց տիրապետութեան տակ իյնալովը, կաթողիկոսը կորանցուցած էր իր թիկունքը ու կը մնար առանձինն, հատուկտոր բեկորներու կմախքին շուրջը:

Աւերակ էր հայկական Կիլիկիան, մինչ բուն Հայաստանի մէջ, կեանքը աւելի տանելի դարձած էր: Հոն հոն կրկին սկսած էին ծաղկիլ հայ միտքն ու հոգին: Լատին կրօնաւորներու խումբ մը, Տոմինիքէն միաբանութենէն, որ ծանօթ էր Ունիթոռ անուան տակ, ամէն կողմ քարոզութիւններ կ'ընէր եւ որուն ազդեցութիւնը մեծ եղած էր Կիլիկիոյ մէջ: Ազգը բաժնուած էր երկու հատուածներու: Մէկ մասը, հետեւելով Միութենականներու խրատներուն, կը կարծէր թէ փրկութիւնը Հռոմէն պիտի գար, ու նոյնիսկ պետական ճնշման տակ, գտնուեցան կաթողիկոսներ, որոնք ընդունեցին արեւմտեան ծէսն ու Հռոմի հպատակութիւնը, հակա-

ռակ ժողովրդեան բուռն ընդդիմութեան, մանաւանդ արեւելեան, այսինքն Հայաստանի ժողովրդեան եւ կղերին: Միութենականներու քարոզութիւնները հոն մեծ հակազդեցութիւն յառաջ բերած էին, ու Որոնեցիի, Տաթեւացիի, Արիմեցիի, Մեծոփեցիի պէս հմուտ վարդապետները, նախանձախնդիրներ հայ դաւանանքին, պայքարեցան ոդի ի բուին, պանծացնելու համար Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը:

Բնական էր, որ այս եկեղեցականները հաշտ աչքով չէին դիտեր Կլիմկիոյ մէջ տեղի ունեցած անցուդարձերը եւ նոյնիսկ չատ անգամներ, իրենց դժգոհութիւնը արտայայտելէ չէին դադրած (*) ու միանգամ ընդմիշտ վերջ տալու համար լատինամիտ ձգտումներու եւ արդէն ոեւէ բան չէր արդարացներ, որ այլ եւս Աթոռը մնար հեռու Հայաստանէն եւ հայ ժողովրդեան դանդուածէն, 1441ին, Ս. Էջմիածին հաւաքուած նշանաւոր եկեղեցականներու եւ աշխարհականներու համագումարը միաձայնութեամբ կ'որոշէ Ս. Աթոռին Էջմիածին դարձը, եւ որոշումը կը հաղորդուի Սիս, օրուան Կաթողիկոս Գրիգոր Մուսաբէկեան Հայրապետին, հրաւիրելով զայն Ս. Էջմիածին: Դժբախտաբար, չենք գիտեր ինչ պատճառաւ, Մուսաբէկեան կը մերժէ ու կը մնայ Սիս, որուն արեւելեանները միաձայնութեամբ կաթողիկոս կ'ընտ-

---

(*) Ներսէս Լամբրոնացիի, Արքեպիսկոպոս Տարսոնի, եւ Արեւելեայց միջեւ եղած մեղադրանքներու, բնագրատուբեանց մասին տես «Ազգապատում»հատ. Ա. էջ 1518:

րեն Կիրակոս Վիրապեցի վարդապետը, ըստ Նիկիական կանոնի եպիսկոպոս ձեռնադրելէ ետքը, կ'օծեն կաթողիկոս։

Ահա թէ ինչպէս ծնունդ կ'առնէ Սիսի կաթողիկոսութիւնը։

Մուսաբէկեանի վախճանումէն ետքը, Կիլիկեցի եպիսկոպոսներ անոր յաջորդ մը կ'ընտրեն ու այդպէս կը շարունակուի մինչեւ այսօր։

Այս կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը կը տարածուի ամբողջ Կիլիկիոյ, Կիպրոսի ,Մալաթիոյ, Երզնկայի, Հալէպի եւ քանի մը այլ թեմերու վրայ, ընդամէնը 14։ Բայց 1921էն, Կիլիկիոյ պարպումէն ետքը, անոր իշխանութիւնը կը տարածուի միայն Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Կիպրոսի վրայ, մնացեալ թեմերը Թուրքերու կողմէ վերագրաւուած եւ հոն Հայութեան հետքն անգամ գոյութենէ դադրած ըլլալով։ Ամբողջ Հայութիւնը լքած է իր հայրենիքը ու Կաթողիկոսութիւնն ալ փոխադրուած Լիբանան, Պէյրութի մօտ, Անթիլիաս գիւղին ծովեզրը, ուր շինուած է զուտ հայկական ոճով մայր տաճար մը, վեհարանով, ընծայարանով, տպարանով եւ այլն։ Ունի չորս թեմեր՝ Կիպրոս, Հալէպ, Դամասկոս եւ Պէյրութ, երկու հարիւր հազար հաւատացեալներով։ Ունի «Հասկ» անունով իր պաշտօնաթերթը։ Եկեղեցականութիւնը կը բաղկանայ 4 արքեպիսկոպոսներէ, 6 վարդապետներէ եւ 50է աւելի քահանաներէ։ Ընծայարանը դեռ բեղմնաւոր չէ նիւթական անձուկ դրութեան պատճառաւ։ Յաճախ ազգային շրջանակներու մէջ խնդիր եղած էր, մանաւանդ 19րդ դարուն ,վերջ դնել անոր գոյութեան՝ աւելի ամրապնդելու համար Էջմիածնայ դիրքը եւ Հայութիւնը օժտելու հա–

մար մէկ նուիրապետութեամբ, մէկ կեդրոնով: Այդ ծրագիրը լքուեցաւ՝ քաղաքական դանազան նկատումներով՝ մասնաւորապէս նկատի առնուեցաւ այն հանգամանքը, որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան գոյութիւնը կրնայ հակազդել ձարակական դիտումներուն որոնք էջմիածնի հեղինակութիւնը նուազեցնելու ձգտումը ունէին: Կ'ուզէին հասկցնել ձարի կառավարութեան, որ Հայերը իւ պահանջել հարկին զայն Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան կրնային վերածել: (*) Այս գաղափարը այժմ իսկ կ'արձագանգուի, նկատի առնելով էջմիածնայ արդի կացութիւնը:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը բացի քանի մը բացառութիւններէ ունի էջմիածնայ Կաթողիկոսին պէս հայրապետական ամէն իրաւասութիւն: Իսկ մակդիրներն ու տիտղոսները «Տանն Կիլիկիոյ» յատուկ են: Վեղարին վրայ խաչ չկրեր (**), իր ընտրութիւնը կը կատարուի կիլիկեան թեմերէ: Գերագոյն Մօրհուրդ չկայ, սահմանափակ ըլլալով իր գործունէութեան տեսակէտը: Իր անունն է միայն որ կը յիշուի Ս. Պատարագի եւ Հանապազօրեայ աղօթքներու ընթացքին: Ոչ մէկ կապ էջ-

---

(*) 1904ի ազգա-եկեղեցապատկան կալուածներու գրաւման եւ դպրոցներու փակման շրջանին, Աթոռը եգիպտոս փոխադրելու որոշում իսկ առնուած էր Կ. Պոլիս: Ձարական իշխանութիւնը նիշդ ժամանակին է որ ետ կեցաւ ու խնդիրը փակուղցաւ:

(**) Վեղարին վրայ խաչ կրելու սովորութիւնը ռուսաց տիրապետութենէն ետքն էր, Ձարը նորընտիր կաթողիկոսին կը նուիրէր:

միածնայ հետ, բացի եղբայրական սիրոյ թղթակցութիւններէ: Անձամբ կը տնօրինէ կանոններ եւ՛ ձեռնադրութիւններ իր թեմերուն համար միայն: Ամենայն Հայոց Հայրապետին սահմանած օրէնքներն ու կանոնները կ'ընդունի կամ կը մերժէ, ազատ է. օրինակ՝ այրիացեալ քահանաներու վերամուսնութեան օրէնքը, զոր մերժեց իր սահմաններէն՝ թեմերէն ներս (1922ին):

Ազգա-կրօնական ամէն կարեւոր հարցերու շուրջ նը-կատի կ'առնուի իր կարծիքը: Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս ալ անոր կ'ընծայուի մեծ յարգ ու պատիւ:

Ս. ՏԵՂԵԱՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Այս պատրիարքութեան տեւողութիւնը բաժնուած է երեք շրջաններու: Աւանդականը՝ *մինչեւ* 638 *թուականը*, Եպիսկոպոսականը՝ *մինչեւ* 1281 *թուականը եւ* Պատրիարքականը՝ *մինչեւ մեր օրերը: Շատ հաւանական է, որ քրիստոնէութեան ազատ հռչակումէն առաջ եւ թերեւս անկէ ալ առաջ, Հայեր Սուրբ Տեղեաց մէջ ունեցած ըլլան եկեղեցիներ ու եկեղեցականներ ոչ միայն կրօնական, ինչպէս բոլոր միւս քրիստոնեայ ազգերը, այլեւ իրենց հայրենակիցներուն ուխտագնացութիւնը դիւրացնելու պաշտօնով: Սովորութիւն մը, որ մինչեւ այսօր կը շարունակուի եւ ուխտաւորներուն թիւը խաղաղ տարիներուն կը հասնէր 3000ի: Պարագան աւելի կը չեշտուի՝ տրամաբանօրէն, երբ ընդհանրական եկեղեցին՝ Քաղկեդոնի մոլորութեամբը երկու խումբերու կը բաժնուի Միաբնակներու եւ Երկաբնակներու, քաղկեդոնականներու եւ ոչ-քաղկեդոնականներու: Որով Հայերը կը ստիպուին առանձին ծառայելու ու իրենց պաշտամունքը կատարելու հարկին ներքեւ գտնուիլ ու կազմակերպուիլ, հիմնելով բոլորովին ազատ եկեղեցիներ ու վանքեր, հաստատելով միաբանութիւններ: Միեւնոյն ատեն՝ այն օրերէն կը սկսի քրիստոնէութեան զանազան հատուածներու խուլ պայքարը Ս. Տեղեաց նուիրական*

վայրերուն ապրելու կամ դռնէ բաժնեկից ըլլալու համար, մանաւանդ Հայոց, Յունաց եւ Լատինաց միջեւ որ չատ անգամներ արիւնահեղութեանց իսկ պատճառ կը դառնար:

Սկզբնական-Աւանդական չրջանը կը տեւէ մինչեւ 638 թուականը, որ ժամանակ Օմար Խալիֆան, Մուհամմէտի երկրորդ յաջորդը Բիւզանդացիները երուսաղէմէն ու Պաղեստինէն վռնտելով ազատութիւն կը շնորհէ անոնց կողմէ ճնշուած միաբնակ հասարակութեանց՝ Հայոց(*), Եգիպտացւոց եւ Սուրիացւոց: Մինչեւ այսօր դեռ դոյութիւն ունի Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի արշիւներուն մէջ Օմար Խալիֆային շնորհած հրովարտակը, որով պաշտամունքի ազատութիւնը եւ Սիոնի լերան բարձունքը Ս. Յակոբեանց վանքին ու յարակից մատուռն սեփականութիւնը կը ճանչցուի:

Հայերը հետու մնալով դաւանական եւ աթոռական այդ կռիւներէն ու խառնաշփոթութիւններէն, որոնք տեղի կ'ունենային չարունակ Պաղեստինի մէջ եւ զոր եկեղեցական հին պատմութիւնը չատ անգամներ տխուր էջերով կը նկարագրէ: Անոնք կ'աշխատին իրենց դիրքը ամրացնել ու ընդլայնել իրենց սեփականութիւններն ու իրաւասութիւնները: Հայոց դէպի հիւսիսային Սուրիա եւ Կիլիկիա պանդուխտային դարձը մեծապէս կը նպաստէ իրենց գործունէութեան, մանաւանդ հայ իշխաններու եւ թագաւորներու օժանդակութեամբ եւ բարեպաշտ ուխտաւորներու նուիրատուութեամբը: Այնպէս որ ար-

---

(*) Աւանդական շրջանէն ետքը ծանօթ առաջին եպիսկոպոսն է Տ. Աբրահամ:

դէն Ժ. դարուն անոնք տէր են Սիոնի բլրան ամբողջ բարձունքին եւ կողերուն մեծ մասին: Կիլիկեան չրջանը իր փառքի գաղաթնակէտին է, թագաւորական այցելութեամբ ու չինութեամբ, որոնք մինչեւ այսօր կը մնան (Ս. Թորոսի եկեղեցին, Բեթլէհէմի տաճարին մուտքի փայտեայ քանդակազործ մեծ դուռը՝ Հեթում թագաւորին կողմէ, Աստուածամօր տաճարին մարմարեայ Ս. Սեղանը՝ Հեթում թագաւորին կողմէ, եւն.եւն.): Միաբանութեան գլուխը կը գտնուէր միշտ արքեպիսկոպոս մը որ կը վարէր ու կը հսկէր հայոց իրաւունքներուն եւ միաբանական գործերուն:

1281ին, օրուան մեծաւորը՝ Տ. Սարգիս արքեպիսկոպոս Հայոց կաթողիկոսութեան լատինականութեան յարելուն պատճառաւ Եգիպտոսի Սուլթանին հաւատութեամբը ինքզինք պատրիարք յայտարարեց:

Այս պատրիարքութեան ամբողջ տեւողութիւնը կատարեալ ողբերգութիւն մըն է հայ եկեղեցական ապագայի պատմութեան մէջ: Ցոյն եւ լատին կղերին կողմէ կ'ենթարկուի երեւակայելի եւ աներեւակայելի արգելքներու, բռնութեանց եւ անիրաւութեանց: Անոնք միշտ ուզած են յափշտակել այն իրաւունքները զորս հայերը դարերու ընթացքին ի գին ամէն զոհողութեանց ջանացած են պահել: Կ. Պոլսոյ հայ պատրիարքութեան հաստատումէն ետքը, դէպքերու բերումով յաճախ Պոլսոյ ազգայնոց եւ Պատրիարքարանին միջամտութեան ու պաշտպանութեան դիմելու առիթուած ըլլալով, ի վերջոյ անոր հովանաւորութեանը կ'ենթարկուի, մանաւանդ 1860ի Ազգ. Սահմանադրութեան հռչակման հետեւանքով, որմէ ետքը պատրիարքին ընտրութիւնն

խակ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովի հակակշռին կ'ենթարկուի: Այժմ Միաբանութիւնը ազատօրէն կը վարէ իր գործերը՝ համաձայն իր ներքին կանոնադրին: Երուսաղէմի Պատրիարքը ենթակայ է Ամենայն Հայոց Հայրապետին, որուն ներկայացուցիչն է Ս. Տեղեաց մէջ:

ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան իրաւասութիւններն ու իրաւունքները Ս. Տեղեաց մէջ, հայ ոգիին եւ հայ դաւանանքին, մտքին ու հանճարին մարմնացումն են: Զկայ անհատ մը, ինչ ազգի ու դաւանանքի ալ պատկանի ան, որ չհիանայ անոր ունեցած դիրքին, փառքին, հարստութեան ու մանաւանդ բարոյականին: Այդ միջազգային կեդրոնին մէջ ամէնուն հետաքրքրութեանը կ'արժանանայ ան, նախանձը չարժելով մեծ ու փոքր բոլոր ազգերուն: Հայը կը ճանչցուի Երուսաղէմով: Այս պատրիարքութիւնը ժամանակին ունէր 72 վանքեր Պաղեստինի զանազան կողմերը: Այսօր չատերն ալ անյայտ են, իսկ կան ալ որ դրաւուած են՝ ուրիշ ազգերէ (*):

(*) Փէրէֆի աւերակներուն մէջ (Անդրյորդանան) կը գտնուի հայկական վանք մը որ կառուցուած է Հերովմէ թագաւորին կողմէ: Արձանագրութիւնը ցարդ մը-նացած է անեղծ:

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սիոնի բարձունքը, ուր ժամանակին կը գտնուէր Մեծն Հերովդէսի պալատը ու հռովմէական բանակատեղին, ամբողջութեամբ կը պատկանի Հայոց: Հոն կը գտնուին Պատրիարքարանը, Սբոց Յակոբեանց տաճարը, Ընծայարանը, Ս. Հրեշտակապետի վանքը, պարտէզները, տպարան, լոգարան, մայրապետանոց, երկաթե վարժարաններ եւ երեք հազար հոգի հիւրընկալելիք ուխտաւորներու յատուկ թաղեր, սենեակներ (ուր այժմ իսկ կը բնակին երկու հազարի մօտ գաղթական հայեր), 70է աւելի ջրամբարներով, (նկատելով որ Երուսաղէմը պրկուած էր ջրաբաշխական դրութենէն, քաղաքին միակ դործածական ջուրը անձրեւային ջրամբարներու մէջ հաւաքուածն էր, բայց հիմա արդիական ձեւով ջրաբաշխութիւն հաստատուած է):

Եւ որովհետեւ հայկական վաճառքերէն այսօր միայն Երուսաղէմն է որ կը մնայ, մեր պարտականութիւնն է նոր սերունդին աւելի լաւ ծանօթացնել զայն, հետաքրքրութիւն եւ սէր արթնցնելու համար անոնց մտքին մէջ: Հետեւաբար ստիպուած եմ մի առ մի թուել եւ ծանրանալ կարգ մը կէտերու վրայ: Եւ ես ի վիճակի եմ այդ ընելու, քանի որ կրօնական ուսումս ամբողջացնելով քահանայանալու աթոռ մնացած եմ հոն տասնեւհինգ ամիսներ:

Երուսաղէմի պատրիարքարանը կը մատակարարուէր ուխտաւորներու նուիրատուութիւններով: Տարին մօտաւորապէս 3—5000 հայեր, ամէն կողմէն եւ ամէն դաստակարգէն, հոն ուխտի կ'երթային եւ կը մնային ամիս մը կամ աւելի, կը բնակէին վանքը իրենց յատկացուած սենեակներու մէջ, որոնց մեծագոյն մասը, նոյնիսկ թաղեր ամբողջ, չինուած են բարերարներու կող-

մանէ, իրենց հայրենակիցներուն համար: 1914ի պատերազմէն ի վեր ուխտաւորութիւնը՝ պատրիարքարանի մեկ ազբիւրը՝ բոլորովին դադրած է ծանօթ պատճառներով (Ջարդերն ու դաղթականութիւնը): Ուխտադնացութիւնը հայուն համար ամենանուիրական պարտականութիւնն էր ու չատ քիչեր կային որ այդ հոգեկան գոհունակութենէն զրկուած ըլլային: Բարեբաղդաբար օրուան պատրիարքները կրցած են խնայել ու գնել կամ չինել տալ կալուածներ: Գնահատելի գործ մը անոր համար մանաւանդ որ ատոնցմէ գոնուող իր բազմաթիւ կալուածները գրաւուած են Թուրքերէ եւ սովիկներէ: Տեղական կալուածներուն եկամուտները կը հասնին 30,000 անգլիական ոսկիի եւ տարուէ տարի կ'աւելնան: Այս եկամուտներուն մէկ մասը յատկացուած է չինութեանց համար եղած պարտքը վճարելու (70,000): Պատրիարքարանի տարեկան ծախքն է 22,000 ոսկի:

Միաբանութիւնը կը բաղկանայ 130ի մօտ կրօնաւորներէ եւ աշխարհական միաբաններէ, որոնց 50ը ընծայարանի ուսանողներ, 40ի մօտ վարդապետներ:

Պատրիարքը պէտք է անդամակից Միաբանութեան որուն անդամներուն կողմանէ կ'ընտրուի եւ ունի արքեպիսկոպոսի աստիճան, ինչպէս նաեւ իրաւունք ունի «Նորին Ամենապատուութիւն» (Ամենապատիւ) տիտղոսին: Ընտրութիւնը կը վաւերացուի Անգլիոյ Թագաւորէն (*) եւ երկրին ու գահակալութեան մեծաչուք հանդէսէն վերջ կը ճանչցուի պաշտօնապէս:

(*) Նկատելով որ Պաղեստինը Անգլիական հոգատարութիւն մըն է:

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պատրիարքը կը նախագահէ Տնօրէնն եւ Ընդհանուր Ժողովին, հանդիսաւորութեանց եւ մեծ արարողութեանց: Միշտ յարաբերութեան մէջ կը մնայ տեղական իշխանութեան եւ օտար պետութեանց ներկայացուցիչներուն հետ, պաշտօնական այցելութիւններ կ'ընդունի ու կատարէ: Ունի եպիսկոպոսական իրաւասութիւններ միայն: Պատրիարքարանի գործերը կը վարուին զանազան գրասենեակներով՝ եկմատական, դանձային, կալուածոյական, դիւանային եւ այլն:

Պատրիարքարանը ունի արդիական մեքենաներով օժտուած տպարան մը, ուր կը տպուին ամէն լեզուի գրքակնութիւն, մանաւանդ հայկականը: Պատրիարքութեան պաշտօնաթերթն է «Սիոն» ամսագիրը: Իր մատենադարանը ճոխութեամբ թէ որակով եւ թէ քանակով երկրորդն է Պաղեստինի մէջ (առաջինը հրէականն է), Մատենադարանի չէնքը կառուցուած է քարիւղի թագաւոր մեծանուն բարերար Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի նուիրատուութեամբ ի յիշատակ իր ծնողաց: Գրչագիրներու մատենադարանը ճոխ է: Ունի չորս հազարէ աւելի ձեռագիր մագաղաթեայ գրքեր, որոնց մեծ մասը Կիլիկեան շրջանէն: Ամենահին երկաթագիր Աւետարանը որ կը կարծուի Ը. դարու գործ ըլլալ, այդ մատենադարանին մէջ կը գտնուի:

ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏԱՃԱՐԸ

Աւանդութեան մը համաձայն, այժմու տաճարին տեղը կը գտնուէր Յակոբոս Տեառնեղբօր տունը ու իր

նահատակութենէն ետքը, 46 թուին, մարմինը հոն թաղուած է: Այս տաճարը Սրբոց Յակովբեանց կը կոչուի ի յիշատակ Յակովբոս Տեառնեղբօր, որ եղած է առաջին եպիսկոպոսը քրիստոնէութեան նորակազմ եկեղեցիին եւ Յակովբոս Զեբեդիայէն, Որդիք Որոտման, եղբայրը Յովհաննէս Աւետարանիչին, մինչեւոյն ատեն ապրականը Յիսուսին: Ս. Յակոբին գլուխը կը գտնուի հոն մատնաւոր մատուռի մը մէջ փորուած հողին մէջ, որ Գլխադիր կը կոչեն: Երուսաղէմի ամենանշանաւոր ուխտատեղիներէն մին է, որ ամէն տարի հաւատացեալներ կը վուխան իրենց յարգանքը մատուցանելու: Այս տաճարին տեղը Դ. դարուն Ս. Մինաս անունով մատուռ մը դոյութիւն ունեցած է, բայց հետագային հնագիտական մեծնալով այսօրուան հոյակապ եւ ընդարձակ տաճարին ձեւը առած է: Մէջը կան քանի եւ չորս մատուռներ, նուիրուած զանազան առաքելոց ու սրբոց յիշատակին:

Հոն կը գտնուի մկրտութեան այն աւազանը որուն մէջ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմայ հայրապետը հոգարարար նորադարձներ մկրտած է Ս. Խաչի երեւման օրը (381 թուին): Պատրիարքարանի շրջարակին արեւելեան ծայրը կը գտնուի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, Աննա քահանայապետին պալատին տեղը ուր կը գտնուին Յիսուսի արգելափակուած վայրը եւ այն ձիթենին որուն կապուած էր ան: Փիչ մը անդին, դէպի հարաւ, քաղաքապարիսպին մէտ կողմը կը գտնուի Ս. Փրկիչ վանքը, կայարան քահանայապետի պալատին տեղը, ուր նմանապէս կը գտնուի Յիսուսի առաջին բանտարկութեան վայրը: Հոն Ս. Սեպանին վրայ է Յիսուսի դերեզմանին կաթոլիկը կազմող քարը, որուն ճշդութիւնը հաստատա-

ուած է նաեւ Տօմինիքեան հայրերէն: Այդ եկեղեցին բակին մէջ կը թաղուին պատրիարքները:

Ս· ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ

Այս տաճարը բաժնուած է երեք աղգաց միջեւ. Յունաց, Հայոց եւ Լատինաց: Արարողութիւններն ու ծիսակատարութիւնները կը կատարուին ընդունուած ու սահմանուած կարգադրութեան մը համաձայն, առանց դիրար խանգարելու, թէեւ կը պատահին դարձեալ անկարգութիւններ: Միաբնակ հատուածին պատկանող ազգերը՝ Ղպտիներ, Ասորիներ, Հապէշներ Հայոց հետեւակ ազգերը կը կազմեն եւ կը վայելեն Հայոց Պատրիարքին պաշտպանութիւնն ու հովանաւորութիւնը (*):

Անոնք կը մասնակցին մեծ ծեսերու թափօրներուն, որպէս Հայոց հետեւակները: Քրիստոնէութեան այս ամենանուիրական վայրին մէջ Հայերը ունին բակին ալ կողմը Ս· Յովհաննէս մատուռը խակ ներսը հատատար իրաւունքներ պատանատեղիին եւ դերեզմանին վրայ, ուր ամէն պիչեր Ս· Պատարագ կը մատուցուի կարգով: Հա-

---

(*) Օմար խալիֆային գրաւումէն ի վեր այս ազգերը համախոհուրդ կը գործակցին: Երբ Երուսաղէմը գրաւուեցաւ թուրքերուն կողմէ, անոնք կարգադրեցին որ Հայոց Պատրիարքը ճանչցուի Միաբնակաց պետը:

յերը գերեզմանին մօտը ունին Իւղաբեր կանանց սեղանը: Ս. Գերեզմանին գտնուած սրահին մեծ գմբէթակիր 18 սիւներէն 8 հատը կը պատկանին Հայոց, ինչպէս նաեւ վիճակ նետուած վայրին մատուռը (Մատթ. Գլ. 27-35):

Զուտ հայկական ոճով կառուցուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, Յարութեան եկեղեցիին ամենագեղեցիկ եւ ամենահին մասը կը կազմէ: Մօտը կը գտնուի այն վայրը, ուր Ս. Խաչը երեւան հանուեցաւ աղբիւսէն: Եկեղեցիին ու Խաչափայտին գտնուած տեղը այցելելու համար 50է աւելի աստիճաններէ վար իջնալու է:

Գեղձեմանիի ձորին մէջ կը գտնուի Աստուածամօր գերեզմանը, որուն վրայ կը բարձրանայ խաչաձեւ տաճար մը, հաւանաբար նորոգուած Խաչակիրներու ժամանակ: Այս սրբավայրը բաժնուած է միմիայն Հայոց եւ Յունաց միջեւ, թէեւ հայերը թոյլատրած են Ասորիները եւ Ղպտիները որոշեալ շաբաթը անգամ մը իրենց հովանաւորութեան ներքեւ պատարագ մատուցանեն: Այս տաճարին մէջ եւս հանապազօրեայ պատարագ կը մատուցուի Հայոց եւ Յունաց կողմէ: Ինչպէս ըսինք մեր գիրքին երկրորդ մասին մէջ, այս տաճարին Ս. Սեղանը շինուած է Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորին կողմանէ: Արձանագրութիւնը դեռ կը մնայ: Տաճարին կից՝ Հայեր, Յոյներ եւ Լատիններ ունին ընդարձակ պարտէզներ, ուր Յիսուս մատնուեցաւ եւ կալանաւորուեցաւ:

Զորէն վեր, Ձիթենեաց (Գալիլիա) լեռն է, որ կը կոչուի նաեւ Համբարձման լեռ: Ս. Փրկչին Համբարձման վայրը ինչպէս նաեւ դէպի արեւելք տարածուող հողամասը ժամանակին կը պատկանէին Հայոց, բայց

միւս ազգերու տխուր եւ ամօթալի պայքարին հետեւանքով այդ հրաշակերտ հայկական տաճարը, որ կանգնուած էր կիլիկեան ջրջանին, կը քանդուի ու Ս. Տեղին պահպանութիւնը կը յանձնուի մահմետականներու, որոնք մզկիթ մը կը շինեն յարակից մասին վրայ: Հայերը իրաւունք ունին հոն պատարագելու Համբարձման տօնին առթիւ:

ԲԷԹԼԷՀԷՄԻ ՏԱՃԱՐՆ ՈՒ ԾՆՆԴԵԱՆ Ս. ԱՅՐԸ

Ծննդեան Ս. Այրին վրայ կառուցուած է մեծ տաճար մը, քանիցս այրուած ու քանդուած, հին կոստանդինեան տաճարին տեղը, որուն մեծ դուռը չինուած է հայոց Հեթում թագաւորին կողմանէ, ԺԳ. դարուն: Քանդակապործուած եւ հայերէն արձանագրութիւն կրող փայտեայ հսկայ դուռ մըն է ան: Այս տաճարին մեծագոյն մասը կը պատկանի յունաց, ալ կողմը միայն հայերու ձեռքն է: Հայերը, սակայն, Ս. Այրին մէջ հաւասար իրաւունքներ ունին Յունաց եւ Լատինաց հետ: Լատինաց եկեղեցին տաճարէն դուրսն է, ներսը իրաւունք չունին անոնք: Հայերու կը պատկանի նաեւ տաճարին մուտքին ալ կողմը, ուր չինուած է մինչնադարեան վանք մը, եկեղեցիով, պարտէզով, տեսչարանով, ձէթի հնձանով եւ ուխտաւորներու յատկացուած բազմաթիւ սենեակներով: Այս վանքին մէջ կը գտնուի

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Երամիոսի հռչակաւոր ճգնարան-դպրոցը, ուր Աստուածաշունչը թարգմանեց լատիներէնի, (որ վիւլկաթթա կը կոչեն), ճիշդ այն թուականներուն, երբ Սահակ-Մեսրոպեան խումբը կը թարգմանէր հայերէնի: Դժբախտաբար Հայոց կողմէ լքուած վայր մըն է, եւ այժմ զարձած է յարդանքի նշոյլն մը իսկ զուրկ հասարակ նկուղ մը:

Բազմաթիւ հատորներ պէտք են մի առ մի թուելու եւ մանրամասնօրէն նկարագրելու համար Երուսաղէմի մէջ Հայերուս ունեցած կալուածները: Կը խնդրեմ բոլոր ընթերցողներէն, մանաւանդ մեր հայ նորահաս սերունդէն, որ ուխտեն այցելել Երուսաղէմ, հոն տեսնելու համար հայ միտքն ու հանճարը, աղգին փառքն ու վայելած յարգանքը եւ իրենց երախտագիտութեան բաժինը բերեն այն միաբանութեան, որ զարնէ ի վեր մնացած է հաւատարիմ իր պարտականութեան գլուխը, որպէս ժխր մշակ հայ եկեղեցիին ու հայ գրականութեան եւ անյաղթ պահակը հայոց իրաւունքներուն եւ արժանապատուութեանը:

ԹՐՔԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Այս պատրիարքութեան հաստատութեան պարագաներուն մասին մեր գրքին երկրորդ մասին մէջ խօսեցանք արդէն, բայց աւելորդ չպիտի ըլլայ հոս հարեւանցի կերպով անոր պատմականը ընել։

Թուրք պետութիւնը ծնունդ առած է Բիւթանիոյ մէջ, տիրելով արեւմտեան Փոքր Ասիոյ եւ Թրակիոյ, կարճ ժամանակի մէջ յաղթանակէ յաղթանակ թռչելով, Բիւզանդիոնի արեւելեան դարաւոր կայսրութիւնը վերածած էր Կ. Պոլսոյ քաղաքին միայն, որը 1453ին խիստ պաշարումէ մը ետքը կ'իյնայ ու կը դառնայ Թուրքիոյ մայրաքաղաքը, վերջ տալով Միջին Դարուն։ Սուլթանը, հակառակ կրօնական տարբերութիւններուն, կատարեալ ազատութիւն կը շնորհէ քրիստոնեաներուն։ Կը պահէ Յունաց պատրիարքարանը իր բոլոր իրաւասութիւններովը։ Այդ ժամանակները հոծ թուով հայեր ալ կը բնակէին Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմերը ինչպէս նաեւ կայսերական հողամասերուն վրայ, որոնց կրօնական պէտքերը կը հոգացուէին Սսոյ կաթողիկոսութեան միջոցաւ։ Հայերը իրենց աջակցութեամբը մասնակից եղած էին Թուրքերու յաջողութիւններուն եւ մանաւորապէս Կ. Պոլսոյ գրաւման։ Ասիկա կը բացատրուի այն իրողութեամբ,

որ հայերը առուած էին յոյներէն՝ անոնց հետ զատանակից չըլլալնուն պատճառաւ՝ մինչդեռ միւսիլման օսմանցիները կառաբեալ ազատութիւն չնորհելով իրենց պաշտպանութեանը ներքեւ առած էին հայերը:

Սուլթանը իբր երախտապիտութիւն հայերու մատուցած ծառայութեանց, Պրուսայի Առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսը 1460ին պատրիարք կ'անուանէ, անոր տալով նոյն իրաւասութիւնները զոր ունէր յունաց պատրիարքը: Այսպէսով Յովակիմ եպիսկոպոսը կը դառնար թուրք տիրապետութեան ներքեւ ապրող բոլոր հայերուն պետը:

Պատրիարքներու իշխանութիւնը թուրք կայսրութեան ծաւալման հետ համընթաց կ'ընդարձակուի եւ դարերու ընթացքին կը դառնայ այսպէս ըսած «պետութեան մէջ պետութիւն մը»: Կարելի չէ մի առ մի թուել Օսմանեան կայսրութեան հայերու մատուցած ծառայութիւնները: Անոնք ոչ միայն երկրին յառաջդիմութեան եւ բարգաւաճման աստաբեցին, այլ նաեւ քանիցս թուրք պետութիւնը կործանումէ փրկեցին: Եղան սուլթաններ որ դնահատեցին զայդ, բայց եղան ուրիշներ ալ որ կառաբեալ դաժանութեամբ եւ վայրագութեամբ վարուեցան հայերու հետ, կոտորելով, ջարդելով, կողոպտելով եւ սրկութեան ատիճանին հասցնելով զանոնք:

Սուլթան Մէճիտ 1848ին, անսալով եւրոպական պետութեանց յորդորին, կառաբեալ հաւատարմութիւն կը չնորհէր իր բոլոր հպատակներուն: Նոյն առեններըը յումբ մը հայեր, որոնք եւրոպական կրթութիւն ստացած եւ ակնառու եղած էին արեւմուտքի մէջ տեղի ունեցած Բեղափոխութեան, զաղափարը կ'ունենան

պատրիարքական իշխանութիւնը կանոնագրով մը օժտելու: Անոնց ծրագիրը մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցաւ ժողովրդական դանդուածին կողմէ: Այդ կանոնագրութիւնը սուլթանական հրովարտակով դրծադրութեան կը դրուի 1861ին: Պատրիարքը պահելով հանդերձ ազգին պետը ըլլալու իր հանգամանքը, իր իշխանութիւնը կրստանար 120 անդամներէ բաղկացած երեսփոխանական ժողովէ մը, որուն նախագահն էր ինքը եւ որուն առաջ պատասխանատու էր: Պատրիարքարանի գործերը կը կատարուէին զանազան մասերու բաժնուած մարմիններու կողմէ: Գաւառները, որոնք ուղղակի ենթակայ էին պատրիարքարանին, կազմուած էին տեղական ժողովներէ, որոնց կը նախագահէր տեղւոյն առաջնորդը կամ իր փոխանորդը:

Օսմանեան Սահմադրութեան հռչակումէն ետքը (1908ին), Թուրքերը չատ չանցին կրճատել պատրիարքներու առանձնաշնորհումները, կամ բոլորովին չեղոքացնել անոնց իշխանութիւնը, զուտ կրօնական դործունէութեան տոպարէքը: Բայց բոլոր Թրքահպատակ քրիստոնեաներու բունն ընդդիմութեան բարձրացան: Հայերը 1914ի պատերազմի նախօրեակին, Թուրք ներքաղաքականութեան հողամասին մէջ ունէին 58 թեմեր, Կիլիկիան ալ հաշուելով:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին ենթակայ կար Սրմաչու գպրևանքը (Նիկոմիդիոյ մօտ), իր ընծայարանով, որը թէեւ քանակութեամբ քիչ բայց որակով բարձր եկեղեցականներ տուաւ աղգին: 1922ի Լօզանի դաշնագրով այդ առանձնաշնորհումները գրեթէ ջնջուած են եւ ոչ-Թուրք հատարակութիւնները չվայելելով այլեւս փոքրամասնութեանց իրաւունքները, Թուրք իշխանու-

թեան քմահաճոյքներուն ենթակայ են:

Թէեւ պատրիարքական կազմը կը մնայ առաջուան պէս, սակայն իր գործունէութիւնը բոլորովին չէզոքացուած է: Արդէն գործունէութեան ասպարէզն ալ անհետացած է, դառնալով պարզապէս Պոլսոյ քաղաքի թեմին արքեպիսկոպոսութիւն մը, քանի որ անկէ դուրս Թրքական լայնածաւալ հողամասերուն վրայ կը գտնուին քանի մը տասնեակ հազար հայեր միայն: (*)

Հակառակ անոր որ Պատրիարքը իր գործունէութիւնն ու իշխանութիւնը կորսնցուցած է, բայց ան դեռ կը պահէ որոշ հմայք մը ազգին մօտ: Այժմ Թուրքիոյ մէջ բացի պատրիարքէն, բոլոր եկեղեցականները կը կրեն աշխարհական տարազ: Այս պատրիարքութեան մէջ կը գտնուին հիմա մէկ արքեպիսկոպոս, 4 վարդապետներ եւ 50ի մօտ քահանաներ 30 եկեղեցիներով:

Այս աթոռին վրայ ունեցած ենք շատ արժանաւոր պատրիարքներ որոնք ազգին եւ եկեղեցիին սիրոյն չեն վարանած երբէք իրենց անձն իսկ վտանգելու: Եղած են ուրիշներ ալ որոնք դիւանագիտական բարձր արժանիքներ ցոյց տուած են, երբ ազգը բռնաճնշումի րոպէներ կ'ապրէր: Բայց մեծ մասը օրուան հզօրներուն ձեռքը խաղալիք դարձած էր:

(*) Կեսարիոյ եւ Անգարայի կողմերը դեռ կը գտնուին բեկորներ, նոյնիսկ քահանայ մը Կեսարիոյ մէջ:

ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Գաղութներ ըսելով կը հասկնանք անոնք որ կազմուած էին մօտաւորապէս կէս դարէ ի վեր, երբ Հայերուս կեանքն ու ինչքը վտանգուեցան իրենց հայրենիքին մէջ: Այս գաղութները որոշ ծրագիրներով չեն հիմնուած, այլ պատահական կերպով, այնպէս ինչպէս աշնանային փոթորիկը կը ցրուէ տերեւները: Այս գաղութներուն մէջ ամէնէն լաւ կազմակերպուած եւ բազմամարդը Սուրիա-Լիբանանն է իր 200,000ի թուով: Արդէն առիթը ունեցանք ըսելու թէ ի՛նչ պարագաներու բերումով այս գաղութը կազմուեցաւ եւ ինչպէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնն ալ ապաստան գտաւ հոն:

Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ միշտ գոնուած են հայ գաղութներ, նոյնիսկ նախ քան Քրիստոս, բայց ամբողջութեամբ անհետացած են, մաս մը միայն Սուէտիոյ եւ իր շրջանը (Մուսաուաղ) մնացած են: Կիպրոս ապաստանած հայերը մաս կը կազմեն Սուրիոյ հայ հասարակութեան, ըլլալով Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան մէկ թեմը:

Այս հատարակութիւնը արդէն չարունակութիւնն է Կիլիկեան Հայաստանին: Հոս եւս չատ հին տուններէ ի վեր գաղութներ գոյութիւն ունեցած են, մանաւանդ

Կիլիկիոյ անկումէն ետքը, բայց անհետացած են: Այժմ կը մնայ միայն Ս. Մակարի վանքը, առանց վանականի: Զանազան տեղեր դեռ կանգուն կը մնան հայ եկեղեցիներ, գերեզմանատուներ, անցեալի յիշատակներ: Այսօր ասոր հազարի մօտ է Կիպրոսի հայերուն թիւը: Ունին եկեղեցիներ ու եկեղեցականներ:

Պաղեստինի հայ գաղութը կը հաշուի մօտ 15,000 հոգի, որոնք կը բնակին ընդհանրապէս Երուսաղէմի, Եաֆայի եւ Հայֆայի մէջ: Երուսաղէմի պատրիարքարանն է որ կը գլխաւորէ անոնց կրօնական եւ քաղաքական գործերով:

Անդրյորդանանի էմիրութեան մէջ կ'ապրին 1500ի մօտ հայեր, ունին եկեղեցի մը եւ կրօնաւոր մը:

Եգիպտոսի մէջ ունեցած ենք միշտ գաղութներ չատ հին դարերէ ի վեր: Աղէքսանդրիոյ ուսման ու գիտութեան ոստանը կը յաճախէին հայ ազնուականներու զաւակներ եւ ուսման հետամուտ երիտասարդութիւնը: Այդ կապը աւելի սերտացած էր Քաղկեդոնի պատուակտումէն ետքը:

Արաբական նուաճումին հետեւանքով Կիլիկիան եւ իր հայ թագաւորութիւնը կործանուելով Եգիպտոս տարուած են մեծ թիւով գերիներ, որոնք ընդմիշտ ձուլուած են տեղացիներուն հետ: Այդի գաղութը սկսած է կազմուիլ դարէ մը ի վեր, մանաւանդ քաջալերուած հայազգի Նուպար վեզիրին կառավարութեան օրով: Կան քաղմաթիւ եկեղեցիներ իրենց քահանաներով: Եգիպտոսը եպիսկոպոսական թեմ մըն է, հայոց թիւը 40,000 կը հաշուուի: Այս երկրին դրացի Հապէշիստանի մէջ կան 5000ի մօտ հայեր որոնք ունին եկեղեցի մը եւ քահանայ: Կէս դարու կեանք մը ունի այս գա-

ղութը։ Ճապէշները Քաղկեդոնէն ի վեր հայոց կապուած են, նոյնիսկ իրենց պատարագամատոյցը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կը վերագրեն։

Պարսկաստանի գաղութը այնքան հին է որքան հայութիւնը։ Ունեցած են միեւնոյն տոհմէն թագաւորներ՝ Պարթեւական, ատեն մը ունեցած են նոյն կրօնքը՝ Զըրադաշտական, գործած են նոյն գիրը՝ պարսկերէնը, նախամեսրոպեան շրջանին, ունին նոյն ծագումը՝ Արիական։ Յետ քրիստոնէական շրջանին, կրօնական բաժանման եւ բիւզանդական Կայսրութեան հաստատումովը՝ քաղաքական պատճառները պատերազմներու, հալածանքներու, տիրապետութեան ու գերութեան շրջան մը բացին եւ դարաւոր բարի դրացիութիւնը փոխուեցաւ ժանտ ատելութեան։ Շահ Աբբասի օրով եղած են զանգուածային բռնի տեղահանումներ, որոնք կը հաստատուին Սպահանի գաւառը ուր կան այսօր 150ի մօտ զուտ հայկական գիւղեր, Նոր-Ջուղայի վանքը ու ընծայարան-տպարանը եւ Սպահան քաղաքը։ Պարսկաստանը կը կազմէ երկու թեմ. Ատրպատականի՝ Թաւրիզ եւ Նոր-Ջուղայի՝ Սպահան, մօտաւորապէս 180,000 բնակչութեամբ։

Նոր-Ջուղայի թեմին մատակարարութեան ենթակայ է Հնդկաստան-Ճավա թեմը, ուր կան 10,000ի մօտ հայեր, ունին փառաւոր եկեղեցիներ։ Այս գաղութը ի սկզբան կազմուած է Նոր-Ջուղայի շրջանէն գաղթող եւ վաճառականութեամբ զբաղող հայերէ, որոնք մինչեւ այսօր կապը պահած են իրենց ծննդավայրին հետ։ Նոր-Ջուղայի եկեղեցականներն են որ իւրաքանչիւրը երեք տարի կը պաշտօնավարեն Հնդկաստանի հայ եկեղեցիներուն մէջ։

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Աւելի հեռուն կայ քանի մը հարիւր հոգինոց նորակազմ պզտիկ դաղութ մը՝ Զինաստաւի մէջ, կեդրոնացած Շանկհայ, Թիէն-Ձին եւ Մուքտէն: Երուսաղէմէն ղրկուած վարդապետ մը կը հոգայ անոնց հոգեւոր պէտքերը: Երուսաղէմ դանուած միջոցին (1939ին) վարդապետը կը տեղեկագրէր թէ Շանկհայի մէջ հող մը գըտուած է մատուռ մը հաստատելու համար: Առաւած յաջողութեամբ պահակ իր կանքերը:

Իրաքի մէջ 20,000 է հայոց թիւը: Պաղտատ եպիսկոպոսանիստ քաղաք մըն է: Հոս եւս հայերը ունեցած են շատ հին դարերէ ի վեր դաղութներ: Հնդկաստանի հետ վաճառականութեամբ կապուած հայը ստիպուած պիտի ըլլար կայաններ ունենալու, մանաւանդ որ այդ կը կատարուէր Եփրատի եւ Տիգրիսի հոսանքով: Հետագային երբ Պաղտատ դարձաւ խալիֆայութեան մայրաքաղաքը, հայերը ստիպուեցան այս քաղաքին մէջը ապրիլ՝ Հայաստանի վրայ արտքսական սիրտպետութեան պատճառաւ: Պաղտատի մէջ կան հայկական եկեղեցիները: Հին դաղութը ձուլուած, անհետացած է եւ նորը կազմուած է կէս դարէ ի վեր, մանաւորապէս վանէ հահանջէն ետքը (1916ին):

ԵՒՐՈՊԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Եւրոպայի զանազան մասերը շատ հին ատեններէ ի վեր ունեցած են հայ գաղութներ։ Առանց խօսելու արենակցական՝ Արիական, Հնդեւրոպական կապի մասին, զանազան նուաճումներ ու արշաւանքներ հայերը նետած են դէպի Արեւմուտք, Հռոմէական-Բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ մանաւանդ։ Հայերը ճանչցուած ըլլալով իբրեւ վաճառական, խելացի, յառաջդիմասէր եւ մանաւանդ պատերազմիկ ժողովուրդ, իրենց օժանդակութիւնը միշտ փնտռուած է եւ բիւզանդական կայսրերը ջանացած են հայկական գաղութներով պաշտպանել իրենց սահմանները (Մակեդոնիա, Թըրակիա եւ այլն)։ Բիւզանդական կայսրութիւնը շատ բան կը պարտի հայ կայսրերու, հայ զօրավարներու եւ հայ բանակներու։

ԱԹԷՆՔը *Աղեքսանդրիոյ նման միշտ իրեն քաշած է հայ երիտասարդութիւնը։ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մահմետականներու կողմէ նուաճումէն ետքը հազարաւոր հայեր կ՚անցնին ծովն ու ցամաք, ապաստան փընտռելով այս քրիստոնեայ երկրին մէջ։ Իտալիոյ մէջ մինչեւ այսօր կանգուն կը մնան բազմաթիւ հայ եկեղեցիներ։ Վենետիկ եւ այլուր հայկական թաղերու անուններ դեռ կը մնան, թէեւ ոչ մէկ հետք մնացած է հայութենէն...։ Կալիցիոյ եւ Թրանսիլվանիոյ մէջ մընացած են 50,000ի մօտ. հայեր՝ կորսնցուցած ըլլալով*

իրենց լեզուն եւ իրենց դաւանանքը, լեհացած, հունդարացած են: Հոդեւորապէս կը մատակարարուին վատիկանի ենթակայ հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսով մը, հաստատուած Էմմաէրկ (Լվով): Ահա թէ ինչ մնացած է ԺԲ. դարուն Լեհաստան ապաստանող 200,000նոց այդ մեծ գաղութէն: Հոլանտայի մէջ դեռ կը մնայ հայ մատուռ մը առանց հայու հետքին (*): Հարաւային Ֆրանսայի եւ Սպանիոյ գաղութներն ալ այսպէս ձուլուած եւ իսպառ անհետացած են:

Եւ այսօր երբ եւրոպական դպրոց կ'լսենք կը հասկնանք կէս դարու կեանք ունեցող այն խմբակրումները, որոնք դեռ կը պահեն իրենց լեզուն, իրենց աւանդութիւնները, իրենց եկեղեցին ու եկեղեցականը եւ ունին ազգա-կրօնական դպացում ու գործունէութիւն:

Մխիթարեանց Վենետիկի Ս. Ղազարի կղզին եւ Վիեննայի վանքերը ենթարկուելով հանդերձ վատիկանի, մնացած են որպէս երկու պլպլացող կանթեղներ այդ յաւէտ անհետացած հայերու յիշատակին: Այս միաբանութիւնը հաստատուած է ԺԸ. դարու սկիզբը եւ կատարած է մեծ դեր հայ դրականութեան եւ պատմութեան վրայ:

Եւրոպայի այսօրուան գաղութը կեդրոնացած է

(*) Ահա այն վայրը, ուր կառուցուած է մատուռը, Գրօսպէ Սլօր Սբ. Անտօնիուս Սէֆուլ. Սֆուլ փուր Մէսժէս, Ամստէրտամ: Մատուռին վրայ կը տեսնուի Գառն Աստուծոյ եւ հայերէն արձանագրութիւն մը, որ կը նկարագրէ 1750ին կատարուած նորոգութիւնը: . . .

չորս գլխաւոր երկիրներու մէջ. Ֆրանսա, Ռումանիա, Պուլկարիա եւ Յունաստան: Բացի Ֆրանսայէն միւս երկիրներուն մէջ եկեղեցական թեմական կազմակերպութիւնները կանոնաւոր եւ հաստատուն են: Ունին ամէն տեղ եկեղեցիներ, դպրոցներ, ուր հայ լեզուն եւ կրօնքը կանոնաւորապէս կ'աւանդուին, պահելով իրենց աւանդութիւններն ու սովորութիւնները: Նոյնը չէ Ֆրանսայի մէջ: Փարիզ կը մատակարարուի կրօնական ընկերակցութենէ մը բղխեալ վարչութեամբ մը, ոչ դպրոց եւ ոչ ալ ազգա-կրօնական դաստիարակութիւն գոյութիւն ունի: Հարաւային Ֆրանսան ունի առանձին առաջնորդական թեմ ու կազմական կանոնադրութիւն մը:

Եւրոպայի գաղութը կը բաժնուի հետեւեալ կերպով՝ Ֆրանսա 80,000 հայութիւն, Փարիզեան շրջան 4, Լիոն 2, Մարսէյլ 9, Նիս 1, Թուլոն 1, Վալանս 1, եկեղեցիներ իրենց քահանաներովը:

Ռումանիա 40,000:

Պուլկարիա 35,000:

Յունաստան 35,000:

Լեհաստան 30,000 (հին եւ նոր):

Հունգարիա 20,000 (հին եւ նոր):

15,000 վանազան երկիրներ:

Ընդհանուր թիւն է 255,000:

Անգլիա եւ Գերմանիա կը գոնուին հոդեւոր հովութիւններ. Լոնտոն եւ Մանչէսթր կան եկեղեցիներ:

Ամերիկահայ գաղութը կը բաժնուի Հիւսիսայինն եւ Հարաւայինն Ամերիկաներու մէջեւ: Հիւս.ը պա-

մը հին է՝ կէս դարեան, քան Հարաւայինը՝ 25 տարու։ Ամերիկահայերու ընդհանուր թիւն է 200,000, որուն 150,000ը Միացեալ Նահանգներուն մէջ եւ 30,000ը Արժանթին։ Միացեալ Նահանգներու մէջ կը գտնուի առաջնորդութիւն, բազմաթիւ եկեղեցիներով եւ եկեղեցականներով (5 եպիսկոպոս, 5 վարդապետ եւ շատ մը քահանաներ)։ Նմանապէս Հարաւային Ամերիկա կայ առաջնորդութիւն մը՝ եկեղեցիներով ու եկեղեցականներով (1 եպիսկոպոս, 1 վարդապետ եւ քահանաներ)։ Ամերիկայի ուրիշ երկիրներուն մէջ եւս ցրուած կան հայեր, մանաւանդ Մոնթէվիտէօյի եւ Սաօ-Բօլոյի շրջանները։

Չկայ աշխարհիս վրայ տեղ մը ուր հայութիւն գոյութիւն չունենայ։ Հայ կրօնաւորներու, բարձր թէ ստորադաս, քանակն ու որակը շատ զգալի է։ Ընդհանուր կազմակերպչական ոչ ուժ եւ ոչ ալ ոգի կայ։ Քաղաքական պայքարները, տնտեսական տագնապները, գոյութեան հարցը բազմաթիւ հայերը ուծացուցած են իրենց պարտականութենէն եւ տկարացուցած անոնց մէջ կրօնական զգացումները։

Վերադարձնումի եւ սթափումի միահամուռ պոռթկում մը պէտք է եկեղեցին ժողովուրդին եւ ժողովուրդը եկեղեցիին մօտեցնելու համար։ Անիկա պէտք է ըլլայ երկուստէք, որովհետեւ զիրար կ՚ամբողջացնեն։ Առանց մէկուն չկրնար ըլլալ եւ միւսը՝ վկայ անհետացած գաղթահայութիւնը։ Կառչինք եկեղեցիին՝ պահելու համար մեր ինքնութիւնը, մեր ազգային դրոշմն ու ոգին, վերջապէս այն բոլոր յատկութիւններն ու առաքինութիւնները որոնք կը բնորոշեն Հայութիւնը, ներկայ տագնապը ինչ հետեւանք ալ ունե-

նայ, մեզի՝ ազգային տեսակէտով: Երուսաղէմը մեծ դեր ունի կատարելիք իր դիրքով եւ յարմարութիւններովը՝ բարձր արժանիքի տէր եկեղեցականներ պատրաստելու համար: Կամեցողութիւնը չպակսիր այդ արթակրօն միաբանութեան մօտ, բայց գաղութահայութիւնը պէտք է ճանչնայ իր պարտականութիւնը անոր հանդէպ:

Գաղութահայութեան վերոյիշեալ վիճակացոյցը անչուշտ ճշդրտօրէն չհամապատասխաններ բուն իրականութեան: Մեր ներկայացուցած թիւերը կը կազմեն մօտաւոր թիւը, առաջնորդուելով զանազան երկիրներու մէջ հրատարակուած պարբերաթերթերէն, որոնց վաւերականութիւնը տարակուսելի է:

Հայերու ընդհանուր թիւը մօտաւորապէս 3 միլիոն 500 հազար պէտք է ըլլայ: Դժբաղդաբար մենք գրեթէ երբէք չենք ունեցած ճշգրիտ վիճակացոյցները, նոյնիսկ ամենայեսին դիւղի մը մէջ՝ եկեղեցական կանոնաւոր արձանագրութեան մը չգոյութեան պատճառաւ: Ախկա սոյդ է նաեւ բոլոր գաղութներուն համար: Ամէն անգամ որ խնդիր կ'ըլլայ Հայերու թիւին մասին գաղափար մը կազմելու, կը դիմուի օտար աղբիւրներու, որոնք ինչ ինչ նկատումներով բոլորովին վստահութիւն չեն ներշնչեր:

Հայոց մօտաւոր ընդհանուր թիւը հետեւեալ կերպով կազմուած է.—

Հայաստան	1,200,000
Ռուսիա եւ Կովկաս	1,200,000
Սուրիա	200,000
Պարսկաստան	160,000
Ամերիկա	200,000

Ֆրանսա	80,000
Ռումանիա	40,000
Պուլկարիա	35,000
Յունաստան	30,000
Լեհաստան	30,000
Թուրքիա	150,000
Եգիպտոս	40,000
Պաղեստին	15,000
Իրաք	20,000
Զանազան երկիրներէ ցրուած	85,000
Ընդհանուր թիւ	3,475,000

Գալով հայ կաթոլիկներու եւ հայ բողոքականներու թիւին, անոնք 1914էն առաջ 200,000 էին մօտաւորապէս (150,000 կաթոլիկ եւ 50,000 բողոքական):

Առանց թիւը իջած է այժմ հազիւ 50,000ի եւ մեծամասնութիւնը Սուրիա կը պտնուի: Շատ մը տեղեր մայրենի եկեղեցւոյ պիրկը կը վերադառնան:

Դ. ՄԱՍ

ՄԵՐ ԵՒ ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ ԵՂԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Այս չորրորդ բաժնին նպատակը պիտի ըլլայ՝ կարելի եղածին չափ յատակօրէն պարզել հայ եկեղեցիին ճշմարիտ դաւանանքը, անոր ունեցած կարգ մը տարբերութիւնները Արեւմտեան Եկեղեցիէն ու ներկայացնել հայկական առաքելականները:

Մեր Եկեղեցիին պատմականը ըրած առեններս առանք թէ ի՛նչպէս Քրիստոնէութիւնը մուտք գտաւ Հայաստանի մէջ առաքեալներու քարոզութեանը շնորհիւ:

Անշուշտ անիկա երբէք չպիտի կրնար առաջին օրէն իսկ իր վերջնական ձեւումն ու դարգացումը ունենալ:

Առաջին դարու հիմնադրական ու տարածական շրջանին չուշացաւ յաջորդել հալածականը, որ տեւեց մերթ ընդ մերթ սեղմելով կամ թուլցնելով բիրտ օղակը, մինչեւ Գ. դարու վերջը: Երիտասարդ Եկեղեցին Ա-

ումքալներու օրէն իսկ մեծ խանդավառութիւն յառաջ բերած էր հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ, որովհետեւ այն ամէն սկզբունքները որ կը պարունակէր Աւետարանը ամենայարմարագոյնն էին հայ մտքին, սըրտին ու հոգիին: Հայուն խառնուածքին խօսող ու ատակ կրօնք մը: Ու երբ ազատութեան շրջանը հասաւ, ան չուտով իր բարգաւաճումն ու կատարելութիւնը իր իսկ ձեռքով կերտեց, հեռու մնալով հերետիկոսութիւններէ եւ աթոռական կռիւներէ, միշտ վեր պահելով Աւետարանի մաքուր պատուէրները ընդ մէջ քան դարերու, առանց ընկըկումի, առանց սայթաքումի, վճիտ, մաքուր, յստակ ու պարզ, ինչպէս որ էր ան Ս. Հայրերուն օրով, հակառակ անլուր հալածանքներու, ջարդերու եւ պատերազմներու, անխոյեանը հանդիսանալով Ընդհանրական Եկեղեցիին կարգ ու կանոններուն, ճիշդ Քաղկեդոնի խերկատակութենէն առաջ գոյութիւն ունեցածին նման, որ ծանրօրէն խախտեց Ընդհանրակ. Եկեղեցին իր կառուցուածքին մէջ իսկ, պատճառ դառնալով հաւատացեալներու աննկարագրելի հալածանքներուն, խժդժութեանց ու ծնունդ տալով իսլամական կրօնքին: Եթէ երբեք կայսրութեան հարաւային մասերուն մէջ Քաղկեդոնին յառաջ բերած բաժանումն ու պայքարները՝ որոնք շատ անգամ արեան մէջ կը խեղդուէին, տեղի ունեցած չըլլային, նաեւ անբացատրելի Աստուածային Ս. խորհուրդները վիճաբանութեանց առարկայ չըլլային, իսլամական կրօնքին ծագման ու զարգացման ոեւէ պատճառ ու իմաստ չկար:

Քաղկեդոնի պատճառաւ իրարմէ բաժնուած եկեղեցիներուն՝ տարբերութիւնները հետզհետէ շատցան, զորս կրնանք ամփոփել հետեւեալ գլուխներուն մէջ:

1.— Քաղկեդոնի ժողովն ու իր վարդապետութիւնը:
2.— Հոգւոյն Սրբոյ բղխումը:
3.— Ս. Հաղորդութիւն:
4.— Ս. Աստուած որ խաչեցար:
5.— Պապական գերիշխանութիւն:
6.— Ամուսնալուծում:
7.— Քաւարան:
8.— Մկրտութիւն, Դրոշմ եւ առաջին հաղորդութիւն երախայից:
9.— Քահանայից ամուսնութիւն:
10.— Անարատ յղութիւն:
11.— Ս. Ծննդեան օրը:
12.— Արձան–պատկեր եկեղեցիէն ներս:
13.— Վերջին օծում:

Նաեւ հարեւանցի պիտի խօսինք ուրիշ չատ մը անհնչան կէտերու շուրջ, որոնք կը նշմարուին Ընդհանրական Եկեղեցւոյ երթեւեկի անդամ երկու քոյր հատուածներուն մէջեւ: Ասոնց եւ ո՛չ մէկը կապ ունի հաւատքի եւ եկեղեցւոյ ընդհանուր վարդապետութեանը հետ, ասոնք դարերու ընթացքին տեղէ տեղ յառաջ եկած սովորութիւններ են պարզապէս (*):

(*) Հայր Ս. Սալավիլ, Օկիւսթէն տը լ'Ասմբսիոն Միաբանութենէն, իր «Արեւելեան Պատարագներ» գրքին մէջ՝ էջ 54, կը գրէ.

«Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան Հայրապետին 1500ամեակին (407–1907) առթիւ, Պիոս ժ. կը գրէ ի միջի այլոց. « ... Մեզմէ բաժնուած Արեւելեան Եկեղեցիները տեսնան եւ հասկնան թէ ինչքան բարձր եւ խորունկ յարգանք կը տածենք ուրիշ դաւանանքներու հանդէպ »:

1.— ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստոնէական պատմութեան մէջ եղած չէ երբէք ուրիշ ոեւէ խնդիր որ «ընութեան» վէճին չափ արիւն եւ մելան հոսեցուցած ըլլայ հաւատացեալներու մէջ:

Հարցը թէեւ ինքնին չատ պարզ, սակայն զանազան աթոռական, անձնական, եսասիրական եւ վատասիրական ակարութիւններէ մղուելով, Ընդհանրական եկեղեցիին համար դարձաւ անդամանելի ապէտ մը, որուն այսօր իսկ ականատես կ'ըլլանք, հակառակ անոր որ այդ տխրահռչակ օրերէն 15 դարերու հակայ միջոց մը մեզ կը զատէ . . . :

325 *թուին, Արիոսին հերետիկոսութիւնը՝ Քրիստոսի Աստուածութեանը մասին, դատապարտուեցաւ Նիկիա գումարուած Ա. Տիեզերական Ս. Ժողովին մէջ, 318 հայրապետներու ընդունած հաւատամքի դաւանանքով: Այս Ս. Ժողովին նախկայ. գանուած է նաեւ Հայաստանի կողմէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի որդին Արիստակէս եպիսկոպոսը (*), թէեւ Հայաստան մաս չէր կազմէր*

(*) Տես Միխայէլ Սուրիացի՝ Անտիոքի պատրիարքի «Օրագրութիւն» գրքին մէջ, Գիրք 18, Գլուխ Զ., էջ 250:

Հռոմէական կայսրութեան ինչպէս Փոքր Հայքը։ Անշուշտ Կոստանդին կայսեր մասնաւոր հրաւէրին պատասխանած էին Հայերը։

381ին, Մակեդոնիոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին հերետիկոսութիւնը, Ս. Հոգիի մասին, դատապարտուեցաւ Կ. Պոլիս գումարուած Բ. Տիեզերական Ս. Ժողովի 150 հայրապետներու կողմէ, զոր Հայերը եւս ընդունեցին՝ ուղղափառ վարդապետութիւն մը, թէեւ մասնակցած չէին այդ Ժողովին։

431 թուին, Նեստորիոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին հերետիկոսութիւնը՝ Քրիստոսի մէջ երկու բնութեանց մասին, դատապարտուեցաւ Եփեսոսի Գ. Տիեզերական Ս. Ժողովի 200 հայրապետներուն կողմէ, զոր Հայերը եւս ընդունեցին որպէս ուղղափառ վարդապետութիւն, թէեւ չէին մասնակցած այդ Ս. Ժողովին մինչ այն պատճառով թէ՝ Հայաստան մաս չէր կազմեր կայսրութեան եւ թէ իր Եկեղեցին ինքնուրոյն էր (*)։

Թէեւ Նեստորիուսէն առաջ ալ գոնուած էին եկեղեցականներ, որոնք Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն քարոզած էին, բայց ո՛չ այնպէս պաշտօնապէս, ինչպէս Նեստորիուս։ Ի՞նչ էր Նեստորիուսի մոլորութիւնը որ հետապային պատճառ պիտի ըլլար մեծ երկպառակութեանց։ Նեստորիուս կը քարոզէր Քրիստոսի մէջ Աստուածութեան եւ մարդկութեան զատ զատ կատարելութիւնները. «Որդի Աստուծոյ՝ Աստուածային կատարե-

(*) Է. Տիլօրիէի համաձայն, Ս. Սահակ Պարթեւ այս ժողովին մասնակցած է նամակով մը։ Տե՛ս Արեւելեան Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւն։

ղութիւն ,Որդի մարդոյ մարդկային կատարելութիւն եւ անկախօրէն գործող իրարմէ, այնպէս որ ինչ որ մարդկութեան էր չէ՛ր գործեր Որդին Աստուծոյ, եւ ինչ որ Աստուածութեան չէր գործեր Որդին Աստուծոյ, ու կատարեալ մարդուն մէջ եկաւ բնակիլ կատարեալ Աստուածը:

Ըստ Նեստորիուսի, կատարեալ մարդը՝ Յիսուս-Քրիստոս էր, իսկ կատարեալ Աստուածը՝ Բանն Աստուած, Յիսուս Քրիստոս Մարիամէն ծնած էր, որով Մարիամ Աստուածածին չէ, այլ Քրիստոսածին եւ չէր մարդացեալ այլ մարդուն մէջ բնակած եւ համաբնակութեան եւ ոչ միաւորութեան ի նպատս կ'արտայայտուէր (Օրմանեան): Յիսուս երբ կ'ուտէ, կը քալէ, կը խօսի, կ'անօթենայ, կը տրամի, կուլայ, կը չարչարուի, մէյտ իր մարդկային կատարելութիւնն՝ բնութիւնն է որ կը դործէ անկախաբար Աստուածայինէն: Նոյնպէս երբ Յիսուս հրաշքներ կը գործէր, դանոնք կը կատարէր մարդկային բնութենէն անկախաբար:

Եփեսոսի մէջ Նեստորիուսի մոլորութիւնը դատապարտուելով դինքն ալ աքսորեցին ու Ս. Ժողովը առաջնորդուելով Նիկիական Հանդանակէն, որ հիմն է ուղղափառ վարդապետութեան, հետեւեալ բանաձեւը ընդունեց. «Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ» եւ Մարիամը կոչեց Աստուածածին:

Արդէն Ս. Գրքերու մեկնաբանութիւնները նոյնը կ'ապացուցանեն: «... զոր այս աչխարհի իշխաններէն ոչ մէկը չճանչցաւ, քանզի եթէ ճանչցած ըլլային, ալ փառաց Տէրը խաչը չէին հաներ (Ա. Կոր. Բ. »): »Եւ կենաց առաջնորդը սպաննեցիք, զոր Աստուած մեռելներէն յարոյց, որուն մենք վկայ ենք» (Գործ. Գ. 15):

Ինչպէս եւ «զհեղինակ կենաց», «զաւիչն կենաց», «Հովուել զժողովուրդ Աստուծոյ զոր ապրեցոյց արեամբ իւրով» (Գործ. Ի. 28), այսինքնարեամբն Աստուծոյ: Քրիստոս իր մասին կ'ըսէ «... յառաջ քան զլինելն Աբրահամու եմ ես»: (Յովհ. Ը. 58): «Ղրկեց Աստուած իր որդին՝ որ կնոջմէ եղաւ» (Գաղատ. Դ. 4): Քրիստոս կ'ըսէ դարձեալ «Եւ մէկը երկինք չելաւ, բայց անիկա միայն որ երկինքէն իջաւ, Որդին Մարդոյ որ երկինքն էր (Յովհ. Գ. 13): «Եւ Բանը մարմին եղաւ» (Յովհ. Ա. 14): «Որ Քրիստոս Յիսուսի մէջ էր, որ Աստուծոյ կերպարանքը ունենալով, յափշտակութիւն մը չսեպեց Աստուծոյ հաւասար ըլլալը, հապա անձը ունայնացուց ծառայի կերպարանք առնելով՝ մարդոց նման ըլլալով, եւ կերպարանքովը մարդու պէս գտնուելով, ինքզինքը խոնարհեցուց, մինչեւ մահուան հնազանդ եղաւ, ու այն ալ խաչին մահուանը. (Փիլիպ. Բ. 5–8) (Օրմանեան):

Այս բոլոր մէջբերումները բաւական են հաստատելու ընդունուած դաւանանքին ճշմարտութիւնը:

Այս խնդրին պիտի անդրադառնանք կրկին, Նեստորական մոլորութեան հետ առնչութիւն ունեցող ուրիշ հարցի մը մասին խօսած ատեննիս:

Նեստորիուսի հակընթաց ուրիշ մոլորութիւն մըն ալ երեւան եկած էր, Նեստորիուսի վարդապետութեան հակադդելու մտքով, որ իր չափազանցութեամբը մտքերը պղտորելով շփոթութեան մատնեց նոյնիսկ Եփեսոսեան ուղղափառութեան դաւանողները: Այն է՝ Եւտիքէսեան մոլորութիւնը: Եւտիքէս բացատրելու համար Քրիստոսի մէջ Աստուածութեան եւ մարդկութեան միաւորութիւնը, կ'ըսէ թէ «այդ միաւորութենէն առաջ երկու էին բնութիւնները, իսկ միաւորութենէն ետքը մէկ

բնութիւն մը միայն եղաւ, ու բացատրելու համար միաւորութիւնը, յառաջ կը բերէր ծովուն մէջ ինկած կաթիլ մը մեղրին օրինակը: Ծովը Աստուածութիւնն էր, իսկ մեղրը մարդկութիւնը: *Այս մոլորութեամբ մարդկային բնութիւնը կը կորսուէր Աստուածային բնութեան մէջ: Եւտիքէսի այս մոլորութիւնը կը հաստատէր Նեստորիուսի մոլորութիւնը քանի որ կ'ընդունէր թէ առաջ երկու անկախ բնութիւններ գոյութիւն ունեցած լլլային, եւ Ապողինարիոսը՝ մարդկութիւնը ընկղմելով Աստուածութեան մէջ: Որով չարչարանաց եւ մահուան ենթարկուողը ուրիշն մարդացեալ Աստուածը չէր, ինչ որ աստուածաչարչարեալներու մոլորութիւնն էր:*

Մենք կը նզովենք եւ Նեստորիուսը եւ Եւտիքէսը:

***

Կ. Պոլսոյ պատրիարքը՝ Փղաբիանոս, տեղական ժողովով մը Եւտիքէսը դատապարտեց երկու բնութիւն բացատրութիւնը մէջտեղ դնելով, ինչ որ մեծ դայրոյթ յառաջ բերաւ «մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ»ի ախոյեան հանդիսացող Եգիպտական Եկեղեցիին: 449 թուին, օրուան Հայրապետը՝ Դիոսկորոս կայսերական հրամանագրով Եփեսոսի մէջ 135 եպիսկոպոսներու եւ Պապին նուիրակներու ներկայութեամբ ժողով գումարեց ուր Եւտիքէսը ընդունեց նախկին դատաստանքը, իսկ Փղաբիանոսի անսակէսը դատապարտուեցաւ: Աղեքսանդրիոյ Աթոռը նախանձայոյզ, պաշտպան հանդիսանալով ուղղափառ դատաստանքին կ'ուրախանայ Դիոսկորոսով, Նեստորականութեան դէմ, ինչպէս Աթանաս ու Աղեքսանդր մաքառած էին Արիոսականութեան դէմ:

Արեւելքի մէջ թէ Արեւմուտքի, Աղեքսանդրիան սկսաւ ճանչցուիլ ուղղափառութեան կեդրոնն ու պաշտպանը, ինչ որ չատ հաճելի չթուեցաւ Հռոմի Հայրապետին, որ պաշտպան կանգնելով Կ. Պոլսոյ Աթոռակալին ու «երկու բնութիւն» բացատրութեան, կայսերական հրամանագրով նոր ժողովի մը գումարումը ձեռք բերաւ:

Զարաբաստիկ ժողովը 451ին գումարուեցաւ Վառվորի ասիական եղերքը գտնուող Կ. Պոլսոյ արուարձան Քաղկեդոնի մէջ: Եւ ոչ մէկ խնդրոյ մասին այնքան հատորներ գրուած են, որքան Քաղկեդոնի եւ անոր յարակից խնդիրներու մասին:

Ժողովը կը բաղկանար 636 եպիսկոպոսներէն, մեծամասնութեամբ Կ. Պոլսոյ եւ Անտիոքի պատրիարքութեանց ենթակայ վիճակներէն, որոնք ընդհանրապէս հակառակ էին Աղեքսանդրիոյ: Արեւմուտքի մէջ քաղաքական դէպքերը կը դահավիժէին, բարբարոսները եւ Արիոսականները ամէն տեղ գլուխ ցցած, պատեհ առիթի կը սպասէին մահացու հարուածը տալու կայսրութեան: Կայսրը, ի դէմ ամէն զոհողութեան, յանձնառու էր դիջնել ոեւէ դաւանական սկզբունքի կամ ոեւէ Աթոռական նեմատցման քան թէ իր կայսերական իշխանութեան տրկարացման: Հռոմի չատ աղէկ գիտէր դրութիւնը ու մտայնութիւնը: Լեւոն Ա. Պապը կայսրուհիին Հռոմի այցելութեան առթիւ (450ին), չէր վարանած իր քննադատութիւններն ու դժգոհութիւնները արտայայտել ու պահանջներ ներկայացնել: Այդ իսկ պատճառաւ ժողովը եթարկուեցաւ առաջին օրէն իսկ կայսերական ճնշման եւ Պապին բազմանքին համաձայն Դիոսկորոսը գահազրկեց եւ դատապարտեց աքսորի: Նեստորիուս նոյնուելով հանդերձ աքսորէն ետ կանչուեցաւ ու նեստորա-

կանները վերադարձան իրենց աթոռները։ Ընդունուեցաւ Լեւոն Ա. Պապին Տոմարը, որը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ քօղարկեալ նեստորականութիւն։ Սակայն, ի մեծ դժգոհութիւն Հռոմի Պապին, Կ. Պոլիս յայտարարուեցաւ նախապատիւ Աղեքսանդրիոյ, այսինքն երկրորդ դարձաւ Հռոմէն ետքը։ Մէկ խօսքով Քաղկեդոնի ժողովին արդիւնքը եղաւ Աղեքսանդրիոյ Պապին տապալումը, Եգիպտոսի պատրիարքական աթոռին ազդեցութեան նուաղումը՝ յօգուտ Կ. Պոլսոյ աթոռին եւ Նեստորիուսի նզովումը, որուն կուսակիցներ սակայն արտօնուեցան ժողովի խորհրդակցութեանց մասնակցիլ, մինչեւ անգամ գրաւեցին ժողովին նախագահական աթոռը։

Անկարելի է չսահմռկիլ երբ աչքէ անցընենք այն բոլոր մեքենայութիւններն ու գաղտնի նպատակները որոնք ի գործ դրուեցան Քաղկեդոնի ժողովէն առաջ թէ ժողովի միջոցին։ Կայսրը Հռոմի Պապը գոհացնելու մարմաջով, իր պալատականներու եւ զինուորական ջոկատներու երկաթեայ բռունցքին ներքեւ բռնի ստիպումով քուէարկել կուտայ Լեւոն Ա. Պապին տեսակէտը, հակառակ «Նիկիական Հանգանակ»ին հաւատարիմ մնալ ուզողներու խումբին բողոքներուն։

Ըստ Լեւոն Ա.ի Տոմարին «Քանզի թէպէտ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս մի անձն է Աստուծոյ եւ մարդոյ, այլ՝ այլ է այն, որով հասարակ են փառքն»։ *Եւ դարձեալ* «զի երկոքին կերպարանքն գործեն հաղորդութեամբ միւնոյն զայն որ ինչ իւրն է, այսինքն բան գործէ, զոր բանին է, եւ մարմին կատարէ զոր մարմնոյն է», *ուր ի յայտ կուգայ նեստորական վարդապետութիւնը։*

Ստորեւ ամբողջութեամբ կը դնեմ Օրմանեանի տե-

սակէսը, որ արդի դարու մեծ աստուածաբաններէն մին կը նկատուի:

«Մէկ եւ երկու ըսել, հարկ է խօսիլ նաեւ մէկ եւ երկու, կամ միութիւն եւ երկուութիւն բառերուն վրայ: Բոլոր բառերուն կիրառութիւնը շատ կը տարբերի իրաց տրամաբանական կարգէն եւ իրական կարգին մէջ: Իրաց տրամաբանական կարգին մէջ ամենապարզ էակներն ալ, ու աւելի՝ ամենապարզ դաղափարները բանաիանութեան զօրութեամբ կրնանք բաժնել իր կազմիչ տարրերուն ու թուել իսկ տարրերը, այլ իրաց իրական կարգին մէջ. այն ատեն միայն կրնանք ըսել երկու, երբ կ՚ունենանք երկուքը, որոնք տարբեր գոյութիւն ունին եւ գոյութեան մէջ ալ տարբեր բնութիւն եւ տարբերեալ գործողութեանց սկիզբն են, այնպէս որ մէկ գործը մէկուն ըլլայ եւ միւսը միւսին, ու եթէ երբէք գործին լրծակցութեամբ գանուին գոնէ գործեր գոր սին ընէ կամ կրէ եւ միւսը մասնակցութիւն չունենայ ատոր մէջ: Արդ՝ երբ երկուքը զատ զատ կը պահեն իրենց գործողութիւնները, այնպէս որ մէկը կարենայ բաժնուիլ միւսին ըրածէն, այն ատեն կրնանք ըսել թէ երկուք են, իսկ եթէ այնպէս ըլլայ միաւորումները, որ միշտ եւ ամէն բանի մէջ մէկին եղած գործը հաղորդութեան մէջ ըլլայ միւսին հետ, այն ատեն այլեւս չենք կրնար ըսել թէ երկուք են, թէեւ կրնանք ըսել թէ երկուքը մի են: Այդ կանոնին զօրութեամբ է որ մենք երբէք մարդը չենք բաժներ երկու բնութեան, թէպէտեւ կ՚ըսեն թէ երկու բնութիւնէ է եւ զանազան գործողութիւններ կ՚ընէ առանց ստանելու եւ ջնջելու երկուքին հաղորդութիւնը, կ՚ըսենք նաեւ թէ յաւէտ մէկին քան թէ միւսին վերագրելի. (հրացած երկաթը, որուն մէջ հու-

ըը կը կերպաւորէ, երկաթը կը տեսականացնէ հուրը, բայց ոչ երկաթը կը կորսուի եւ ոչ հուրը, եւ արդիւնքը ոչ երկաթինն է պարզապէս եւ ոչ հուրինը սոսկապէս) ։Թէ ինչպէս եղած է Քրիստոսի մէջ միաւորութիւնը եւ ի՛նչ է միաւորեալը, ա՞նձ թէ բնութի՞ւն: Օրթոտոքս եւ կաթոլիկ եկեղեցիները կ'ըսեն թէ միաւորութիւնը անձին մէջ է որ կատարուեցաւ եւ ոչ թէ բնութեան, իսկ մենք կ'ըսենք թէ միաւորութիւնը կատարուեցաւ անձին եւ բնութեան մէջ միանգամայն»: Ու Քաղկեդոնի դրութեան մասին կը յաւելու. «Անոնք որ Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւններ կան կ'ըսեն եւ միաւորութիւնը անձնաւորութեան մէջ կը դնեն եւ ոչ թէ բնութեան մէջ, պարտին պարզաբանել թէ ո՞ր բնութիւնն է որ առանց անձնաւորութեան կը մնայ Քրիստոսի մէջ: Եթէ տրամաբանական տեսակէտ խօսին եւ ամբողջական Աստուածութիւնը -եւ ամբողջական մարդկութիւնը կ'ուզեն խմանալ, այն ատեն պէտք է ընդունին թէ ինչպէս Աստուածութիւնը ունի իր բնութիւնը եւ իր կատարեալ բանական ենթակայութիւնը, նոյնպէս եւ մարդկութիւնը ունի իր բանական ենթակայութիւնը, որովհետեւ ունի մարմին, հոգի եւ միտ, եւ ինչպէս չեն խղճիր ըսել թէ Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւններ կան, նոյնպէս պէտք չէ խղճին ըսելու թէ երկու անձինք կան ի Քրիստոս: Իսկ եթէ ըսեն թէ անձը մի է, որովհետեւ չկայ մարդկային ենթակայութիւն, այն ատեն պիտի նմանին Ապողինարի որ ուրացաւ բանական հոգին Քրիստոսի մէջ եւ դրաւ միայն կենսական հոգին: Դարձեալ պէտք պիտի բլլայ բացատրել թէ ուսկի՞ց է գործողութեան սկիզբը Քրիստոսի մէջ. ենթակայութենէ՞ թէ բնութենէ: Ընկալեալ հաւանական բացատրութեանց հա-

մաճայն, գործողութեանց սկիզբը բնութիւն կ'ըսուի, եթէ երկու բնութիւններ կան, ապա ուրեմն գործողութեան եւս երկու սկիզբներ պէտք է լինին Քրիստոսի մէջ: ... Արդ՝ եթէ Քրիստոսի մէջ երկու սկիզբներ կան գործողութեան, ապա ուրեմն եւ երկու Քրիստոսներ, որ է նեստորական բաժանում»: (Վարդապետական Աստուածաբանութիւն: Անթիլ):

Ըստ մեր դաւանանքին մեր եկեղեցին կը խորշի երկու բնութիւն բանաձեւէն ու կ'ընդունի Մեծն Կիւրեղի Եփեսոսեան «Մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ» ուղղափառ բանաձեւը, ինչպէս մեր հաւատամքին մէջ մենք կ'ըսենք «միաւորեալ մի բնութիւն»:

Քրիստոսի մէջ կատարուած միութիւնը խորհուրդ խորհրդոց մըն է, «երբ անձնիւթ հոգիին նիւթական հոգիին հետ միաւորութիւնը, զոր կ'ընդունինք իբրեւ իմաստասիրական ճշմարտութիւն, անմկնելի է մտքին երբ մեր մէջ եղածը չենք կրնար բացատրել եւ պարզաբանել, ի՞նչպէս պիտի դիտնանք Քրիստոսի մէջ եղածը (Օրմանեան, Վարդ. Աստծբն.):

Ստորեւ կուտամ նաեւ Մեծն Ներսէս Շնորհալիի մէ քանի բացատրութիւնները.

«Մի յերրորդութենէն բանն Հօր որդին միածին կամաւ Հօր եւ Հոգւոյն աւետաւօքհրեշտակապետին Գաբրիէլի ՚ի յորովայն կուսին Մարիամու, ոչ նուազելով ի ծոցոյ Հօր բուն աստուածային անպարագրելի բնութեանն, եւ ձգեալ յինքն յարենէ ամենամաքուր կուսին որ ի դանդուածոյն Ադամայ, միացոյց ընդ աստուածութեանն իւրում անքննին եւ անճառելի խառնմամբ, եւ եղեւ յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյ եւ ի մարդկայնոյ մի անձնաւորութիւն կատարեալ, ա-

նայլայլելի եւ անբաժանելի բնութեամբ, ոչ ըմբռնողապէս որպէս օդ եւ ջուր յաման, զի յարտաքն եղանելն զատարկանայ, այլ բնաւորապէս միացեալ ի վեր քան զբան, անբաժանելի եւ անշփոթ միաւորութեամբ... եւ ծնանի որպէս մարդ՝ Աստուած մարդացեալ... տայ զմարմին իւր կերակուր եւ զարիւն իւր ի քաւութիւն մեղաց... ոչ ոմն մեռեալ եւ ոմն կենդանի ըստ բաժանողացն, այլ մի եւ նոյն անձնաւորութիւնն եւ մի Քրիստոս չարչարիւր եւ մեռանէր մահկանացու մարմնովն որ ի մէնջ, եւ կենդանի էր անմահ եւ կենդանարար աստուածութեամբն իւր ի հօրէ...:

«Բայց այլ ոք է քան զբան՝ որ չարչարեցաւ եւ զմահ ընկալաւ մարմնովն, զի նոյնինքն անչարչարելի եւ անմարմին բանն՝ լինել մարմին չարչարելի յանձն էառ, զի չարչարանօք փրկեսցէ զմարդիկ: ... Այլ զոր օրինակ՝ հոգի եւ մարմին մարդոյ են այլ եւ այլ բնութիւնք, վասնզի ոմն երկնային էր եւ ոմն երկրային, ոմն երեւելի եւ ոմն աներեւոյթ, ոմն ժամանակեայ եւ ոմն անմահ, սակայն յետ միաւորութեանն մի բնութիւն ասի մարդն եւ ոչ երկու, եւ ոչ մի բնութիւն առելովն շփոթումն իմանի ի մարդն, կամ հոգի միայն կարծել զնա կամ մարմին միայն, այսպէս է եւ Քրիստոս, թէպէտ եւ մի ասի բնութիւն, ոչ շփոթման աղաղաւ են ասացեալք, այլ վասն անճառ միաւորութեան երկուց բնութեանցն ընդ միմեանս, զի թէ այսպէս ոչ էր, հարկ էր ասել ոչ երկու բնութիւն միայն այլ եւ երից բնութիւն իմանալ Քրիստոսի, երկուս զմարդկայինս, հոգի եւ մարմին, եւ մի զաստուածայինն: ... Ինչպէս առաքեալը «Յիսուս-Քրիստոս երէկ եւ այսօր՝ նոյն եւ յաւիտեան»: Երէկ մշտնջենաւոր աստուածութիւնն, որ ընդ հօր էր, աւէ

եւ այսօր՝ ղմարդեղութիւնն, եւ նոյն եւ յաւիտեանս՝ զանվախճան թագաւորութիւնն», «ձեռք մեր ասէ չօշափեցին ի վերայ բանին կենաց» (Ա· 1 Յովհ·)։ Նոյն ինքն Յիսուս ըսաւ· «Շօշափեցէք զիս եւ տեսէք, զի ես նոյն եմ, զի ոգի՝ մարմին եւ ոսկերս ոչ ունի, որպէս զիս տեսանէք զի ունիմ»։ (Ղկ· ԻԴ· 39)։ ... Եւ եթէ ոչ էր թանձր մարմինն, ի հաչին զո՞ բեւեռեցին, կամ որպէս մեռեալ ի գերեզմանի եդին, եւ Թովմաս յետ յարութեան չօշափէր «իշխանութիւն ունիմ դնել զանձն իմ, եւ իշխանութիւն ունիմ առնուլ զսա»։ Դարձեալ «... բանն ոչ ի մարմին բնակեցաւ, այլ թանձրացաւ ի մարմին, ոչ վոփոխմամբ, այլ միաւորութեամբ, եւ ոչ ի կուսէն, արդանդի արարչագործութեամբ թանձրացոյց իւր մարմին, ալ ի կուսէն աւ մարմին, ոչ օտար ի նմանէ, այլ ի նորին բնութենէ ...»։ (*)

Աւետարանը լի է այն վկայութիւններով, որոնց ամէնն ալ կը հաստատեն «մի բնութիւն բանիւն Աստուծոյ մարմնացելոյ»ի ճշմարտութիւնը։ «Իջի ես յերկնից, ոչ զի զկամս իմ արարեց, այլ զկամս հօր իմոյ»։ «Այս է

(*) Տասներկուերրորդ դարու վերջի կիսուն, Բիւզանդիոնի Էմմանուէլ Ալէքս կայսրը ուզելով Յունաց եւ Հայոց միջեւ վերահաստատել երբեմնի միութիւնը, Փաղկեդոնի եւ ուրիշ կէտերու մասին, որ կը բաժնէր երկու եկեղեցիները, լուսաբանութիւններ կը խնդրէ Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսէն որ իրր կատարեալ աստուածաբան կը պարզէր մեր դաւանաբանին ուղղափառութիւնը («Ընդհ·» *տպգ· Երուսաղէմ*, էջ 88-96-102-104)։

կամք հօր իմոյ՝ ասէ, զի ամենայնի՝ որ հաւատայ յիս, տայ զկեանս յաւիտենից»:

Ինչպէս քանիցս կրկնեցինք Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները մեծ շփոթութիւն ու երկպառակութիւն յառաջ բերին կայսրութեան լայնածաւալ աշխարհին մէջ: Եգիպտացիք եղան առաջին ըմբոստացողները, որոնց միացան Արեւելքի մէջ շատ մը հայրապետներ: Ամէն հայրապետութեան մէջ վիճակները թեր ու դէմ կողմնակիցներու բաժնուած էին եւ նոյնիսկ հանրային անդորրութիւնը խանգարուեցաւ: Իւրաքանչիւր հայրապետական եւ վիճակային Աթոռներու վրայ եղան հին եւ նոր դաւանանքէն կուսակիցներ, բանադրանքներ, դահավիժումներ, նզովքներ, պաշտօնանկութիւններ, աքսոր, ապստամբութիւն, ջարդ, դինուորական դասումներ եւ այլն, եւ այլն: Կայսրութիւնը եղած էր խառնարան մը ու այս ամէնը հետեւանքն էր, ինչպէս ըսինք, Լեւոն Ա. Պապին տիրողական ու վճռասիրական ձրդումներէն յառաջ եկած մոլորութեան: Նոյնիսկ պետնուեցան կայսրեր եւ կայսրուհիներ որոնք յարեցան հին ու նոր դաւանանքին: Ոմանք հրովարտակներով դատապարտեցին Քաղկեդոնը եւ միաբնակութիւնը քաջալերեցին, իսկ ուրիշներ հակառակը ու ի վերջոյ մէջտեղ նետուեցան, երկու դաղափարները հաշտեցնելու նպատակաւ, նոր նոր կարգադրութիւններ, այն է միակամութիւն, թէ Քրիստոսի մէջ դոյութիւն ունեցած էր մէկ կամք, սակայն անկարելի եղաւ լուծում մը դտնալ, որովհետեւ միակամեաններու դէմ ելաւ երկկամեաններու խումբը, վերջապէս 250 տարիէն աւելի տեւող այդ խառնակ ժամանակի մասին թեր ու դէմ հազարաւոր հատորներ գոյութիւն ունին: Քաղկեդոնական պատ-

բիարքներու կողքին կազմուեցան միաբնակեան պատրիարքութիւնները, ինչպէս Անտիոք, Աղեքսանդրիա:

Իսկ այս բոլոր խառնաշփոթութեանց տեսողութեանը ժամանակ, մենք Հայերս մնացինք հեռու ժողովներէ եւ վէճերէ, մեր դիրքն ու պատանութիւնը ճրչդուած էր արդէն Նիկիական հանգանակով ու Կիւրեղեան ուղղափառութեան բանաձեւով, որ կը հաստատէր Նիկիականը: Մենք ոչ հրաւիրուած էինք եւ ոչ ալ մտադրութիւն ունեցած կամ պահանջ ներկայացուցած ուրիշներուն ներքին երկպառակութիւններուն ու հերետիկոսութիւններովը զբաղելու: Մենք կառչած մեր պատանեկին ուղղափառութեանը, մեր աղդակրօնական դոյութեան խնդիրներով կզբաղէինք: Կան որ կ'ըսեն թէ «մենք չէինք մասնակցած վարդանանց կրօնական պատերազմին պատճառաւ: 451ին»: Շատ սխալ տրտատյայտութիւն մըն է: Մթէ՞ մենք Եփեսոսի կամ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Բ. եւ Գ. ժողովներուն մասնակցա՞ծ էինք, որ այն ատեն կրօնական պատերազմ դոյութիւն չունէր: Նիկիոյ Ա. ժողովին ունէինք միայն մէկ պատուիրակ ամբողջ Հայաստանի կողմէ, մինչդեռ ուրիշ եկեղեցիներ, նոյնիսկ Փոքր Հայքը որ Կայսրութեան հողամասն էր, ունէր չորս պատուիրակներ, Կապադովկիան 8, Կիլիկիան 11: Մեր մէկ պատուիրակով մասնակցութիւնը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ պարզ քրիստոնէական եղբայրական ցոյց մը: Հետագային ընդունեցինք ինչ որ ուղղափառութեան հաստատումն էր, ու մերժեցինք ինչ որ մոլորութիւն էր: Եթէ երբէք Բարկէն Ա. Կաթողիկոսի օրով (506ին) Դուինի ժողովին մէջ խընդիր եղաւ Քաղկեդոնի ժողովը, պարզապէս անոր համար որ սահմանակից երկիրներէն սպրդող մոլորածներ

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

տատ անդ հերետիկոսութիւններ կը քարոզէին, որով ժողովը զգուշացնելու համար ժողովուրդն ու կղերը յետ քննութեան նզովեցին Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի Ա. Տոմարը: Մենք կը մնանք Նախաքաղկեդոնեան Ե-կեղեցիին դաւանանքով: Ու ատկէց ի վեր միշտ խորշած ենք ու մերժած ոեւէ նորութիւն կամ յաւելում ինչ ձեւի կամ գոյնի ալ ներքեւ ըլլային անոնք: (*)

Մեր ականաւոր եւ մեծ աստուածաբան Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետը բնութեանց Հարցին մասին մեր դաւանանքը հետեւեալ կերպով կը սահմանէ. «Իսկ յորժամ կամեցաւ արարիչն մարդ լինել, բանն Աստուած իւրով կատարելութեամբն անձամբ եւ էութեամբ ո՛չ մասամբ, այլ լրիւ միացաւ անճառապէս ի մարմնի: Ո՛չ զմասն ինչ առեալ զմարդոյ, այլ զբոլոր բնութիւնն ժողովեալ անհատ մարդկութեամբն, զհոգի բանական՝ եւ զմիտս՝ եւ զմարմինս մեր՝ միաւորեալ ընդ իւրում աստուածութեան, անշփոթ եւ անորոշ միութեամբ: (Գիրք Հարցման, էջ 82, հատոր Բ., պրակ ԺԴ.): «Միաւորութիւն Քրիստոսի ունի սկիզբն, եւ մէջ, եւ կատարումն: Սկիզբն յերկուց բնութեանց, եւ մէջ՝ որ է միաւորութիւնն մի բնութեան, եւ եզր եւ կատարումն՝ մի անձն: (Բ. հատոր, պրակ Ե. էջ 84):

(*)Բանըն բանձրանայ ի մարմնի
մարմնանայ անմարմինն,
միացեալ բնութեամբ ի յերկուց,
անտակրեալ ի վերայ քառաթեւ խաչին
եւ վերառեալ ի թաղմանէ անապական
նզովեցին զՆեստոր եւ զաղանդն իւր պիղծ:
(Մեծ շարական էջ 387, Ա. սխեակ Գ. Գուրգայ)

ՀԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Մեզ ջանացին համոզել, շլացնել խոստումներով, զայրացան, բարկացան, խոստացան, սպառնացին, դաւաճանեցին, փճացուցին, մեր հայրենիքը ասպատակեցին, բռնացան, կողոպտեցին, ջարդեցին, անօրինաց յանձնեցին, մեր ազգային հաստատութիւնները, մեր պետութիւնը տապալեցին, մեր եկեղեցական իշխանութիւնը կաշկանդեցին, մեր ամբողջ ժողովուրդին գոյութիւնն իսկ ոտնուրդի դրին: Մոլորած, հերետիկոս, հերձեալ յայտարարեցին: Մեր մկրտածները կրկին մկրտեցին: Իրենց հաւատացեալներուն մեր եկեղեցիէն ներս մուտքը արգիլեցին՝ բանադրանքով, նզովքով ու մահացու մեղքի սպառնալիքով: Մեր մեռեալները առանց պօսակի եւ մեր ծնեալները առանց մկրտութեան թողուցին: Մեր հաւատացեալները զրկեցին հաղորդութեան Ս. Խորհուրդէն: Իրենց քարոզիչները փոխանակ անհաւատներու մէջ աշխատելու, մեր «հօտ փոքրիկ»ին մէջ մտան՝ որպէս գառնուկ եւ երեւան եկան որպէս գայլեր, մարդորսներ: Տգէտ ու աղքատ ժողովրդեան, ամէն պատեհ առիթէն օգտուելով, միամտութիւնը չահագործեցին, փարատեցին «հօտ փոքրիկ»ը: (*)

Հակառակ այս ամենուն, մնացինք միշտ հաւատարիմ մեր հաւատքին, գաւանանքին ու մեր ուղղութեա-

---

(*) 1939ին ակաճատես եղայ Երուսաղէմի մէջ, ուր ապրատ եւ աւգործ հայերուն ցաւալի վիճակը կը շահագործէին, օրական մէկ հաց ու իրենց ընտանիքին բնակութեանը համար սենեակ մը յատկացնելով կը պարտադրէին որ լատինանան:

նը մէջ ազգովին, բայց քանի մը շահամոլներէ, տակալով քրիստոնէական կատարեալ համբերութեամբ նոյնիսկ հիացում ու գնահատում պատճառելով իրենց շարքերէն ներսը : (*)

(*) Այս բոլոր դաւանանքները, թէ՛ Հռոմէականին եւ թէ իրարու միջեւ, բազմաթիւ եւ կարեւոր տարբերութիւններ ներկայացնելուն հակառակ, Հռոմէական Եկեղեցիէն ճանչցուած են իբրեւ օրինաւոր, յարգելի եւ նուիրական : Ս. Պապերը զայս հաստատած են միշտ խօսքով եւ գործով :

Հայր Սալավիլ, Օկիւսթէն տը Լ'Ասոմբսիոն միաբանութենէն : « *Արեւելեան Պատարագները*» էջ 52 :

Լեւոն Ժ. Պապը կը յայտարարէ .—

Հռոմէական Եկեղեցին չ'անգիտանար, որ սովորութեանց տարբերութիւնը, տեղին եւ ժամանակին համաձայն, խոչընդոտ մը չէ հաւատացեալներու փրկութեան, երբ նոյն հաւատքը, մեզմէ կախում ունեցող գըթութեամբ գործելով, մեզ բոլորս կը մօտեցնէ միեւնոյն Աստուծոյ :

Հայր Ս. Սալավիլ, Օկիւսթէն տը Լ'Ասոմբսիոն միաբանութենէն, « *Արեւելեան Պատարագները* », էջ 53.

2. — Ս. ՀՈԳԻԻՆ ԲԼԽՈՒՄԸ Ի ՀՕՐԷ

Հայկը՝ ինչպէս մեւս բոլոր ազգերը որոնք Ընդհանրական Եկեղեցիին կանոններուն ու Ս. Հայրերու վարդապետութիւններուն կը հետեւին, կ'ընդունին անոնց պէս թէ Ս. Հոգին Երրորդութեան անձնաւորութիւններէն մին է : Կը նզովեն Մակեդոնը (*) եւ իր վարդապետութիւնը : Կ'ընդունին Կ. Պոլսոյ Բ. Տիեզերական Ս. ժողովին (381ին) *որոշումը* (1), *թէեւ մենք չէինք*

(*) Մակեդոն Կ. Պոլսոյ պատրիարքն էր 380 թուին, որ հոգեմարտներուն գլուխ հանդիսանալով պայքարեցաւ Ս. Հոգիին դէմ: 381 թուին Կ. Պոլիս գումարուած 150 հայրապետներ , որ ծանօթ է Բ. Տիեզերական Ս. ժողով անունով , ընդունուած բոլոր եկեղեցիներէն որպէս ուղղափառ դաւանաւոր: Մենք կը տօնենք այս Ս. ժողովին մասնակցող հայրապետաց յիշատակը , ընդհանրապէս Մեծ Բարեկենդանի շաբաթ օրը :

---

(1) Ոմանց կարծիքով Մեծն Ս. Ներսէս Հայրապետը մասնակցած է այս ժողովին: (Տաթեւացի «Գիրք Հարցմանց» :)

մանակցած : Մինչեւ Թ. դար Ս. Հոգիի մասին ոեւէ ակնարկութեան չենք հանդիպիր եկեղեցական պատմութեան մէջ : Սակայն՝ նոյն թուականներուն, սպանական Եկեղեցիին մէջ ի յայտ եկաւ նորոյթ մը, այն է՝ թէ Ս .Հոգին կը բղխի նաեւ «Որդիէն» յաւելուածը : Լեւոն Գ. Պապը կը յանդիմանէ սպանացիները ու թոյլ չի տար որ Ֆրանսացի եւ ուրիշ կաթոլիկ եկեղեցիներու մէջ եւս տարածուի : Բայց ԺԱ. դարէն սկսեալ ամբողջ արեւմտեան Եկեղեցիին մէջ կ'ընդունուի ու կը դառնայ վարդապետութիւն մը : Արեւելեան Եկեղեցիները մերժեցին դայն, հիմնուելով Աւետարանական ու Առաքելական որոշ ու բացայայտ արտայայտութեանց հիման վրայ : Ահա խնդրին պատմականը. տեսնենք այն բացատրութիւնները, որոնք կը հերքեն այդ նորոյթը :

Ըլլայ Աւետարանի, ըլլայ Գործք Առաքելոցի մէջ, ոեւէ մէկ տեղ երբէք չենք հանդիպիր որ ըսուած ըլլայ, ուղղակի կամ անուղղակի, թէ Ս Հոգին Որդիէն ալ բղխած է : Անոնք կը հիմնուին Յիսուսի հետեւեալ խօսքերուն վրայ. «Յորժամ եկեսցէ նա՝ Հոգին ճշմարտութեան, առաջնորդեսցէ ձեզ ամենայն ճշմարտութեամբ, զի ոչ եթէ յանձնէ ինչ խօսիցի, այլ զոր լսիցէ՝ խօսեսցի, եւ զգալոցն պատմեսցէ ձեզ, նա զիս փառաւորեսցէ, զի ՅԻՄՄԷ առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ : Ամենայն ինչ զոր ունի Հայր՝ իմ է, վասն այնորիկ ասացի ձեզ, թէ ՅԻՄՄԷ առնուցու՝ կու պատմեսցէ ձեզ» : (Յովհ. ԺԶ. 13-16) : Անոնց չփոթութիւնը հոն է որ «յիմմէ առնուցու» իմանան պիտի առնէ, եւ «յինէն բղխի» ինձմէ բղխի խօսքերուն մէջ տարբերութիւն չեն դներ : Մինչ կարելի չէ չփոթել արդարեւ «յիմմէն-

խմինէս» եւ «յինէն-ինձմէ»ը: Որովհետեւ «յիմմէն» կը նշանակէ «անկէ որ իմս է, ուսկից ես եմ»: Եսը եւ իմը տարբեր են իրարմէ: Բոլոր թարգմանութիւնները համաձայն են, բացի պարսկական մէկ օրինակէն, ուր չփոթուած է եւ զոր որպէս հիմ կ'առնեն: Օրմանեան Սրբազանը «առում» բառը այսպէս կը բացատրէ՝ վերոյիշեալ «յիմմէ» եւ «յինէն»ի բացատրութիւնները տալէ ետք: «Ակն», «աղբիւր» եւ «վտակ» բառերը գրեթէ միասնական դիրքին մէջ են նոյնիսկ նոր բղխած ակը աղբիւր կ'ըլլայ եւ աղբիւրէն կ'առնէ (կըսկսի) վտակը»: Իսկ մեր մեծ Աստուածաբան Գրիգոր Տաթեւացին ի մէջ այլ օրինակաց՝ «Հոգին Սուրբ բղխէ ի Հօրէ, որպէս հոտ ծաղկի կամ խնձորի: Արդ՝ հոտն ո՛չ է գունոյն, այլ միայն ի մարմնոյն: Նոյնպէս եւ հոգի ո՛չ է յՈրդւոյ՝ այլ միայն ի Հօրէ»: (*)

Այսպէս կ'իմանան Ս. Հայրերը Հոգւոյն յՈրդւոյ առումը եւ ի Հօրէ բղխումը եւ օրինակ կը բերէ Օրմանեան Սրբազան շարականէն «որ ի հրաշարժ աղբերէն անհատահոսդ վտակ կենդանարար Ս. հոգի (է օր հոգեգ.): «որ ի հրաշարժ ի յաղբերէն յառաջ բղխեալ անհատաբար ի յՈրդւոյ տիրապէս Ս. Հոգին (Ա. օր հոգեգ.): Դարձեալ՝ «Բայց յորժամ եկեսցէ մխիթարիչն զոր ես առաքեցից ձեզ ի Հօրէ, զՀոգին ճշմարտութեան՝ որ ի Հօրէ ելանէ, նա վկայեսցէ վասն իմ»: (Յովհ. ԺԵ. 26): Հոս բացորոշ կերպով ի յայտ կուգայ: Ահաւասիկ դեռ ուրիշ վկայութիւններ. «Հոգի Տեառն ի վերայ իմ, վասն որոյ եւ էօծ իսկ զիս, աւե-

(*) Գր. Տաթեւացի, «Գիրք Հարցմանց», էջ 64 կամ հատոր երկրորդ գլուխ ԺԳ.:

տարանել աղքատաց առաքեաց զիս» (*ԽԶ. Եսայի*): *Լամբրոնացին կ'ուսուցանէ. «Զհոգին Քրիստոսի առեմք, ո՛չ թէ իբր ի նմանէ յառաջ սկիզբն առեալ եւ բղխեալ, որ է անձնաւոր հաւասար նմին, եւ համափառ բղխումն՝ ո՛չ յՈրդւոյ, այլ ի Հօրէ»: Նաեւ Յովհ. ԺԴ.* 26. *«Բայց մխիթարիչը, Սուրբ Հոգին, զոր Հայրը իմ անունովս պիտի ղրկէ, անիկա ձեզի բոլորը պիտի սորվեցնէ, եւ ինչ որ ձեզի ըսի՝ միտքերնիդ պիտի բերէ»*:

«Հոգի այնորիկ որ յարոյց զՅիսուս (*Թղ. առ Հռովմ. Ը.* 11):

«Ի քէն է Տէ՛ր աղբիւր կենդանութեան (*Դաւիթ. սաղմ. Ե.*):

«Հոգի յինէն ելցէ (*Եսայի՝ ի դիմաց Հօր*):

«Եւ Յովհաննէս վկայութիւն տուաւ ըսելով՝ թէ կը տեսնէի Հոգին որ աղաւնիի պէս երկինքէն կ'իջնէր ու անոր վրայ կը հանգչէր»: (*Յովհ. Ա.* 32):

«Եւ Յիսուս-Քրիստոսի ծնունդը այս կերպով էր. անոր մայրը Մարիամ Յովսէփին նշանուած, դեռ իրարու քով չեկած՝ Սուրբ Հոգիէն *յղացած գտնուեցաւ* (*Մատթ. Ա.* 18): *«Վասնզի անոր ներսիդին ծնածը* Սուրբ Հոգիէն *է»*: (*Մատթ. Ա.* 20): *Ղկ. Ա.* 35: *Յովհ. ԺԶ.* 28:

3· — Ս՝ ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Սուրբ Աւետարանէն պիտենք թէ հաղորդութեան Մ· Խորհուրդը հաստատուեցաւ նոյն ինքն Քիստոսէն, երբ վերջին ընթրիքի պահուն առնելով հացը՝ գոհացաւ, կտրեց եւ տուաւ աշակերտներուն ըսելով· «Առէք, կերէք, այս է մարմին իմ···» ապա առնելով բաժակը, գոհացաւ եւ տուաւ անոնց ըսելով· Արբէք ի սմանէ, այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի···» (Մատթ· ԻՋ· 26-29· Մրկ· ԺԴ· 22-26: Ղկս· ԻԲ· 17-21): Ու կը յաւելու· «Բայց ասիմ ձեզ, ոչ եւս արբիցց յայսմհետէ ի բերոյ որթոյ մինչեւ ցօրն ցայն՝ յորժամ արբիցց զդա ընդ ձեզ նոր յարքայութեան հօր իմոյ»:

Առաջնորդուելով Աւետարանէն, մենք հաղորդութեան նիւթը՝ հացը կը պատրաստենք անխմոր ,այսինքն բաղարջ (անլիւ), իսկ գինին՝ անապական:

Խորհուրդին ճշմարտութեան, մեկնաբանութեան ընդունելութեան մասին ունէ կարծիք զոյութիւն չունի մեր եւ միւս եկեղեցիներուն միջեւ, այլ կը տարբերինք ձեւէն, այդ ալ զարձեալ մենք չէ որ փոխած ենք այլ միչտ անոնք, որ նորոյթներու հետամուտ են եւ կը խեղաթիւրեն ինչ որ առաքելական եւ Ս· Հայրերէն է, որոնք Մ· Հոգիէն աւելի՛ ներչնչեալներ էին քան իրենք:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Բոլոր Եկեղեցիները՝ քրիստոնէական առաջին դարերուն, Հաղորդութեան Ս. Խորհուրդը կը նուիրագործէին մեղի պէս (*) : Դ. դարէն ի վեր սկսան փոփոխութիւններ մտցնել, նոր մեկնաբանութիւններ յառաջ բերելով :

Թէ ինչո՞ւ անխմոր (բաղարջ) կ'ընենք հաղորդութեան նիւթը՝ հացը :

Իսրայէլացիներուն Եգիպտոսէն ելլելու նախօրեակին Մովսէս պատուիրած էր անոնց բաղարջ հաց պատրաստել, մխաւեղ ունենալու համար : Պասէքը Հրէաներուն ամենամեծ տօնն էր, հաստատուած ուղղակի Մովսէսէն, ի յիշատակ իրենց գաղթին Եգիպտոսէն դէպի Աւետեաց երկիրը՝ Պաղեստին : Մխեւնոյն ժամանակ կը նշանակէ Ազատութեան-փրկութեան տօնը, որովհետեւ զերութենէ փրկուած էին Մովսէսի միջոցաւ :

Ապա, Հրէաները ամէն անգամ որ Պասէքի տօնը կը կատարէին, միշտ կը պատրաստէին բաղարջ հաց ու խորոված գառնուկ : Որով վերնատան մէջ Ջատկական ուղանին վրայ գտնուած հացը պէտք է եղած ըլլայ բաղարջ : Անկարելի է հակառակը վկայել, եթէ կ'ընդունինք Մովսիսական հաստատուն օրէնքն ու սովորութիւնը որ մինչեւ այսօր կը շարունակէ դեռ : Արեւմտեան Եկեղեցին բաղարջ կը գործածէ, իսկ Օրթոտոքս, Սուրիական եւ Եգիպտական Եկեղեցիները խմորով հաց :

Թէ ինչո՞ւ անապական դինի կը գործածենք : Այդ եւս շատ պարզ է հետեւելով Աւետարանին :

Յիսուս բաժակը առաքեալներուն տալէ յետք կ'ա-

(*) Աբեւմուտքի մէջ կը կարծուի թէ Ք. դարուն արդէն սկսած էին ջուր խառնել :

ւեւյցնէ. «Բայց առեմ ձեզ, ոչ եւս արբից յայսմհետէ ի բերոյ որթոյ...»: Արդ, որթատունկին պտուղը ջուր չէր պարունակեր, այլ այն հիւթը որ կը փոխուի գինիի, որով ջուր խառնելը հակառակ է Աւետարանին: Ս. Հայրերը կ'աւանդեն մեզ. «Բաղարջ հացով եւ անապական գինիով Քրիստոս՝ մեզի աւանդուեցաւ Ս. Խորհուրդը» (Կիպրիանոս՝ ողորմութեան ճառէն): Սուրբ Յովհան Ոսկեբերան հայրապետը Մատթէոսի Աւետարանին մեկնաբանութեանը առթիւ հետեւեալը կ'ըսէ.

«Կան որ Ս. Խորհուրդին մէջ ջուր կը խառնեն, որթատունկի պտուղ է. արդ, որթատունկի պտուղէն գինի կ'ելլէ եւ ոչ ջուր»: Մեծն Շնորհալի հայրապետը, Բիւզանդիոնի կայսր Էմմանուէլ Ալէքսի Հայոց դաւանանքին մասին ի մէջ այլոց յառաջ կը բերէ թէ «Ս. Լուսաւորչէն ի վեր մենք այս աւանդութիւնը ունինք, որ իրեն հասած էր իրեն նախորդ Ս. Հայրերէն»: (Ընդհ. էջ 100):

Կ'առարկեն թէ «Խաչին վրայ երբ Յիսուս մեռաւ, զինուորը աէգը խոցեց անոր կողին, արիւն եւ ջուր հոսեցաւ որ Ս. Հաղորդութեան խորհուրդին ի նշան է, քանզի Ս. Պատարագի խորհուրդը Քրիստոսի պենման խորհուրդն է»: Կողահոս աղբիւրէն ելած ջուրը ուրիշ բան չի նշանակեր նթէ ոչ խորհուրդ մկրտութեան, զոր հաստատեց Քրիստոս իր կենդանութեանը, իսկ արիւնը է խորհուրդ պատարագի պենման: Մկրտութեամբ կը սրբուինք սկզբնական մեղքէ, իր մարմինն ու արիւնը ճաշակելով կը սրբուինք մեր բոլոր մեղքերէն ու կը միանանք Յիսուսի որ մեր մէջը կը բնակի:

Մեր մէջ հաղորդութիւնը կը կատարուի ճաշակմամբ մարմնին՝ թաթախուած արեան մէջ, իսկ Արեւ-

մեռան Եկեղեցին մէջ մեր ձեւը այժմ վերապահուած է միայն եկեղեցականներու, իսկ ժողովրդեան կը բաշխուի միայն մարմինը, ինչ որ կը հակասէ Քրիստոսի պատուէրին: Հաղորդութեան Ս. Խորհուրդը չի կատարուիր լիովին: Ինչո՞ւ Քրիստոսի պատուէրը գործադրելի պիտի ըլլայ կրօնաւորներու համար եւ ո՛չ ժողովրդեան ալ: Տէրը զանազանութիւն չդրաւ, ինչպէս կ'ուսուցանէ Առաքեալը. «Որք միանգամ ի Քրիստոս մկրտեցարուք՝ զՔրիստոս պատեցեալ էք, չի՛ք խոիր, ո՛չ հրէի եւ ոչ հեթանոսի, ո՛չ ծառայի եւ ո՛չ ազատի, ո՛չ արուի եւ ո՛չ էգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս-Յիսուս» (Գաղ. Գ. 27-29): «Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, եթէ ոչ կերիջիք զմարմին Որդւոյ մարդոյ՝ եւ արիւնը զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս...»: (Յովհ. Զ. 54—58) եւ այլն: (*)

Օրթոտոքս Եկեղեցին տակ ջուր եւս կը խառնէ, բայց կը հաղորդուին անխտիր մարմնով եւ արեամբ, պոր պզալով կը խմեն (մենք ձեռքով ուղղակի բերանը

(*) Ր. Տօն Ֆ. Կապրօլ, «*Պատարագը Արեւմուտքի մէջ*» կը գրէ. «Մարմնով եւ արեամբ հաղորդութիւնը Հռոմի մէջ տեւեց մինչեւ 14րդ, նոյն իսկ մինչեւ 15 երրորդ դարը»: Սուրիացի կաթոլիկ Մելքիթեաներու մօտ եւս երկուքը միասեղ կը տրուի, օրինակ մինչեւ այսօր Փարիզի *Սէն—Ժիւլիէն—ը—Բօվրը* Եկեղեցին մէջ:

Տե՛ս «*Մաթէն*» օրաթերթի 24 Դեկտ. 1942 թիւը, ուր ի միջի այլոց կը գրէ. «Փարիզի մէջ մէկ եկեղեցին է *Սէն—Ժիւլիէն—ըլ-Բօվրը*, ուր կաթոլիկ մը օրթոտոքսի նման կրնայ հաղորդուիլ:

կը դնենք) : Իսկ հաղորդութեան նիւթը՝ հացը, ինչպէս ըսինք վերեւ, խմորով կը պատրաստեն :

Բոլոր եկեղեցիները, բացի Արեւմտեանէն, կ'ընդունին թէ դոյացափոխութիւնը պատարագի մէջօրհնեալ տեղի կ'ունենայ եւ ոչ թէ պատարագչին «առէք, կերէք» եւ այլն ըսած ատենը : Ըստ մեզի՝ այսինքն երբ պատարագիչը նախ հացը ապա գինին զատ զատ ու յատոյ մխաին օրհնելէ ետքը, որ ատեն դպիրները կ'եղանակեն «Հոգի Աստուծոյ...» :

Ս. Հաղորդութեան նիւթը՝ զոր նշխարհ-ընծայ-ապաս կը կոչենք, կը պատրաստուի նայինքն պատարագչին ձեւքով եւ պատարագէն քիչ առաջ, որպէսզի թարմ ըլլայ (*) : Պատրաստութեան պահուն կ'արտասանուին աղօթքներ եւ աղօթքներ : Կաղապարը կը ներկայացնէ Խաչելութեան կամ Յարութեան պատկերներ : Մեր մէջ օրհնուած թէ ոչ, այդ նշխարհները շատ մեծ յարգ ունին, որպէս օրհնաբեր ինչ, ու տասունքի պէս տարիներով կը պահեն չատեր կատարեալ երկիւղածութեամբ : Սովորութիւն եղած է ննջեցեալոց դագաղին կամ գերեզմանին մէջ դնել հատ մը : Իսկ հիւանդներուն բարձին ներքեւ առ ի բժշկութիւն :

Հայոց մէջ ամէն ատեն կարելի է հաղորդուիլ, բայց սովորութիւն եղած է Սուրբ Սեղանին մօտենալ մխայն հինգ տաղաւարներուն ընդհանրապէս եւ Զատկին ու Ծնունդին մասնաւորապէս : Հաղորդութիւնը կը

(*) Լատինաց մօտ հաղորդութեան նիւթը (օսթի) կը պատրաստուի Գարմէլիդ եւ այլ հոյրերու կողմէ ու կը ծախուի թեմին, Եպիսկոպոսարանին, մեծութեան համեմատ :

տրուի եկեղեցիներուն մէջ. բացառաբար հիւանդներու եւ անկարներու կը տարուի: Ծանր հիւանդներու հաղորդութիւնը սոխպողական է, ինչպէս նաեւ ծննդաբերքէ, մեծ ճամբորդութենէ ու մահուան վտանգէ մը առաջ (պատերազմ եւ այլն):

Տեղէ տեղ զանազան տարբեր անուններ կուտան հաղորդութեան, ինչպէս՝ բաժակ առնել, ճաշակ առնել, Սրբութիւն առնել, հաղորդութիւն առնել: *Հաղորդութիւն առնելու համար պէտք է ութը օր առաջ խոստովանիլ, նաեւ հաղորդութեան օրը արձակում առանալ: Դժբախտաբար բարքերը չատ փոխուած են, այնպէս որ այժմ գրեթէ մէկը խոստովանանքէն անմիջապէս եաքը կը հաղորդուին...:*

4. — Ս. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՐ ԽԱՉԵՑԱՐ

Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ Հզօր, Սուրբ եւ Անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ:

Եկեղեցական պատմութիւնն ու աւանդութիւնը մեզի չեն ուսուցաներ ճշդութեամբ թէ ե՞րբ եւ ի՞նչ պարագաներու բերումով այս ալէլուան գրի առնուեցաւ: Ազօտ կերպով կ'աւանդուի թէ Յովսէփ Արիմաթիացին երգած էլլայ: Նիքոտափոս Հռոմմայ հայրապետը «Ս. Աստուածի» մասին կ'աւանդէ «թէ Յովսէփ Արիմաթեացին էր հնար իջուցանել զմարմինն Տեառն ի խաչէն վասն փայլատակմանցն ի խոցուածոյն: Ապա ի բացեալ կացեալ եւ գձեռն համբարձեալ ասէ « Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ Հզօր, Սուրբ եւ Անմահ որ խաչեցար վասն մեր ողորմեա՛ մեզ »:

«Եւ զայս երիցս ասացեալ՝ էջ մարմինն Սուրբ ի վերայ բազկացն Յովսէփայ»:

Քան Սոկրատ պատմագրին՝ «Մեծն Իգնատիոս Աստուածաղեցն եաես երկնային զօրս եւ լուաւ ի նոցանէ եւ կարգեաց յեկեղեցիս Անտիոքայ յառաւօտն եւ յերեկոյն զՍուրբ Աստուածն խաչեցար ասել»: (*) Եւ որովհետեւ կարգ մը տեղեր կ'ըսուէր ու կարգ մը տե-

(*) Գր. Տաթեւացի, «Գիրք Հարցմանց», էջ 631:

ղեր առանց «խաչեցար»ի, Յուսթինոս կայսեր հրամանաւ Անտիոքայ Պետրոս Փուլոն կամ Թափիչ (470ին) ու Աղեքսանդրիոյ Տիմոթէոս հայրապետները հաստատեցին, ինչպէս նաեւ մենք Հայերս, Դւնայ ժողովին, 506թուին, որպէսզի որոշապէս ըսուի «որ խաչեցար»ը: Բոլոր եկեղեցիները մէջ կ'երգուի, մենք, ասորիք, պոլիք եւ եդիպտացիք «խաչեցար»ով խակ միւսները առանց «խաչեցար»ի կ'երգեն: Քաղկեդոնականները այս յաւելուածը խոպան վերցուցին ու նոյնիսկ հերետիկոսութիւն հռչակեցին, առարկելով թէ Աստուած անչարչարելի:

Անոնք իրաւունք պիտի ունենային եթէ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր չըլլար: Արդարեւ մենք ոչ թէ երրորդութեան կ'ուղղենք մեր պաղատանքը, աղերսը, այլ երրորդութեան մէկ անձնաւորութեան, այն է՝ Որդի Աստուծոյ եւ այս այնքան հասկնալի է որ տարակուսանքի եւ հերետիկոսութեան ենթակայ չի կրնար ըլլալ: Քանի աւուր պատշաճի վոխոխութիւններն ու Թովմաս առաքեալի կողմէ ըսուած ազօթքը (*) ակընկայտնի կը ցուցնեն զայդ:

Կ'ըսենք՝ «Որ խաչեցար վասն մեր» Սրբոց ծննդեան եւ պահքի օրերուն:

«Որ յայտնեցար վասն մեր» Ծննդեան, անուանակոչութեան օրերուն:

(*) Թովմաս առաքեալէն ըսուած է· «Փառաւորեալ եւ օրհնեալ միշտ Սուրբ կոյս Աստուածածին Մարիամ մայր Քրիստոսի, մատո գաղաչանս մեր Որդւոյ քոյ եւ Աստուծոյ մերոյ»: (Տաթեւացի «Գիրք Հարցմանց», էջ 633):

«Որ եկիր եւ գալոց ես *վասն մեր» Տեառնընդառաջին եւ Ծաղկազարդին:*

«Որ մատնեցար *վասն մեր» Աւագ Հինգշաբթիի գիշերը:*

«Որ թաղեցար *վասն մեր» Աւագ ուրբաթի գիշերը եւ Աւագ շաբաթի առտուն:*

«Որ յարեար ի մեռելոց *վասն մեր» Զատկական եւ Յարութեան օրը:*

«Որ համբարձար *վասն մեր» Համբարձման օրը:*

«Որ եկիր եւ հանգեար յառաքեալսն *վասն մեր» Հոգեգալստեան օրերը:*

«Որ յայտնեցար ի թափուր լերինն *վասն մեր» Այլակերպութեան օրը:*

«Որ եկի՛ր ի փոխումն մօր քոյ եւ կուսին *վասն մեր» Աստուածածնայ տօնին:*

Ու Թովմաս առաքեալի աղօթքը աւելցնելով այս ձեւերէն իւրաքանչիւրին:

Բայց Սուրբ Պատարագի մէջէն մեր պաղատանքը ուղղուած կ՚ըլլայ միշտ ու միայն *երրորդութեան երեք անձնաւորութեանց, առանց ոեւէ յաւելուածի:*

Յաւելուածը՝ «Փառաւորեալ եւ այլն» Թովմաս առաքեալի կողմէ ըսուած է Տիրամօր թաղման ատեն, ըստ «Կանոնական Լրմունք» գրքին: Օկիւսբէն տը լ'Ասոմբսիոն Միաբանութենէն հայր Ռէյմօն Ժանէն, իր «Արեւելեան Եկեղեցիներ եւ Արեւելեան Ծէսեր» գրքին *Հայոց Եկեղեցիին նուիրուած բաժնին մէջ, մեր երգած ձեւին մասին արտայայտուած ատեն «Թերեւս Հեղինակին՝ Պետրոս Փուլոնի պէս հերետիկոսութիւն չկայ» կ՚ըսէ: Հակառակ մեր դաւանանքին եւ ծէսին քաջ ծա-*

Նօթ ըլլալուն, հերետիկոսներ, հերձեալներ եւ Գրիգորեան մակդիրներով մեզ կ'որակէ...: (*)

(*) Հայր Ս. Սալավիլ, նոյնպէս Օկիւսթէն տը լ'Ասոմբսիոն միաբանութենէն, իր «Լիթիւրժի Օրիանթալ-Մէս» գրքին Ա. հատորին էջ 75ին վրայ այս մասին կը գրէ. «Իրականութեան մէջ այս գրպարտութիւնները հիմք չունին»:

5. — ՊԱՊԱԿԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւմտեան եկեղեցին մինչ եկեղեցիներէն բաժնող տեսակէտներէն կարեւորագոյնն է պապական գերիշխանութեան խնդիրը, զոր Հռոմի յարոյց դարերու ընթացքին եւ ի վերջոյ Հաւատոյ Հանգանակի կարգը դասց:

Մենք այդ յաւակնոտութեան դրդապատճառները ցուցնելէ առաք, բացայայտօրէն պիտի հաստատենք նաեւ թէ Աւետարանական կարծեցեալ մեկնաբանութիւններն ալ իրականութեան եւ բուն իսկ Աւետարանի խօսքերուն հակառակ են, զորս լատիններէն չէին կրցած քրիստոնէութեան սկզբնական դարերուն յարուցանել:

Անոնք կը հիմնուին Աւետարանի մէջ գտնուած հետեւեալ խօսքերուն վրայ. Ժ

1.— Ասէ ցնոսա Յիսուս, իսկ դուք զո՞ ոք ասէք գինէն թէ իցեմ: Պատասխանի ետ Սիմովն Պետրոս եւ ասէ ցնա· դու ես Քրիստոս՝ Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ: Պատասխանի ետ Յիսուս եւ ասէ ցնա· երանի ձեզ Սիմովն, Որդի Յովնանու, զի մարմին եւ արիւն ոչ յայտնեաց ձեզ, այլ Հայր իմ որ յերկինս է: Եւ ես ձեզ ասեմ, զի դու ես վէմ եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահա-

բեսցին: Եւ տաց բեզ փականս արքայութեան երկնից, եւ զոր մի անգամ կապեսցես յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակեսցես յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս»: (*Մտթ. ԺԶ.*, 15-20)

2.— «Սիմովն Յովնանու, սիրե՞ս զիս առաւել քան զդոսա: Ասէ ցնա, այո՛ Տէ՛ր, եւ դու գիտես զի սերեմ զբեզ: Ասէ ցնա, արածեա՛ զգառինս իմ: Դարձեալ ասէ ցնա, Սիմովն Յովնանու, Սիրե՞ս զիս: Ասէ ցնա, այո՛ Տէր, եւ դու գիտես զի սիրեմ զբեզ: Ասէ ցնա, արածեա՛ զոչխարս իմ: Ասէ ցնա երիցս անգամ, Սիմովն Յովնանու, Սիրե՞ս զիս: Տրտմեցաւ Պետրոս, զի ասաց երիցս՝ թէ սիրես զիս, եւ ասէ ցնա, Տէ՛ր, դու զամենայն գիտես, եւ դու իսկ զամենայն ճանաչես, եւ եթէ սիրեմ զբեզ: Ասէ ցնա, արածեա՛ զոչխարս իմ»: (*Յովհ. ԻԱ.* 15-18):

***

Առաջին աստրկութեան մասին կը պատասխաններ: Յունական բնագրին եւ լատինական Թարգմանութեան մէջ «Դու ես Պետրոս, եւ ի վերայ այդր վիմի» եւ այլն, ուր Պետրոս եւ վէմ-Պետրոս տարբեր են իրարմէ ըստ սեռի նշանակութեան (Օրմանեան):

Արդ, Քրիստոս պէտք է ըսած ըլլայ· «ի վերայ ես» փոխանակ «իվերայ այդր վիմի», ուր խօսակցութիւնը կը փոխուի երկրորդ դէմքէն երրորդի, որով ենթական ալ կը փոխուի: Ու նախկին դարերու եկեղեցւոյ հայրերը ճշդութօրէն մեկնաբանեցին «այդր վիմի» խօսքը, թէ կը նշանակէ Քրիստոսի Աստուածութիւնն նաեւ Քրիստոս Աստուած դաւանութեան վրայ: Կիւրեղ Աղէքսանդրացի, Թէոփրոստոսի, Տէրտուղիանոսի, Կիպրիա-

նոսի, Գրիգոր Նիւսացիի, Յովհան Ոսկերբերանի, Հերո-նիմոսի, Օգոստինոսի եւ այլ Ս. Հայրերու գրքերուն մէջ: Կը կարծենք թէ անոնց վկայութիւնները մեծ կըշիռք կը ներկայացնեն քրիստոնեայ աշխարհին մէջ: (Օրմանեան):

Եկեղեցին ոչ թէ Պետրոսի, այլ Քրիստոսի Աստուածութեան ու Աստուածային գաւանութեան վրայ հիմնուած է, առանց ատոր չկայ Քրիստոսի Եկեղեցի: Եւ կեղեցին հաւատացեալներու հոգեւոր եւ խորհրդական ընկերութիւնն է, մինչ կարելի է ըմբռնել որ նիւթական եւ սխալական արարած մը ըլլայ անոր հիմը: *«Ոչ ոք կայ ոք քան զեդեալն՝ որ է «Յիսուս Քրիստոս»* (Ա. Կոր. Գ. 11): *«Ասէ ցնոսա Յիսուս. Չէիցէ երբէք ընթերցեալ զիւր ի գիրս, զվէմն՝ զոր անարգեցին շինողք, նա եղեւ գլուխ անկեան»*: (Մատթ. ԻԱ. 42: Մրկ. ԺԲ. 10: Ղկ. Ի. 17: Գործ. Դ. 11-12: Ա. Կոր. Ժ. 4):

Նոյնինքն Պետրոս առաքեալ «վէմ»ի ճշդիւթա եւ բացայայտ բացատրութիւնը կուտայ (Ա. Պետր. Բ. 4-8): *Վերոյիշեալ վկայութիւնները ամէնն ալ կը հաստատեն թէ «վէմ» ինչ նշանակութեամբ գործածուած է եւ թէ եկեղեցին որու վրայ հիմնուած: «Եւ տայ փականս...» նոյնպէս քակելու ու կապելու իշխանութիւնը ամէնուն ալ տրուած է հաւասարապէս: Քրիստոս փականք բառը ուրիշ անգամ ալ խօսած է երբ փարիսեցիները կը յանդիմանէր. «Զի թաքուցանէք զփականս պիտոնթեան, դո՛ք ոչ մտանէք, եւ ուր մտանելոցն են, արգելուք»*: (*)

(*) Մտթ. ԻԳ. 13:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այլաբանական կերպով արտասանուած, ինչ որ բոլոր առաքեալներն ալ առիկա շատ աղէկ հասկցած էին, քանզի Պետրոս անոնց թարգմանը եղած էր եւ առիկա ոչ առաջին եւ ոչ ալ վերջին անգամը: Եթէ ոչ իր միւս ընկերները պիտի վշտանային Պետրոսին տրուած կարծեցեալ իշխանութեան համար, որ հետագային երբեք մէջերնին չպիտի բանուէին, չպիտի հարցնէին թէ ո՞վ պիտի ըլլար մեծը իրենց մէջը (Մատթ. ԺԸ. 1...): Եւ ոչ ալ Զէփէթիա, Որդիք Որոտման եղբայրներու եւ իրենց մօրը (*) արքայութեան մէջ աջակողմեան եւ ձախակողմեան նախաթոռներու խնդրանքը (**):

Պետրոսին ամէնուն կողմանէ խօսած ըլլալը կը մեկնաբանէ նաեւ արեւմտեան Եկեղեցւոյ արդի հեղինակաւոր անձնաւորութիւններէն Ֆրանսացի Հայր Տիտօն, իր «Յիսուս Քրիստոս» *գրքին մէջ* (465 *էջին վերջին մասը եւ* 470*ի սկիզբը): Քրիստոս ուրիշ անգամ դարձեալ անոնց տուած էր կապելու եւ քակելու իշխանութիւնը (Մատթ. ԺԸ.* 18: *Յովհ. Ի.* 23):

Երկրորդ առարկութեամբ կը յաւակնին Պետրոսի գլխաւորութիւնը հաստատել, որով եւ Պապին անսխալականութիւնը: Մինչդեռ շատ պարզ է, Քրիստոս կը գուշակէ Պետրոսի երեք անգամ ուրացումը, ինչ որ գայթակղութեան պատճառ պիտի ըլլար առաքեալներու միջեւ: Բայց Քրիստոս եկած էր մարդիկը փրկելու

(**) Մրկ. Ժ. 35-42:

(*) Զէփէթիա եղբայրներու մայրը Ս. Կուսին մօրաքոյրը կ'ըլլար, որով ազգականական կապով միացած էին Յիսուսի: (Մտք. .Ի 20-23):

եւ ոչ թէ կորսնցնելու, կը գթայ անոր վրայ ու կը խոստանայ որ պիտի բարեխօսէ Հօրը մօտ, որպէսզի Պետրոսի հաւատքը չկորսուի ու զղջումովը վերականգնի անկումէն եւ այդ զղջումովը հաստատէ իր հաւատքը առաքեալներուն քովը:

Երրորդ առարկութեամբ կ'ուզեն փաստել իշխանութեան ուչութիւնը, հովիւ՝ հաւատացեալներու եւ պաշտօնեաներու: Ուր «գառինք» ըլլային հաւատացեալներ եւ «ոչխարներ»ը առաքեալներ: Բոլորովին տարբեր է այդ խօսքերուն մեկնաբանութիւնը: Քրիստոսի երիցս հարցնելը եւ երիցս տուած իշխանութիւնը՝ արածեա՛, ուրիշ բաներ չեն եթէ ոչ երեք յայտնի եւ՝ բացարձակ ուրացութեան հետեւանքով կորսնցուցած շնորհներուն ետ տրուիլը, քանզի Պետրոս ուրացած էր Տէրը երեք անգամ (Մատթ. ԻԶ. 34 եւ 69-75: Մրկ. ԺԴ. 30 եւ 66-72: Ղկ. ԻԲ. 34 եւ 56-62: Յովհ. ԺԳ. 38 եւ 25 28): Երեք անգամ հարցնելը՝ յիշեցուց Պետրոսին իր երեք ուրացումը, ու «տրտմեցաւ Պետրոս, զի ասաց ցնա երիցս թէ սիրե՞ս զիս»:

Յիսուս իր խոստումը կը կատարէ (Ղկ. ԻԲ. 31-33) ու կը խրատէ որպէսզի միայն խօսքով չյայտնէ իր սէրը այլ գործքով, տոկալով դժուարութեանց, ոչ թէ նախ յոխորտալ եւ ապա փախչին ուրանալ, այլ վերստացած իշխանութեամբը հովուէ հաւատացեալները եւ Եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը:

Աւետարանի, Գործք Առաքելոցի եւ առաքելոց թուղթերուն մէջ եւ ոեւէ տեղ չենք հանդիպիր Պետրոսի ուղղակի անձին մասին յիշատակութեան մը, մինչդեռ ամէն տեղ Յիսուս կը քարոզէ հեզութիւն, համեստութիւն, եղբայրութիւն ու սէր: Պետրոսի տարիքը, իր

յանդուգն ու խիզախ բնաւորութիւնը եւ առաքեալ պատնալէն առաջ իր ունեցած դիրքը (տունէր նաւեր ու նաւաստիներ) պատճառ եղած էին որ ան հարցնէր կամ պատասխանէր Տիրոջ, ամէն անգամ որ խնդիր մը կը ծագէր: Յովհաննէսը ամէնէն չատ սիրելով հանդերձ, խորհականութիւն չէր դներ անոնց միջեւ: Ո՛չ ապաքէն Տէրը զանոնք սատեց երբ հակառակութիւն ինկած էր անոնց մէջ թէ ո՛վ պիտի ըլլար մեծը (Ղկ. ԻԲ. 21), ու իր անձը օրինակ բերելով կ'ուսուցանէր թէ ո՛վ պէտք է ըլլայ մեծը (Ղկ. ԻԲ. 26-39: Մտթ. ԺԸ., 1: Մրկ. Թ. 34: Ղկ. Թ. 46):

Բայց մենք ունինք աւելի ցայտուն, աւելի չօշափելի փաստ մը, նոյնինքն Փրկչին կողմէ ուանդուած, այն է Համբարձման օրը բոլոր առաքեալներուն տնտած վերջին պատգամը, որով ամէնքն ալ իշխան կը կարդէր հաւատարտակս, քարոզելու, մկրտելու եւ սորվեցնելու Աւետարանը: (Մտթ. ԻԸ. 19-20: Մրկ. ԺԶ. 15-16: Ղկ. ԻԴ. 47: Յովհ. Ի. 21-23):

Արդ, եթէ երբէք Պետրոսը նշանակուած ըլլար դրօսխ առաքելոց, այդ պատուէրները պէտք է տրուած ըլլային միմիայն Պետրոսին...:

Քրիստոնէութեան առաջին Եկեղեցիին պետ եւ առաջին եպիսկոպոս նշանակուեցաւ Յակովբոս Տիառնեղբայրը՝ փոխանակ Պետրոսի...:

Աւետարանի քարոզութիւնը ամէնուն ալ բաժնուեցաւ: Ամէնն ալ քարոզեցին ու նահատակուեցան բացի Յովհաննէս առաքեալէն որ խաղաղ իր մահկանացուն կնքեց Եփեսոսի մէջ 110 տարեկանին, եւ ուր ցայժմ կը ցուցուի իր գերեզմանը (*): Քրիստոսի համբարձումէն

(*) Ըստ ընդունուած աւանդութեան Պատմոս կղզիին, Եփեսոսի մօտ:

հոգը դարձեալ առաքելոց ժողովն է որ կ'որոշէ երկու ընտրեալները (Յուդայի տեղ ուրիշ մը նշանակելու համար) : Այս ժողովն է որ Պետրոսը եւ Յովհաննէսը կ'ուղարկէ Սամարիա : Երբ Պետրոս կը մկրտէ Կուռնեղիոսը եւ ուրիշ հեթանոսներ, Երուսաղէմ դարձին հաւատացեալները կը խորշին իրմէ ու կը սպիտուի ինքզինքը պաշտպանել ժողովին առջեւ (Գործ. ԺԱ. 1-4) : Երբ խնդիրը կ'ըլլայ թլփատութեան ու Պետրոսի հեթանոսաց հետ ճաշելու մասին, Պօղոսի բազոքին վրայ Երուսաղէմ կը կանչուի, ժողովին առջեւ կ'ամբաստանուի եւ կը յանդիմանուի (*) : Ոչ մէկ նշոյլ Պետրոսի առաջնութեան ... ընդհակառակը համեմատաբար երէցներու կարգը կը դասէ ինքզինքը (Ա. Պետ. Ե. 1-5) :

Պետրոսին Հռոմ գանուիլը տարակուսանքի ալ առարկայ է (**), *որովհետեւ ո՛չ մէկ վկայութիւն գոյութիւն ունի այդ մասին, մինչ եղելութիւնները հակառակը կը հաստատեն, Պօղոսի հռովմայեցիներուն գրած թուղթերուն հետեւողութեամբը,* (*Պօղոս 16 թուղթեր գրած է*) : Միթէ՞ կարելի բան է որ Պօղոս հռովմայեցիներուն թուղթեր գրէ եթէ երբէք Պետրոս հոն ըլլար, իր ոճէն, իր ձեւէն ու մտադրութիւններէն այն հաւմոզումը կը գոյացնենք թէ Պետրոս հոն չէր : Իւրաքանչիւր անգամ ողջոյններ կ'ուղարկէր՝ անուններ յիշելով ու ող-

---

(*) Հ. Լիէցման «Հին Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը», Ա. հատոր էջ 113 :

(**) Տես Լ. Տիշէն «Եկեղեցւոյ Հին Պատմ. Ա. հատոր, էջ 55-56 :

ջոյններ կըստանար իրեն գրուած թուղթերուն մէջ, բայց ո՛չ մէկ անգամ Պետրոսի խօսքը կ'ըլլայ:

Անկարելի էր որ Պետրոսի Հռոմ գտնուիլը ծածուկ մնացած ըլլար նորադաւաններու շարքերէն որոնք կը թղթակցէին Կորնթոս հաստատուած Պօղոսին հետ: Եթէ Պետրոս Հռոմ գտնուէր ինչո՞ւ Պօղոս պիտի փափաքէր հոն գալ քարոզութիւններ ընելու (Հռոմ. ԺԵ. 20) մինչեւ անգամ Սպանիա երթալու իր մտադրութիւնը կը յայտնէ: Լատինները Պետրոսը 25 տարի Հռոմի եպիսկոպոս կը ցուցնեն, ինչ որ հակառակն է Աւետարանի ոգիին: Առաքեալները եպիսկոպոս չէին կրնար ըլլալ, անոնք աւելի բարձր էին իրենց կոչումով, իրենք կը կարգէին եպիսկոպոսներն ու երէցները ու ստիպուած էին շրջիլ Աւետարանի քարոզչութեամբը զբաղելու համար: Եթէ առարկուի Յակովբոս Տեառնեղբօր եպիսկոպոսական ընտրութիւնը, կը պատասխանենք թէ ատիկա եղած էր պարզապէս նորակազմ Եկեղեցիին (Աշխարհամատուռ) *մատակարարութեան եւ ղեկավարութեան համար: Եթէ Հռոմ գտնուած իսկ ըլլար եպիսկոպոսութիւն չէր որ կատարած պիտի ըլլար, ու իրմէ ձեռնադրուած եպիսկոպոս մը ո՛չ անոր յաջորդը, որովհետեւ Հռոմէն առաջ Պետրոս գտնուեցաւ նաեւ Պաղեստին եւ Անտիոք մանաւանդ ուր քարոզեց առաջին անգամ, որով պէտք էր որ Անտիոքի Աթոռն ալ Պետրոսին կոչուէր, մինչդեռ այդպէս չեղաւ:*

Հռոմի եպիսկոպոսները չէին կրնար գլխաւորութիւն ունենալ, քանի որ Բ. դարուն սկիզբը Յովհաննէս եւ Սիմէոն Կանանացի առաքեալները դեռ ողջ էին (*):

(*) Պետրոսի Աթոռին տօնակատարութիւնը կըսկսի

Քրիստոնէական առաջին չրջանին Հռովմի եպիսկոպոսները կը յիշէին թէ Երուսաղէմի եպիսկոպոսն է նախապատիւ: (**) Աւելի ճիշտ պիտի ըլլար եթէ ըսէինք Պօղոսի Աթոռ:

Հռովմի եպիսկոպոսներուն դիրքին զօրանալուն ու բարձրանալուն միակ ազդակը եղած է Հռովմին կայսրութեան մայրաքաղաքը ըլլալը: Նոյնը պիտի պատահէր եթէ երբէք եղած ըլլար ուրիշ առաքեալ փոխանակ Պետրոսի:

Լայնածաւալ կայսրութեան գլուխը, գլուխը Հռովմն էր ու հոն էր որ կը դարբնուէին, կը յղացուէին, կը տրնօրինուէին օրէնքները, կանոնները եւ այն բոլոր կարգադրութիւնները որոնք դործադրելի պէտք է դառնային կայսրութեան բոլոր տարածութեանը վրայ: Հեռաւոր դաւառներու արտունջները, ցաւերը, փափաքներն ու բողոքները աւելի լսելի կ'ըլլային մօտէն՝ կեդրոնը գտնուողի մը կողմէ, քան հեռուներէն, ինչ որ կը վիճակուէր Հռովմի եպիսկոպոսին հանապատ, դանազան դաւառներու քրիստոնեաններուն ու կրօնաւորներուն եւ նոյնիսկ կրօնապետներուն նկատմամբ, պետական չրջանակին հետ ուղղակի թէ աուղղակի ունեցած չփման

300ական թուականներուն Հռովմի մէջ, փետրվար 22ին հեթանոսական մեռելոցի տօնի օրուան, զոր Գարիսթիա կը կոչէին: (Լէյցման, *Հատոր Գ.* էջ 338):

(**) Տես էջ 53, Մակար երուսաղիմա հայրապետին թուղթին մասին:

հետեւանքով (*):

Նոյն պարագան կը տեսնենք դեռ այսօր մեր օրով Ֆրանսայի մէջ, ինչպէս ուրիշ ամէն երկրի մէջ: Գաղղիոյ նախապատիւ եւ բարձրագոյն կրօնաւորը Լիոնի Արքեպիսկոպոսն էր եւ է (Բրիմա տը Գօլ), բայց իրականութեան մէջ Բարիզի Արքեպիսկոպոսն է որ կը գրաւէ առաջին տեղը իբր հետեւանք այն պատճառներուն զոր ցուցուցինք վերեւ՝ Բարիզ ըլլալով Ֆրանսայի մայրաքաղաքը:

Ուրիշ պարագայ մը եւս կ'արգելացնէր իր տիրողական ձգտումները, հզօր կայսրութեան տէրերը պէտք էր հզօր եկեղեցիի մը, կայսրութիւնը իր կայսրով եւ եկեղեցին իր պետով պէտք էր որ ի յայտ գային: Ոչ ապաքէն նոյնը պատահեցաւ Կ. Պոլսոյ Աթոռին ուր առաքելական ոեւէ քարոզութիւն իսկ տեղի ունեցած չէր, բայց այս քաղաքին կայսրութեան մայրաքաղաքի վերածուիլը այդ պահանջքը կըստեղծէր: Մինչեւ այն առեն գոյութիւն ունէին կայսրութեան սահմաններուն մէջ երեք մեծ պատրիարք–հայրապետներ, Հռոմի՝ արեւմուտքի, Աղէքսանդրիա՝ Եգիպտոսի, Պաղեստինացի՝ Եգիպտոսի մայրաքաղաքին եւ Անտիոք՝ Սելեւկեանց՝ Սուրիոյ մայրաքաղաքին մէջ, հակառակ անոր որ Յովհաննէս առաքեալ աւետարանիչը հաստատուած ու մեռած էր Եփեսոսի մէջ, իր Աթոռը երկրորդական կը սեպուէր, ինչպէս նաեւ Ս. Անդրէաս առաքեալին Թրակիոյ, Ս. Թադէոս առաքեալին Եդե-

---

(*) Լէյցման, «Հին Եկեղեցւոյ Պատմութիւն», Գ. հատոր, էջ 82, Արլի ժողովին որոշումներուն առթիւ:

սիոյ, Կեսարիոյ եւ Պոնտոսի Աթոռները (*) :

Այս Աթոռներէն զատ կային ուրոյն հայրապետութիւն մը Հայաստանի մէջ եւ ինքնավար կաթողիկոսութիւն մը Պարսկաստանի մէջ (**) : *Այս Աթոռները ոչնչ կը գտնուէին կայսրութեան սահմաններէն դուրս, պրեթէ հպատակից իսկ չէին իրարու հետ :*

Սկիզբները Կարզագիոյ, Հռոմի եւ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսները կը կոչուէին պապեր (Լէյցման, Հատոր Բ., էջ 229) :

325 թուին, Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Ս. Ժողովին մէջ, խնդրոյ առարկայ ըլլալով հայրապետութեանց կարգը, առաջնութիւնը տրուեցաւ Կայսրութեան մայրաքաղաք Հռոմին : Երկրորդը՝ Աղեքսանդրիոյ, երրորդը՝ Անտիոքի, չորրորդը՝ Եփեսոսի : Բայց, կայսրութեան երկուքի բաժնուելէն յետոյ, Կ. Պոլիսը երկրորդ մայրաքաղաք եւ Նոր Հռոմ հռչակուելով, խնդիրը բոլորովին նոր կերպարանք առաւ :

Բիւզանդիոնի Կայսրութեան նոր մայրաքաղաքին մէջ հաստատուող եպիսկոպոսը, ինքզինքը չատ նուաստացած կըզգար առանց տիտղոսի մնալուն համար, մանաւանդ որ Պալատին հետ յարատեւ յարաբերութեան մէջ գտնուելով, իր գործունէութեան շրջանակը օրըստ-

---

(*) Տես «Հռոմի կայսրերը եւ Քրիստոնէութիւնը», Լէօն Համօ, էջ 61–64 :

(**) Հապէշիստանի (Եթովպիոյ) եկեղեցին ինքնավար ըլլալով հանդերձ, եգիպտացի էր Աղեքսանդրիոյ Աթոռին եւ մինչեւ այսօր ալ կը մնայ եգիպտացի :

օրէ կընդլայնուէր եւ կը տարածուէր բոլոր Արեւելքի վրայ: Ու Եփեսոսի, Կեսարիոյ, Պոնտոսի եւ Թրակիոյ Աթոռներուն միացումովը կազմուեցաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, իսկ վերոյիշեալ Աթոռները փոխուեցան մէթրապոլիտութեանց:

Կ. Պոլսոյ հայրապետ Նեստոր իւսի մոլորութեամբ դէպքերը կը դահավիժին (431ին): Եփեսոսի Գ. Տիեզերական Ս. Ժողովը կը դեկավարուի Աղեքսանդրիոյ պապին նախագահութեամբ, փոխանակ Հռոմի պապին նուիրակներուն: Աղէքսանդրիոյ Աթոռին հեղինակութիւնը կը տարածուի ամբողջ Արեւելքի մէջ, մինչ որ հաճելի չի թուեցաւ հին Հռոմին եւ ոչ ալ նոր Հռոմին: Աղէքսանդրիոյ եւ Հռոմի յարաբերութիւնները աւելի կը լարուին Եփեսոսի երկրորդ Ժողովէն ետքը (449ին), բայց Քաղկեդոնի Ժողովին առեն (451ին) հին եւ նոր Հռոմէացիները կը միանան եւ օգտուելով կայսերական միջամտութենէն ու հովանաւորութենէն կը խորտակեն Աղէքսանդրիոյ հեղինակութիւնը: Նաեւ Քաղկեդոնի Ժողովը Կ. Պոլսոյ Աթոռը երկրորդ կը յայտարարէ՝ Հռոմէէն ետքը: Բայց յետագայ դարերուն Հին Հռոմը կորսնցնելով քաղաքական անհետացի իր փայլուն դիրքն ու հմայքը, Նոր Հռոմը դարձաւ քաղաքական-կրօնական մեծ կեդրոն մը: Այն առեն է որ առաջ եկաւ երկու հայրապետներու նախամեծարութեան ու հեղինակութեան կնճռոտ խնդիրը:

Կայսրերը միշտ քաջալերեցին Հռոմի հայրապետները, որպէսզի երբէք ոչ իրապէս, գէթ անուանապէս կարենան իրենց տիրապետութեանը ներքեւ պահել արեւմտեան կայսրութեան հոգեմասերը: Կայսրերու հաճոյակատարութիւնը այն աստիճանին հասաւ որ ա-

նոյն տուին նաեւ քաղաքական իշխանութիւն, Հռոմի հայրապետները օգտագործեցին այդ իշխանութիւնը եւ քրիստոնէական դիմակին տակ իրենց հայրապետական մականին ներքեւ առին փլուզումի ենթարկուած Արեւմտեան կայսրութիւնը:

Ու այսպէս դարերու ընթացքին յառաջ եկաւ հայրապետ-թագաւոր դրութիւնը, որ չուշացուց խզումը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ, մինչ Կ. Պոլսոյ հայրապետը իրեն կը վերապահէր նախաթոռութեան պատիւը՝ նկատելով որ կայսրութեան միակ մայրաքաղաքը Կ. Պոլիսն էր այլեւս: (Խզումը սկսած էր արդէն Ե. դարուն եւ վերջնական եղաւ Ը. դարուն):

Ու մէջտեղ նետուեցան նոր նոր վարդապետութիւններ, հակասութիւններ, բանադրանքներ եւ նզովքներ: Լատիններ՝ Պետրոսին Հռոմի առաջին եպիսկոպոս ու հոն թաղուած ըլլալու աւանդութիւնը չհաւատացին, անոր դիւանագիտութեան, առաջնութեան, Քրիստոսի յաջորդութեան եւ այլն նորոյթներ ստեղծեցին Աւետարանին խօսքն ու ոգին խեղաթիւրելով ու ամէն եւ արդէօ ժողովուրդները մոլորեցնելով, ինքզինքին Քրիստոսի փոխանորդներ հռչակեցին՝ իբրեւ յաջորդները Պետրոս առաքեալին: Իրենց յանդգնութիւնը այնքան յառաջ տարին որ իբրեւ հաւատոյ հանդանակ կը քարոզէին թէ՝ Հռոմէն դուրս փրկութիւն չկայ, թէ միայն հռոմէական եկեղեցին կապերու եւ արձակելու իշխանութիւն ունի, թէ անոնք որ Հռոմի գերիշխանութիւնը չեն ճանչնար հերետիկոսներ են եւ նզովեալներ (*):

(*) Լամինիւմ (Սոֆիա) ժողովին որոշումը 365 թիւն, Հռոմի Ֆելիքս եւ Լիպէտ եպիսկոպոսներու խնդրին առթիւ: (Լէյցման, հատոր Գ., էջ 230):

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւելեան եկեղեցիները մտնելն իսկ անոնց կողմէ մահացու մեղք մը հռչակուած էր։ Անոնք չէին դադրեր հալածելէ, չարչարելէ ոչ-հռովմէականները, ինչ որ հակաքրիստոնէական էր։

Կուրացած իրենց մոլորութեանցը մէջ, փոխան դրամի, Թողութեան (արքայութեան) Թուղթեր ծախու հանեցին։ Օգտուելով ժողովրդեան տգիտութենէն ու բարեպաշտութենէն, շահագործում մը որ յետագային մերկացուցին Լուտէրն ու Կալվէնը ու պատճառ դարձան Եկեղեցւոյ բաժանման եւ Լուտէրականութեան ու Կալվէնականութեան Բողոքականութիւն անուան տակ տարածման, ինչպէս տեղի ունեցած էր Քաղկեդոնի սխրահռչակ ժողովին։

Գտնուեցան բարձրաստիճան կարող անձնաւորութիւններ որոնք պախարակեցին ուժգնօրէն անոնց սխալն ու մոլորութիւնը։ Գրիգոր Մեծ Պապը կը գրէ. «Ով որ գոռոզութեամբ ինքզինքը ընդհանրական եպիսկոպոս կը կոչէ, կամ կ'ուզէ կոչել, եւ կամ կը թոյլատրէ որ ուրիշները այդպէս անուանեն զինքը, անիկա նեռին կարապետն է»։ (*Ա. Տէր Միք. «Հայ Եկեղեց. Քրիստ.» էջ* 299)։

Ֆրանսացի հմուտ պատմաբան-աստուածաբան Տիւշէն կրօնաւորը իր «Եկեղեցւոյ Հին Պատմութիւնը» գրքին Գ. հատորի 255-256 *էջերուն մէջ կ'ըսէ. «... Նիկիոյ կանոնները կը պարտադրեն եպիսկոպոսներուն յարգել իրենց պաշտօնակիցներուն վճիռները եւ որ եկեղեցական բանավէճերը տեղւոյն վրայ կարգադրուին։ Միթէ՞ ճիշդ է որ Հռովմայ Սրբոյ լոյսը մէկ անձի միայն վերապահուի ու մերժուի եպիսկոպոսներու մեծ ժողովներուն...։ Քրիստոսի եկեղեցիին մէջ պէտք*

է հեղութեամբ եւ համեստութեամբ վարուիլ»: Թերեւս ասոր նման յանդուգն արտայայտութիւնները պատճառ եղան որ իր գործերը արգիլուին պապական դրաքննութեան կողմէ (*):

Մենք Հայերս ունինք Հռոմի հայրապետին հանդէպ այն յարգն ու պատիւը, զոր ունէինք հին դարերու ընթացքին որպէս Աբեմաեան եկեղեցւոյ պետը, հակառակ այդ եկեղեցիի ծոցին մէջ յառաջ եկած կարգ մը մոլորութիւններուն: Մեղի համար Յունաց, Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Լատինաց եւ Հայոց քահանայապետներուն միջեւ տարբերութիւն գոյութիւն անգամ չունի: Կ'ընդունինք Նիկիոյ Ս. ժողովին սահմանումը: Մեր եկեղեցիին մէջ կը տօնուին ցայսօր, Ս. Հայրապետաց կարգին, Լատին եկեղեցիին նախկին սրբակրօն հայրապետներ, քահանաներ, սարկաւագներ, որոնք իրենց ուղղափառութեամբը սրբոց

Հին ժամանակները, բոլոր եկեղեցիներուն վարդապետութիւնը միեւնոյնն էր, մէկ Աստուած, մէկ հա-

---

(*) Աղէքսանդրիոյ պատրիարքին գահազրկութեան վէճին առթիւ, 340ին, Հռոմի եպիսկոպոսին միջամտութեան պատճառաւ, Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսը՝ Եւսիփիոս թարգմանը հանդիսանալով Անտիոքի ժողովին մասնակցող արեւելեան եպիսկոպոսներուն, կը պատասխանէ կծու կերպով Հռոմի ոտնձգութեան դէմ ու կը յարէ թէ առաքեալները որ այդ եկեղեցին հիմնեցին, արեւելքէն գացին, ու պէտք չէ եպիսկոպոս մը գերադաս նկատել քաղաքի մը մեծութեան կամ անդամներուն բազմութեանը համար··· (Լէյցման, հատ. Գ. էջ 194): *կարգը անցած էին:*

ւատէ, մէկ մկրտութիւն, մէկ Տէր, մէկ Պետ, որ է Յիսուս–Քրիստոս, մէկ հօտ՝ Քրիստոնէութիւն եւ մի հովիւ՝ Յիսուս–Քրիստոս: *Բայց կարդ մը փառասիրական ու զաւանական նորոյթներ պատճառ եղան մէկ հօտին բաժան բաժան ըլլալուն:*

Արեւմտեան Եկեղեցին երբէք թոյլ չի տար որ իր պահին՝ Պապին դերիշխանութիւնը չճանչցող ոեւէ եկեղեցական իր եկեղեցիներէն ներս ոեւէ պաշտօն կատարէ, եկեղեցին որպէս Պապին անձնական սեփականութիւնը պղծութենէ հեռու պահելու մտօք: Մինչդեռ մենք եկեղեցին կը նկատենք Աստուծոյ Տունը, բաց՝ բոլոր քրիստոնեաներուն առջեւ, որպէսզի կարենան աղօթել ու պաշտօն կատարել Ընդհանրական Եկեղեցւոյ բոլոր անդամները անխտիր: Հայ քահանան երբէք պէտք չէ մերժէ երբ իր ջակցութեանը եւ իր պաշտօնին կոչում կ'ըլլայ: Մենք ուրիշ եկեղեցիները կը նկատենք իրրեւ մեր եկեղեցին, այսինքն ոչ ստորադաս եւ ոչ գերադաս անոր:

6· — ԱՄՈՒՍՆԱԼՈՒԾՈՒՄԸ

Ըստ մեր եկեղեցական օրէնքին, ամուսնութիւնը հետեւեալ կերպով կը սահմանուի. «Այր մարդուն եւ կնոջ միջեւ ցմահ կենակցութեան դաշնադրութիւն մը» (*Թորգոմ պատր.*), *որը կը կնքուի եկեղեցականի մը ներկայութեան, որպէս զի այդ միութիւնը դառնայ վաւերական: Գաղտնի ամուսնութիւնը, անչափահասներու ամուսնութիւնը, բռնի ամուսնութիւնը անվաւեր են:*

Կարգ մը ընկերային, բարոյական եւ բնական պատճառներու հետեւանքով մեր մէջ ընդունուած է ամուսնալուծութեան սկզբունքը: Ի սկզբան քրիստոնէական առաջին դարերուն իրրեւ պատճառ ամուսնալուծման ընդունելի էր միայն շնութիւնը իր նեղ իմաստով (Մատթ. ԺԹ. 9): Բայց այդ բառին այլաբանօրէն մեկնաբանութեամբ ամուսնալուծման պատճառները աւելցան: «... եւ այլաբանօրէն, եթէ հաւատացեալ ոք օտարացուցեալ յԱստուծոյ ճշմարիտ զսիրտ իւր եւ զհոգի՝ (որում հարսնացեալ էին), ծառայեցուցանէ դայնոսիկ սուտ Աստուծոյ, իմա՛ կռոց, զրօշելոց, տարեբաց, արարածոց եւ մեղաց, որով եւ կրօնապէս չնայ ընդ նոսա»: (Կարապետ վրդ. Շահն. Քրիստ. Հաւ. հՀ 264): «Որք վնասան հեռի կալ ի բնակցութենէ եւ ի կե-

նակցութենէ ընդ մոլեաց եւ ընդ արբեցելոց, եւ որք ի պէսպէս ախտս ցանկութեանց մարմնոյ թաւալին»: (Առակ. Ե. 3–4: Մատթ. ԻԳ. 31–39: Ա. Կոր. Ե. 11: Ա. Պետ. Դ. 3): Մարդահաճութեան, ախտաւորութեան, մարմնապաշտութեան, ագահութեան եւ այլն:

Օրհնուած ամուսնութիւնը կը վերանայ երկու կերպով, չեղեալ համարելով եւ լուծանելով: *Այս տեսակէտով համաձայն են բոլոր եկեղեցիները, բացի Արեւմտեանէն, որ կ'ընդունի միմիայն չեղեալը եւ երկրորդ պարագայի համար* մարմնական բաժանումը, *մերժելով լուծումը բացարձակ կերպով: (Բայց Պապը ինչ ինչ նկատումներով ըրած է միշտ եւ կ'ընէ դեռ ամուսնալուծումներ...):*

Ինչպէս ըսինք վերեւ, ի սկզբան շատ քիչ էին այն պատճառները որոնցմով կը ջնջուէին ամուսնութիւնները: Բայց դարերու ընթացքին, նոր նոր պարագաներ, բարքերու յեղաշրջումը, միջավայրը եւ այլն առիթ ընծայեցին այդ պատճառներուն յաւելման ու այսօր անոնց թիւը կը հասնի գլխաւորաբար տասնեւութի, որոնք են՝

1.— Արենակցական անձերէ մօտաւորութիւն, յանգէտս կամ խաբեբայութեամբ կատարուած:

2.— Բռնի ամուսնութիւն:

3.— Անչափահաս, անպատասխանատու եւ հոգեկան հիւանդագին վիճակի մէջ կատարուած:

4. Բազմակնութեան ապացուցում:

5.— Կնոջ կոյս չելլելը:

6.— Եօթը տարուան գերութեամբ բացակայութիւնը (այսօր այս պատճառը գոյութիւն չի կրնար ունե-

ցալ, այս կանոնը դրուած էր իսլամաց արշաւանքին հետեւանքով):

7.— Երեք տարուան անյետացում, առանց լուր տալու:

8.— Բռնի առեւանգութեամբ կատարուած:

9.— Երկու կողմերէն մէկուն պակասաւոր լինելը եւ հոգեկան ու մարմնական արատ ունենալը:

10.— Դիտաւորեալ ամլութիւն:

11.— Ամուսնական անկարողութիւն:

12.— Վիժում, կաւատութիւն, անբնական յարաբերութիւն:

13.— Անհաւատարմութիւն ու շնութիւն:

14.— Մահաւոր կեանակցութիւն:

15.— Պատժական ծանր դատապարտութիւն:

16.— Ծանր նախատինք:

17.— Անբուժելի յիմարութիւն:

18.— Կրօնափոխութիւն:

Այս պատճառներուն մասին առանձին առանձին բացատրութիւններ տալը հատորներու կը կարօտի ինչ որ մեր նպատակին դուրս է: Այս պատճառներէն ոմանք թերեւս տարօրինակ թուին Արեւմուտքցիներու, բայց այն որ ծանօթ է Արեւելքին, անոր պատմութեան եւ բարքերուն, շատ դիւրաւ պիտի ըմբռնէ անոնց չարժառիթներն ու նպատակները: Ինչպէս կը տեսնենք, ամէնն ալ կը տարտարեն ժողովուրդին ընկերային եւ բարոյական մակարդակին բարձրացման ու ընտանեկան յարկին նուիրականացման, մղելով հաւատացեալները Աստուածային պատուիրաններու կատարման եւ պահպանման:

Ամուսնութեան նուազագոյն տարիք ընդունուած է

մեր մէջ 15 մանչու եւ 13 աղջկայ համար (*), անշուշտ նկատի ունենալով Հայաստանի կլիմայական պղպեղութիւնը, ուր 11–12 տարեկանին արդէն արբունքի կը հասնին պատանիները: Երբէք նեղելի չէ հինգ տասիճանէ՝ պորտ, պակաս ամուսնութիւն կատարել, քանի որ՝ ըլլայ արեան տեսակէտով, ըլլայ բարոյականի տեսակէտով հակառակ է կենցաղի եւ սերունդներու առման եւ յարատեւութեան:

Ամուսիններու փոխադարձ հաւանութիւնը հիմ կը կազմէ իրենց միութեան: Պաշտօնակատար եկեղեցականը պարտաւոր է հարցնել թէ երիտասարդին եւ թէ երիտասարդուհին, առանձին առանձին եւ բացորոշ կերպով թէ փոխադարձ հաւանութեամբ ամուսնանալ կ'ուզե՞ն: Այդ հաւանութիւնը լսելէն ետք միայն կը կատարէ ամուսնութեան պաշտօնը: Հակառակ պարագային ամուսնութիւնը չեղեալ կը համարուի: Որպէս վկայ ընդունելի է միայն այր մարդ: Կինեզու մերժումը արեւելեան բարքերու հետեւանք պէտք է նկատել: Մէկ վկայ բաւական է ամուսնութեան կնքումին: Վկան կը կոչուի խաչեղբայր կամ կնքահայր ու ասիկա պատճառ կ'ըլլայ հոգեւոր ազգակցական կապի հաստատման:

Ինչ կը վերաբերի ամուսնալուծման ձեւին, ահա թէ ինչպէս կը կատարուի:

Նախ կնքահօր ու ծխատէր քահանային ապա վճռակին առաջնորդին խորհուրդներն ու խրատները եթէ բաւական չըլլան անհամաձայնութիւնը հարթելու եւ

(*) Այս կանոնը սահմանուած է Ս. Ներսէս Շնորհալի հայրապետէն եւ ի գործ է մինչեւ այսօր:

չարիքը արմատէն բուժելու, խնդիրը կը յանձնուի կրօնական-դաստիարակական յանձնաժողովի նկատառման, որ երկու կողմերն ու վկայութիւնները լսելէ հոգ կրկին պէտք եղածը կը անօրինէ: Կոչ կ'ընէ փոխադարձ հեռողամտութեան ոգիին, անյաջողութեան պարագային իր քննութեան եղրակացութեանը հետ միատեղ տեղեկագիրը կը ղրկուի Կաթողիկոսին, որ ուճի վերին իշխանութիւն դատելու եւ վճռելու: Կաթողիկոսն է միայն որ կը լուծէ տմունսութիւնը՝ բննելէ յետոյ յանձնաժողովին տեղեկագրին եզրակացութիւնը:

Ըստ եկեղեցական վարդապետութեան, միայն կրօնական պսակն է օրինաւորը ամուսնական կեանքին մէջ: Քաղաքային ամուսնութիւն կնքողները որոնք պսակուած չեն եկեղեցական պաշտօնեային առջեւ, կը նկատուին ապօրինի կենակցողներ եւ իրենց զաւակները ալ կը նկատուին ապօրինի ծնունդներ, որոնք միայն մկրտութեամբ կը նկատուին եկեղեցւոյ զաւակներ: Բայց բոլոր երկիրներու քաղաքային օրէնքները կը պարտադրեն որ առանց քաղաքային ամուսնութեան կրօնական ամուսնութիւնը անվաւեր նկատուի ու պաշտօնական եկեղեցականը կ'ենթարկուի դատական խիստ հետապնդման: Կրօնական եւ քաղաքային իշխանութեանց օրէնսդրական տարբերութեանց հետեւանքով:

Կը պատահի երբեմն որ անկարելի կ'ըլլայ ամուսնացածները պսակել կամ լուծուածները քակել, բայց յաճախ կը համաձայնեցնեն երկու տեսակէտները, առաջնորդուելով ընկերային, ընտանեկան ու բարոյական նկատումներէն, ինչ որ մեզի հոս կը թելադրէ կ.

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Պոլսոյ Ս. Պատրիարք հայրը, իր Թիւ 77)21 24 Յունվ. 1942 Թուակիր նամակով:

Հայոց մէջ ամենահին դարերէ ի վեր ամուսնութիւնն ու ծննդաբերութիւնը նկատուած են շատ բարձր առաքինութիւններ, հեթանոսական շրջանին նոյնիսկ ունէին մասնաւոր չաստուածուհի մը՝ Աստղիկ: Հազուագիւտ էին ամուրիները որոնք հաշտ աչքով չէին դիտուած: Ամուսնութեան համար երիտասարդը առաւելագոյն 25 իսկ աղջիկը 20 տարին կ'ունենային:

Հայութիւնը աշխարհիս ամենաբազմածին ժողովուրդներու կարգը կը դասուի:

Ամուսնալուծումը շատ հազուադէպ էր Հայոց մէջ, հակառակ կանոնական թոյլտուութեան, տարեկան միջին հաշուով յիսունը չէր անցներ չորս ու կէս միլիոնի հայութեան վրայ, այն ալ ընդհանրապէս մեծ քաղաքներու մէջ ուր ընկերային կեանքը եղծուած է, իսկ գիւղացիին եւ շինականին համար գրեթէ գոյութիւն չէ ունեցած կրնանք ըսել: Անշուշտ ճակատագրային ըսուած փիլիսոփայութիւնը մեծ դեր կը խաղայ արեւելեան ժողովուրդներու մէջ: Ափսոս որ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի խառնակ կեանքը եւ բարոյական ու ընկերային տըխուր վիճակը խախտեցին հայուն դարաւոր մաքուր նկարագիրը:

Հայ եկեղեցական կանոններուն տրամադրութեանց համաձայն, ոչ ուղղափառ դաւանանքի պատկանողներու հետ պսակուիլը արգիլուած է, պէտք է որ պսակուող կողմերը ընդունած ըլլան մեր Եկեղեցւոյ դաւանանքը: Եթէ բողոքական է պէտք է դրոշմի խորհուրդը կատարած ըլլայ նախ քան ուրիշ խորհուրդի կատարումը: Ո՛չ-քրիստոնեայ մը չի կրնար «խաչեղբայր» — կնքահայր

ըլլալ: Այլակրօններու հետ ամուսնութիւնը անվաւեր է, կը ջնջուի, եթէ կրօնափոխ չէ եղած: Արեւմտահայ Եկեղեցիին կարգապրութիւնը, այն է աւանդաւոյն մէջ պըսակադրութիւնը փոխանակ Ս. Սեղանի առջեւ, այլակրօնի մը կամ այլադաւանի մը հետ ամուսնութեան պատրապային ընդունելի չէ ու ձաղկելի է միանգամայն եւ հակառակ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ վարդապետութեան ու բարոյականին:

Հայոց մէջ երբոր ամուսնութիւնը կը կնքուի վիճակի եպիսկոպոսին թոյլտուութեամբը միայն, իսկ չորրորդը կը մերժուի եւ ընդունելի չէ, ինչ որ դէմ է նաեւ բարոյականի եւ ողջմտութեան ու կենցաղի: Սակայն կաթողիկոսը, որպէս վերին իշխանութեան մարմնացումը, կրնայ թոյլատրել կամ մերժել:

7. — ՔԱՒԱՐԱՆԸ

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիին եւ Արեւմտեան Եկեղեցիին մէջեւ հանդերձեալ կեանքի մասին միակ տարակարծութիւնը որ գոյութիւն ունի Քաւարանի հարցն է որ Արեւմտեանները վարդապետութեան վերածած են է. դարու վերջերը: Այս մասին մեզի հետ են նաեւ Արեւելեան բոլոր Եկեղեցիները:

Արեւմտեանները կ'ընդունին թէ մարմինէն դուրս հոգին անմիջապէս կը դատուի ու վճիռը կ'ընդունի գործերուն համեմատ, եթէ արդար է կը ժառանգէ արքայութիւնը, եթէ մեղաւոր է կը դատապարտուի գժոխքի: Իսկ եթէ ոչ մին եւ ոչ միւսն է այլ թեթեւ մեղք մը գործած է կամ չէ լրացուցած ծանր մեղաց ապաշխարութիւնը, կ'արգելափակուի քաւարանի մէջ, ուր կը մնայ մինչեւ ի լրումն սահմանուած արգելափակութեան, որմէ ետք իսկոյն կ'անցնի արքայութիւն՝ մաքրուած ու արդարացած: Այս դատաստանէն դուրս պիտի կատարուի նաեւ վերջին դատաստանը աշխարհի լրումէն ետքը:

Մենք չենք ընդունիր այս առանձնական դատաստա-

նը, նոյնպէս հին վարդապետութիւնն եւս հակառակն է անոր, այլ կ'ընդունինք որ ներկայ կեանքի վախճանին, այսինքն աշխարհիս լրման՝ պիտի կատարուի վերջին դատաստանը: Եւ նոյն ատեն է որ նոյն ինքն Յիսուս վճիռը պիտի տայ, արդարոց՝ արքայութիւն յաւիտենական երանութեան, իսկ մեղաւորաց՝ դժոխքի յաւիտենական տանջանք: Մարմինէն զատուած հոգիները կընդպատեն տեղ մը մինչեւ այդ դատաստանին օրը, զոր կը կոչենք կայաւ հոգւոց: Հոն բոլոր հոգիները խառն ի խուռն չէ որ կընդպատեն այլ նմանները նմաններու հետ: Ուր իւրաքանչիւր հոգիի կը տրուի մտքի լուսաւորութիւն մը, իր վիճակին մասին, որով դատաստանի օրէն ալ առաջ արդարները կ'ուրախանան երանութեան ակնկալութեամբ, ինչպէս մեղաւորները կը տխրին տանջանքի երկիւղով (*):

Ահա թէ ինչո՛ւ մեզմէ զատուած սիրելիներու հոգիներուն համար կ'ընենք ազօթքներ, կը խնդրենք սըրբոց բարեխօսութիւնը, կը կատարենք հոգեհանգիստներ, հոգեճաշեր՝ աղքատաց, վշտացելոց, նուիրատուութիւններ եկեղեցիներու, հիւանդանոցներու, անկեղանոցներու, հայցելով Աստուծոյ բարեգթութիւնը վերջին դատաստանին օրուան համար եւ առ այդ մեր եկեղեցին տարին հինգ անգամ՝ Մնունդին, Զատկին, Ս. Լուսակերպութեան՝ (Վարդավառին), Աստուածածնայ եւ Խաչվերացի տօներուն յաջորդ օրերը ընդհանուր ննջեցելոց հոգիներուն յատկացուցած է զորս Մեռելոց կը կոչենք: Իսկ Արեւմտեանները ունին միայն մէկ օր տար-

---

(*) Օրմանեան, «Աստ. վարդ.», աճտիպ.

ուան մէջ, այն է Նոյեմբեր 2ը (1):

Բայց յայտնագոյն եւ վճռական է նկարագիրը դատաստանին զոր ինքն Քրիստոս չարչարանքէն քանի մը օրեր առաջ խօսեցաւ եւ որ մի առ մի յառաջ կը բերուին ատեանին բացումը, արժէքներուն բաժանումը, գործերուն քննութիւնը ու երանութեան եւ դատապարտութեան վճիռները եւ սկզբնաւորութիւնը հատուցումներու, մեղաւորաց մտնելը յաւիտենական տանջանքներու մէջ եւ արդարներուն՝ յաւիտենական կեանքը (*Մատթ. ԻԵ.* 31–46)*: Վերջին դատաստանի մասին վերեւ խօսուած՝ բուն իսկ Փրկչին յայտարարութիւնը ինքնին իսկ բաւ է ամէն հակաճառութիւն լռութեան դատապարտելու:* (*Օրմանեան*):

Արեւմտեանները կ'առարկեն աղքատ Ղազարոսի պատմութիւնը առակը (*Ղկ. ԺԶ.* 19–31), *բայց ատիկա առակ մըն է լոկ:*

Արեւմտեանները կ'առարկեն ու յառաջ կը բերեն Քրիստոսի բաց խօսքը խաչին վրայ աւազակին. «Դուն այսօր ինծի հետ դրախտին մէջ պիտի ըլլաս» (*Ղկ. ԻԳ.* 45)*: Սակայն «այսօր»ը իսկոյն չի նշանակեր, այլ անոր արդարացումը կը յայտարարէ նախօրօք: Ս. Գիրքը լի է վկայութիւններով որոնք մեր տեսակէտը կը պաշտպանեն:* (*Մատթ. Է.* 22–23: *ԺԱ.* 20: *ԺԳ.* 40–44: *Ղկ. ԺԱ.* 31–32: *Յովհ. ԺԲ.* 48: *Ե.* 29): (*)

Հայոց մէջ հանդերձելոց յիշատակը այնքան զօրա–

---

(1) Մենք եւս ունինք Նոյեմբերի վերջին շաբաթ օրը «Ամենայն Սրբոց յայտից եւ անյայտից» տօնը:

(*) Օրմանեան, «Աստ. վարդ.», անտիպ:

ւոր է որ նմանը այլ աղգաց մէջ դոյութիւն չունի: Մենք չենք բաւականանար եկեղեցիին կողմէ կատարուած տարեկան հինգ հոգեհանգստեան պաշտօններով, այլ կատարել կուտանք նաեւ մանաւոր պաշտօններ՝ քառասունքին, երամսեայրին, վեցամսեայրին, տարելիցին եւ կան որ ամէն տարելիցի: Ասկից զատ սովորութիւն է օրհնել տալ գերեզմաններըը տաղաւարներու մեռելոցի օրերը, նաեւ տարելիցի, քառասունքի առթիւ: Ու դեռ կը զարմանան Աբեմտեաններըը թէ չենք ընդունիր քաւարանը բայց չենք ալ մոռնար մեր ննջեցեալներըը ու անոնց յիշատակներըը: Նմանապէս կանոն է որ ամէն շաբթի երեկոներըը եւ կիրակիի ու Տէրունական օրուայ առաւօտեայ ժամերգութիւններէն առաջ հանգստեան կարդ կատարուի: Նոյնիսկ ամէն անգամ որ պատարագ մատուցուի:

8. — ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԴՐՈՇՄԸ, ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Վարդապետական տեսակէտով եւ ո՛չ մէկ զանազանութիւն կամ հակասութիւն գոյութիւն ունի մեր եւ միւս Եկեղեցիներու միջեւ մկրտութեան մասին: Տարբերութիւնը գործադրութեան ձեւերուն մէջն է միայն, որոնք կարեւորութենէ զուրկ են ու դաւանութեան հետ առնչութիւն չունին:

Լատինները սրսկմամբ, իսկ մենք ընկղմամբ, թաղմամբ կը մկրտենք: Հին ատեններուն մեր մէջ եւս գոյութիւն ունէր երախայից իւղի սովորութիւնը զոր քահանաները կ'օրհնէին իւրաքանչիւր անգամուն (*), բայց այս սովորութիւնը դադրած է Ը. դարէն ի վեր, երբ արդէն երախայից մկրտութիւնը չատոնց դադրած էր (**) իսկ մանկանց մկրտութիւնը երախայից նման կը կատարուէր պրոշմով միատեղ, ինչպէս այսօր (***):

(*) Դուցայ Ե. ժողովի 719ին, 10րդ կանոնը:

(**) Երախայ ըսելով կը հասկցուի այն նորադարձ քրիստոնէան, որ կը մկրտուի քրիստոնէական գիտելիքներ սորվելէ ետք:

(***) Ակբէրիա ուխտաւորուհին, սպանիացի կամ

Լատիններու մօտ երախայից իւղը միայն եպիսկոպոսը կ'օրհնէ Աւագ Հինգշաբթի օրը. եղած է ժամանակ որ մեր մէջ ևս այդպէս էր, որուն վերջին մնացորդութիւնն է ոտնալուայի առեն օրհնուած իւղը:

Կնքամայրութիւն գոյութիւն չունի մեր մէջ, նոյնիսկ եկեղեցական օրէնքով արգիլուած է կնոջ ներկայութիւնը մկրտութեան Ս. Խորհուրդի պահուն աւազանին մօտը: Մահուան վտանգի մը առեն, ամէն ոք, նոյնիսկ այլակրօն մը, կրնայ մկրտութիւն կատարել մանկան մը՝ Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ բանաձեւով, բացի կիներէ:

Կնքահայրը պէտք է ըլլայ մեր դաւանանքէն: Պզտիկներուն կնքահայրութիւնը զեղծում է, կ'եղծանէ խորհուրդին նշանակութիւնը: Լատինները ջուրին մէջ կամ մկրտեալին շրթունքներուն վրայ քանի մը կտոր աղ կը դնեն որ այսպէս կը բացատրեն. «Ինչպէս աղը կը պահէ եւ համ կուտայ կերակուրին, նոյնպէս աղը ըլլալով Աստուածային իմաստութեան նշան, կը պահէ հոգին մեղքէ եւ անոր կուտայ Աստուածային խօսքերուն համը»: «Աղը նշան է բարեկամութեան եւ ասպընջականութեան»: Այս վերջին մեկնաբանութիւնը Արեւելքէն առնուած պէտք է ըլլայ, ուր մինչեւ այսօր օտար եւ անծանօթ հիւրին աղ կը հրամցուի իբր նշան բարեկամութեան եւ հիւրասիրութեան, մանաւանդ Հայոց

հարաւային Ֆրանսայէն, 380ական թուականներուն այցելած ըլլալով Ս. Տեղեր, Զատկի առտու մը Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ եղած մկրտութեան մասին կը խօսի: Տես Լէյցմանի «Հին Եկեղեցւոյ Պատմ.» ,հատոր Գ., էջ 322:

մէջ: Արեւելքը ունի նաեւ ուրիշ սովորութիւն մը, այն է՝ դայեակը նորածինին մարմինը աղով կը պատէ կամ աղի ջուրով կը լոգցնէ: Միթէ ոեւէ կապ կա՞յ այս երկու սովորութիւններուն միջեւ:

***

Գալով դրոշմին, անիկա միշտ գործածական եւ գրեթէ անբաժան մասը կը կազմէ մկրտութեան: Երկու խորհուրդները, ինչպէս նաեւ առաջին հաղորդութեան խորհուրդը այսինքն երեք խորհուրդները կը կատարուին միեւնոյն ատեն: Միայն Արեւմտեան Եկեղեցին է որ զատեց զանոնք ու արդարեւ ԺԳ. դարէն ի վեր, եօթը տարեկանէն սկսեալ դրոշմ կ'ընեն որուն «հաստատութիւն» անունը կուտան: Դրոշմին հաստատութեան սահմանումն է զօրացնել երախային մէջ հաւատքը, Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը հրաւիրելով անոր վրայ, ըլլայ օծումով, ըլլայ ձեռնադրութեամբ: Թէեւ նախապէս ձեռքերու դրութիւնն էր բայց ետքը օծումի փոխուեցաւ:

Օծման նիւթը ժամանակին միմիայն ձէթն էր, ապա աւելցան բալասան, անուշահոտ խունկեր եւ ծաղիկներ որոնց թիւն է յունաց մօտ 33, իսկ մեզ մօտ 43: Մեր մէջ միմիայն կաթողիկոսը կը պատրաստէ մեծահանդէս արարողութեամբ եւ զոր Միւռոն կը կոչեն (յունարէն բառ մը որ կը նշանակէ «իւղ անուշ»), իսկ միւս Եկեղեցիներու մէջ եպիսկոպոսները: Լատիններու մօտ Պապին արտօնութեամբ քահանաները եւս կրնան օրհնել իւղը:

Մենք դրոշմը իննեակ տեղերու օծումով կը կատարենք. ճակատը, աչքերը, ականջները, քիթը, բերա–

նը, ձեռքերը, կուրծքը, թիկնամէջ եւ ոտքերը: Հինգ զգայարանքներու օծումը արեւելեան բոլոր ազգերը ունին, իսկ ճակատին, կուրծքին եւ թիկնամէջին երախայից (նորադարձ հեթանոսներ) մկրտութեան հետքերն են: Ոտքերունը մեր եւ յունաց մէջ միայն կայ: Արեւմտեանները օծումէն առաջ ձեռնադրութիւն մ'ալ ունին որ մեր մէջ նոյնացած է օծման արարողութեան հետ:

Մեր մէջ, ինչպէս նաեւ բոլոր Արեւելեան Եկեղեցիներուն մէջ քահանան եւս կրնայ տալ դրոշմը: Արեւմտեաններու մէջ առիկա արգիլուեցաւ ԺԶ. դարուն, Տրիտինդեան ժողովին մէջ ու վերապահուեցաւ միմիայն եպիսկոպոսներուն: Այս մասին Ս. Գրոց մէջ կամ հայրապետաց կողմանէ ոեւէ սահմանում կամ բացատրութիւն գոյութիւն չունի (*):

Դրոշմի արարողութենէն ետքը պաշտօնակատար եկեղեցականը խաղաղութեան ողջոյն կուտայ արտասանելով «Խաղաղութիւն ընդ քեզ փրկեալդ Աստուծոյ, խաղաղութիւն ընդ քեզ օծեալդ Աստուծոյ»: Իսկ Լատինաց մէջ միայն «Խաղաղութիւն ընդ քեզ» կ'ըսեն, թեթեւ ապտակ մը դնելով դրոշմեալի երեսին: Այս սովորութիւնը անոնց մէջ մտաւ ԺԳ. դարէն ի վեր երբ դրոշմը մկրտութենէն զատեցին: Այս ապտակի արարողութիւնը տարբեր ձեւով կը բացատրեն: Կ'ըսեն թէ ան

(*) Կ'առարկեն թէ Պետրոս եւ Յովհաննէս Սամարիա դրկուեցան նորադարձ մկրտուողներուն վրայ ձեռք դնելու: Բայց անոնք մկրտուած էին Փիլիպպոս սարկաւագէ, որով այդ պարագային առաքեալները կատարեցին քահանայի մը պաշտօնը եւ ոչ եպիսկոպոսական:

«նշան է համբերութեան եւ ներողութեան մէջ արիութեան»: Ուրիշներ կ'ըսեն. «Միջնադարեան ասպետական արարողութիւնն է, երբ ասպետներու տանուտէրը իրենց խումբին մէջ մէկը կ'առնէր, սուրը անոր յանձնած ատեն՝ թեթեւակի կ'ապտակէր զայն ի նշան իշխանութեան որուն կ'ենթարկուէր ան այդ վայրկեանէն: (Օրմանեան «Ատ. Վարդ.» անտիպ):

***

Առաջին հաղորդութիւնը, ինչպէս ըսինք, կը տրուի դրոշմէն անմիջապէս ետքը եւ եթէ մանուկ է չըթնային կ'ըլլայ: Սովորութիւն է մանուկները եօթը տարեկանէն սկսեալ հաղորդել զանոնք խրատելով եւ հաղորդութեան խորհուրդը բացատրելով անոնց: Ընդհանրապէս տարին երկու անգամ կը տրուի՝ Ս. Ծննդեան եւ Ս. Զատկի տօներուն: Արեւմտեաններու պէս միւս աղանդները չունին հարս-փեսայի նման հագուածքով եւ երկար արարողութեամբ առաջին հաղորդութեան հանդէս: Ինչպէս ըսինք անոնք ԺԳ. դարէն ի վեր կը կատարուին, երբ զատեցին դրոշմը մկրտութենէն:

Առաքեալներու եւ հայրապետներու կողմէ ընդունուած ու հաստատուած էր որ դրոշմը (ըլլայ ձեռնադրութիւն, ըլլայ օծում) մկրտութեան անբաժան մասն է: Քրիստոս մկրտուեցաւ եւ անմիջապէս Հոգին Սուրբ աղաւնակերպ իջաւ անոր վրայ: (Յովհ. Զ. 27: Ղկ. Գ. 22): Առաքեալները նոյն ձեւով շարունակեցին (Գործ. Ը. 17-18: ԺԹ. 6) եւ այլն: Որով կը տեսնենք թէ աւելի ճիշդն է պահել ինչ որ առաքելական է եւ հաստատուած Ս. Հայրերէն ոչ թէ նորոյթներէ՝ նորոյթ վարդապետութիւններ մէջտեղ դնել, որը աւելի կը խորա–

ցնէ միւս եկեղեցիներուն հետ ունեցած անջրպետը եւ պանոնք կը հեռացնէ իրարմէ :

Բարիզի Հայութեան հոգեւոր հովուութիւնը միջավայրին մատչութիւնը նկատի ունենալով, որպէսզի մեր զաւակները տեղացիներէն կրօնական տարբերութեան ձեւ չառնեն, հաստատած է հաղորդութեան օր մը, այն է Համբարձման տօնին օրը : Ապատ են տեղացիները այս ճերմակ պահատով ներկայ գտնուելու : Դժբախտաբար անոնք քրիստոնէական դաստիարակութիւնէն զուրկ են, այսինքն հայկականէն, չատեր կան անոնց մէջ որ Լատին քրիստոնէական դասընթացքներուն հետեւած են : Այս մարդին մէջ հսկայ աշխատանք կայ կատարելիք, սակայն ցաւալի է որ ոչ միջոց կը տեղծուի եւ ոչ ալ մտադրութիւն կայ ստեղծելու :

Այս ուղղութեամբ պատկանեալ իշխանութեան՝ տեղւոյս կրօնական Ընկերակցութեան վարչութեան յրած պիմումս մնաց անհետեւանք (*) : Միթէ կարելի չէ՞ր կրօնական դաստիարակութեան դասընթացքներ հաստատել այն դիւղերուն եւ թաղերուն մէջ՝ ուր հոծ թիւով հայեր կը բնակին, հայ լեզուն ու հայ դաստիանքը քրիստոնէական դաստիարակութեան միջոցաւ սորվեցնելու համար մանկանց . . . :

Փոքրիկներու յատկացուած պատարագին թիւը չատցնել, մանաւանդ մեծ տօնական օրերուն առթիւ կրկնակ պատարագ մատուցանելով՝ քանի որ մեր եկեղեցին պզտիկ է : Այս վեհ նպատակին համար պէտք է պատշաճ կարգադրութիւններ ընել :

(*) Գրուած 12 մարտ 1942ին ու պատասխանը ստացուած է 8 յուլիս 1942ին :

9.— ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ի սկզբանէ անտի աշխարհիս վրայ, ամէն տեղ եւ ամէն ազգի մէջ, ինչ կրօնքի ալ պատկանէին անոնք, կրօնաւոր դասակարգը կ'ըլլար ամուսնացեալ: Սակայն շատ քիչ բացառութեամբ՝ ինչպէս Պուտտայական վանականներ, ամուրիներ եւս գոյութիւն ունէին որոնք աւելի ճգնաւորական կեանք մը կ'ապրէին:

Քրիստոնէութիւնը, գրեթէ ամբողջութեամբ յօրինուած Եբրայական կրօնքին հետեւողութեամբ, առաջին դարէն իսկ ընդգրկած էր Ղեւտական դրութիւնը, այն է կրօնաւորներու ամուսնութիւնը ոչ միայն ստորադասներու այլ նաեւ շատ անգամ աստիճանաւորներու: Մինչեւ Է. դարը պէտք է եղած ըլլան եպիսկոպոսներ նոյնիսկ, ընտրուած քահանաներէն, որոնք կը կենակցէին իրենց կնոջ հետ: Արդարեւ 692ին Տրուլեան *ժողովը* (*) *(լատինաց եւ յունաց* 5-6 *Տիեզերական), իր* 49*րդ կանոնով կ'արգիլէ եպիսկոպոս ընտրուած քահանային իր երէցկինին հետ կենակցիլը ու կը սահմանէ որ*

(*) Այս ժողովը կը կոչուի Տրուլեան այն պատճառաւ որ կայսերական Տրուլեան պալատին մէջ գումարուած էր ի Կ. Պոլիս:

նախ քան եպիսկոպոսանալը բաժնուի երէցկինէն: Քրիստոնէական առաջին դարերը ճոխ են նաեւ միայնակեացներով ու ճգնաւորներով, մանաւանդ Եգիպտոս (Նիտրի) եւ Պաղեստին (Սինա), կազմելով հսկայ միաբանական հաստատութիւններ: Բայց անոնք կրօնաւորներ ըլլալէ աւելի կրօնասէրներ էին:

Աւետարանի մէջ երբէք չենք հանդիպիր որեւէ պատուիրանքի՝ հակամուսնութեան մասին: Թէեւ առաքեալներու մէջ միայն Պետրոսի ամուսնացած ըլլալը յայտնի է, այն ալ Յիսուսի մէկ հրաշքը պատմելու նըպատակաւ գրուած (Պետրոսի զոքանչին ջերմէ բժշկուելու պարագան: Մտթ. Ը. 14–18):

Այսու ամենայնիւ ճշգրտօրէն չենք գիտեր թէ ուրիշներ ալ կայի՞ն որ ամուսնացած ըլլային: Շատ հաւանական է եւ աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ թէ բացի Յովհաննէսէն բոլորն ալ ամուսնացած էին: Արդէն հրէական սովորութեամբ երիտասարդները 20–25 տարեկանին ամուսնացած կ՚ըլլային, ինչպէս արեւելեան բոլոր ժողովուրդներուն մէջ մինչեւ այսօր: Եւ որովհետեւ Աւետարանը կը խօսի միմիայն Քրիստոսի քարոզութիւններուն եւ կատարած հրաշքներուն վրայ, մեզի բոլորովին անծանօթ կը մնան ոչ միայն առաքեալներու անհատական կեանքը, այլ նաեւ Քրիստոսի եւ իր պարագաներունը:

Կանոնական եկեղեցականները բաժնուեցան երկուքի. ամուսնացեալներ, որոնք երէց, եպիսկոպոս կը կոչուէին եւ ուղղակի ժողովրդեան հոգեւոր պէտքերը կը մատակարարէին ու ամուրիներ – կուսակրօններ, որոնք առանձին կ՚ապրէին, քաղաքներէ եւ գիւղերէ հեռու մենաստաններու եւ վանքերու մէջ ու ասոնք վանականներ

կը կոչուէին: Այս վերջին դասուն պատկանողները ոչ մէկ կապ ու հաղորդակցութիւն կ'ունենային ժողովրդեան հետ: Այս դրութիւնը տեւեց Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ մինչեւ Թ. դարու վերջերը երբ Նիկողայոս Հռոմի քահանայապետը կրօնաւորաց՝ ամուսնացեալներու, ամուրիութեան վարդապետութիւնը հաստատեց Արեւմուտքի մէջ, նախ՝ առաջքը առնելու մտօք չատ մը անկարգութիւններու, ապա՝ կրօնաւորութիւնը ներթարկելով ուղղակի իր հսկողութեան: Այս կանոնը դարձաւ պարտաւորիչ Գրիգոր Է. (1075–1085) Պապին կոնդակով:

Արեւելքի մէջ ան ոեւէ փոփոխութիւն չկրեց ու կը չարունակէ դեռ ըստ առաջնոյն, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Եկեղեցին հետեւող չարանուանութիւնները որոնք կը պահեն նախկին դրութիւնը, նկատի առնելով անշուչտ տեղական սովորութիւններն ու բարքերը:

Նիկողայոս պապէն երկու դար առաջ, Արեւմտեան Եկեղեցին արդէն կը ձգտէր կուսակրօնութիւնը հաստատել բայց չէր կրցած չաղթել եղած բուռն ընդդիմութեանց առջեւ: Նոյնը պատահեցաւ Նիկողայոս պապին կոնդակին, բայց Գրիգոր Է. Պապը չաղթեցաւ պարտադրել Եաչակրաց խանդավառութեան չարժառիթէն ու իր մխիթարեան դիրքէն օգտուելով: Գրիգոր Է. ամուսնութիւնը պոռնկութիւն կ'անուանէր...:

Ս. Թոմաս Ակւինացին, ԺԳ. դարուն, ընդվզելով քահանայից ամուսնութիւնը կը պահանջէր, նկատելով անոնց չարաբերութիւնն ու պաչտօնը ժողովրդեան խաւերուն մէջ:

Իսկ Սէն Պէռնար կ'ըսէ.—

« Վերցուցէք Եկեղեցիէն պատուաւոր ամուսնու-

Թիւնը եւ անբիծ անկողինը, եւ պիտի տեսնէք, Թէ պայն պիտի լեցնէք չնացեալներով, պղծապիղծներով, հրէշային լկտիներով, եւ ամէն տեսակ պաղչոտութիւններով ու չուայտութիւններով»:

***

1922ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակին համաձայն (*), քահանաները կրնան վերամուսնանալ, Օրուան պահանջքէն առաջ եկած արդար կարգադրութիւն մըն է այս: Պատերազմի հետեւանօք շատ մը քահանաներ իրենց երէցկիները կորսնցուցած ըլլալով, ընտանեկան հոգերով ծանրաբեռնուած, ի վիճակի չէին իրենց նուիրական պաշտօնը լիուլի կատարելու: Ըստ եկեղեցական օրէնքի կամ պէտք է դադրէին պաշտօնավարելէ եւ կամ կուսակրօնաց կարգը անցնէին ու վեղար առնելով քաշուէին վանք մը: Զարդերը կրօնաւորաց չափքը շատ նսեմացուցած էին, կրօնաւորներու պահանջքը շատ պզալի էր եւ ահա Թէ ինչո՛ւ Հայրապետը ստիպուած էր այս կարգադրութիւնը տնօրինելու (*):

Հակառակ այս կանոնին, շատ քիչեր դժուարացան որոնք վերամուսնութիւն կնքեցին:

Հայոց մէջ քահանան ընտանիքին մէկ անդամն է: Ան ամենուրկէ եւ ամէն ժամ մուտք կրնայ ունենալ ամէն սեմէ ներս: Ընտանիքին հայրն է ան:

(*) 1922 թուին նոյ· 11ին, թիւ 644 կոնդակով:

(*) Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսը գործադրութեան չի դրաւ այս կանոնը իր թեմերուն մէջ:

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Քահանայութիւն կ'ընտրուի եկեղեցիի մը համայնքին կողմէ: Պէտք է ըլլայ պարկեշտ ու պատուաւոր անձնաւորութիւն մը, ամուսնացած եւ զաւակի տէր (հին ատեն օրէնք եւ սովորութիւն էր որ անպատճառ մանչ զաւակ մ'ալ ունենար, ըստ Ղեւտական սովորութեան, իրեն յաջորդելու համար, այժմ զադրած է այս սովորութիւնը): Առնուազն 25 տարեկան ըլլալ (հին ատեն 30–35), մարմնական կատարելութիւն ունենալ ու որոշ աստիճանի զարգացում: Ժողովրդեան փափաքին համաձայն, եպիսկոպոսը յետ քննութեան ու պատշաճ կրօնական դաստիարակութիւն ուսուցանելէ ետք կը ձեռնադրէ ղրկուած համայնքին եկեղեցիին համար:

Քահանան առ ի վարձատրութիւն իր պաշտօնին բարի կիրարկման եւ արդիւնաւոր ծառայութեան, կըստանայ Աւագութեան տեղւոյս, լոնչախուչ, ծպղկեայ վիլոն: Երբ այրիանայ կրնայ կուսակրօններու դասը անցնիլ, վեղար առնել ու եկեղեցական բոլոր աստիճաններուն բարձրանալ, ինչպէս եղած էր անցեալ հանգուցեալ հոգեւոր հովիւս Տ. Վռամշապուհ Արքեպիսկոպոսը (վախճանեալ 1940 Յունվար 1ին):

Կրօնաւորներու կուսութեան եւ ամուսնութեան մասին թեր ու դէմ կարծիքներ շատ էին ու են միշտ: Կ'առարկեն թէ ամուսնացած քահանան ընտանեկան հոգերով բեռնաւորուած չի կրնար ազատօրէն իր պաշտօնը կատարել, որ հովուական առաքելութեանը մէջ կը թերանայ: Այս առարկութեան կը պատասխանուի, թէ՝ կուսակրօնութիւնը ըլլալով հանդերձ դովելի ուխտ մը, իրական կեանքի մէջ կրներկայացնէ շատ մը անպատեհութիւններ: Իր չափուն ժողովրդեան բոլոր խաւերուն հետ, իր դերը ընտանեկան յարկերէն ներս որպէս հաշ-

տարար պաշտօնեայ, որպէս ընտանիքի մէկ անդամը, որպէս հայր, տեղի կրնայ տալ կարգ մը պայթակղութեանց, որմէ կը տուժէ եւ կրօնաւորը, եւ եկեղեցին, եւ կրօնքը, հեռացնելով հաւատացեալներու բազմութիւնը:

Կուսակրօնը պզտիկ տարիքէն հեռացած ըլլալով ընտանեկան յարկէն, ընկերային-ընտանեկան գործնականութեան կեանքէ բոլորովին անտեղեակ մէկն է ու իր միջամտութիւնն ու գործունէութիւնը աննպաստ հանրային շահին ու օգտին:

Աւելի յարմարագոյն կ՚պահել նախկին դրութիւնը, հաստատուած Եկեղեցւոյ հայրերէն, որոնք դարերու փորձառութեամբը առաջնորդուած անօրինուած կ՚ին, քան թէ բռնանալ ու պարտադրել, ինչ որ Աւետարանի ոգիին ալ հակառակ է: Ո՞չ ապաքէն նոյն ինքն Տէրը կ՚ըսէ. «... կան ներքինիներ որոնք իրենց մօրը որովայնէն այնպէս ծնան եւ կան ներքինիներ՝ որոնք մարդոցմէ ներքինի եղան, եւ կան ներքինիներ՝ որոնք ինքզինքին ներքինի ըրին երկնքի թագաւորութեանը համար, ով որ կրնայ՝ թող տանի»: (Մտթ. ԺԹ. 12...):

Իսկ մեծ առաքեալը Պօղոս, կ՚ըսէ. «Քանդի կ՚ուզէի որ բոլոր մարդիկ ինծի պէս ըլլային, բայց ամէն մէկը իր պարգեւը ունի Աստուծմէ, մէկը այսպէս ու միւսը այնպէս... հապա եթէ ժուժկալութիւն չունին՝ թող ամուսնանան, վասնզի աղէկ է ամուսնանալ քան թէ բորբոքիլ (Ա. Կոր. Է. 7–10):

Իզական սեռէ համարեայ թէ կրօնաւորուհիներ չկան մեր Եկեղեցիին մէջ: Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն եղած են կուսաստաններ, (հաւանաբար մինչեւ Է. դար), բայց պարսից, արաբներու եւ թրքաց

ասպատակութեանց պատճառաւ չուտով անհետացած են մեր բարքերէն: Կ. Պոլիս Գալֆաեան որբանոցին մէջ կան քանի մը կիներ՝ մայրապետոնեը, որոնց գործունէութիւնը միայն որբանոցէն ներս է:

Գալով Երուսաղէմի մայրապետանոցին (Ս. Հրեշտակապետի վանքը), անոնք կրօնաւորուհիներ ըլլալէ շատ հեռու են: Որք եւ այրիներէ բաղկացեալ տարիքոտ տաննեակ մը կիներ որոնք կը պարապին միայն Ս. Յակոբեանց մխաբաններուն լուացքի գործերովը: Ասոնք նոյն դէրին մէջ են, ինչպէս աշխատասոր մխաբանները:

10. — ԱՆԱՐԱՏ ՅՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Կոյսին «Անարատ յղութեամբ» ծնած ըլլալու հարցը բոլորովին նոր է: Պիոս Թ. Պապին 8 դեկտ. 1854ի կոնդակով յայտարարուած ու իբրեւ հաւատոյ դաւանութիւն քարոզուած լատինական Եկեղեցիին կողմէ: Մեզի համար զարմանալի չեն Թուիր հռովմէական Եկեղեցիին նորոյթները, որոնք ստէպ ստէպ յառաջ կուգան դատապարտուելով հանդերձ նոյնիսկ իրենց կարկառուն աստուածաբաններէն: Դարեր առաջ իրաւ, Աստուածածնի յղութեան նորամուտ սովորութեանը համար, 1140ին, Պեռնարտոս մեծ աստուածաբանը, միեւնոյն ատեն Ս. Կոյսին մեծ գովաբանը, Լուգտոնի եկեղեցիին կը գրէ. «Կը զարմանամ շատ, որ ձենէ ոմանց հաճոյ թուեցաւ փոխել նախկինը անոր տեղը նոր տօնախմբութիւններ մուծանելով զոր կ'անգիտանայ Եկեղեցին եւ չթոյլատրեր հին աւանդութիւնը»: (1)

Բայց դարերու ընթացքին զարգացաւ այս գաղափարը, որ ի վերջոյ յանգեցաւ 1854ի որոշման: Որպէս

(1) Օրմանեան, «Աստ. վարդ.», անտիպ:

ապացոյցներ՝ կը ցուցնեն հետեւեալ մէջբերումները Ս. Գրքերէն. «Եղից թիւնամութիւն ի մէջ քո եւ ի մէջ կնոջդ... նա սպանիցէ քում գլխոյ եւ դու սպանանիցես նորա գարշապարէ» (Ծննդ. Գ. 15): «Ողջոյն քեզ, շնորհք լի», կամ ինչպէս մեր թարգմանութեամբ «Ուրախ լեր բերկրեալդ», «Օրհնեալ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո» (Ղկ. Ա. 28–42): Ինչպէս կը տեսնուի այս մէջբերումներէն, այսինքն որպէս վկայութիւն ցոյց տրուածները ոչ մէկ առնչութիւն կը ներկայացնեն Ս. Կոյսին անարատ յղացման հետ:

Տաթեւացիին ժամանակը նոյնիսկ, ԺԴ. դարավերջերը, Միութենական կրօնաւորները արդէն սկսած էին անպաշտօն կերպով այդ մասին քարոզել, որոնց ի պատասխան մեր մեծ աստուածաբանը՝ Տաթեւացին կը գրէ. «Այլ Կոյսն Մարիամ Աստուածածին, էր ապատ ի մահկանացուէն եւ ի ներելոյն, բայց ո՛չ սկզբնականէն: Որոյ պատճառ է, պի ո՛չ ի սերմանէ՝ այլ ի մաքուր սրբենէ կուսին էառ մարմին: («Գիրք Հարցմանց» էջ 568)

Ոչ միայն Աստուածածնի անարատ յղութեան վարդապետութիւնը նոր է, այլ եւ անոր յղութեան տօնն իսկ, զոր կը կատարենք անշարժօրէն դեկտ. 9ին, չատ հին չէ: Աստուածածնայ վերաբերեալ ուրիշ տօներ եւս մեր մէջ վերջամուտ են գրեթէ Ժ. դարէն ի վեր, ինչպէս Վերափոխման, Գիւտ Գօտւոյ, Գիւտ Տփոյ, Յղացման, Ծննդեան, Ընծայման երից ամաց ի Տաճարն:

Կլիմէնտ Ալեքսանդրացին եւ Աստուածաբան մականունով Եպիփանիոս Կիպրացին երբ հայեր չիմաստ մէջ գտնուեցան յատիններու ինչպէս եւ յունաց հետ, միութենական յարաբերութեանց առթիւ, այդ չի նշանակեր թէ՝ մեր մօտ Աստուածամօր հանդէպ նուազ յարգ ու պատիւ գոյութիւն ունի կամ ունեցած

Ի քան միւս եկեղեցիներուն մօտ, ընդհակառակը հանա-

Որով Ս. Կոյսը չէր կրնար զերծ ըլլալ նախնական Ադամային մեղքէն, որմէ մարմին առաւ Յիսուս: Եթէ երբէք ընդունինք լատինաց տեսակէտը, այդ պարագային Յիսուս ծնած պիտի ըլլար առանց մարդկային բնութեան, մինչ նա մարմին առաւ Ս. Կոյսէն, մարդացաւ, ունէր մարդկային բոլոր բնութիւնը, բացի նախնական մեղքէն, զի Աստուած էր: (Ինչպէս ժանգոտած երկաթը հուրը մտնելով կը մաքրուի ժանգէն, նոյնպէս Աստուածային բնութիւնը միանալով մարդկայինին, մաքրուեցաւ նախնական մեղքէն):

Ու խաչուեցաւ անչարչարելին, զենաւ իր մօրմէն առած մարմնովը, որպէսզի այդ մեղքէն փրկէ համայն մարդկութիւնը: Եթէ Ս. Կոյսը զերծ ընդունինք սկզբնական մեղքէ, այդ պարագային Յիսուսի առած մարմինը պիտի ըլլար պարզապէս երեւութական մարմին մը, առանց մարդկային անկեալ բնութիւն ունենալու, ինչ որ հերեսիկոսութիւն մըն է: Որով Յիսուսի փրկութեան խորհուրդը անգոյ: Հաւասար է սա ճշմարտութիւնը, թէ Քրիստոս իր վրայ առաւ ամէն ինչ որ կայ մարդուն մէջ, բացի մեղքէն, հաւասար է նաեւ թէ իր վրայ առաւ մարդային բնութիւնը, այսինքն Ադամային բնութիւնը, ոչ այն զոր ունէր նախահայրը անմեղութեան եւ անապականութեան մէջ, այլ այն՝ զոր ունեցաւ մեղանչականութենէն ետքը, որպէսզի վերանորոգէ անցեալը:

Լատիններու նոր վարդապետութիւնը Մարիամի յԱննայէ անարատ յղութեան մասին, չի յարմարիր այս ճշմարտութեան, որովհետեւ եթէ Քրիստոս Ադամա-

է քան միւս եկեղեցիներուն մօտ, ընդհակառակը հանապազօրեայ մեր աղօթքները լի են Ս. Կոյսին նուիրուած: Եւ ևթէ երբէք մենք կը մերժենք այդ նորոյթը, պատճառը այն է որ հակառակ է քրիստոնէական վարդապետութեան եւ նոյնիսկ փրկութեան խորհուրդին, վասնզի մարդիկ կը ձնին նախնական–Ադամային մեղքով ու Քրիստոսի առաքումը աշխարհիս վրայ ուրիշ նպատակի համար չէր ևթէ ոչ մարդկութեան փրկութիւնը իր ղեմամբը, այդ նախնական մեղքէն:

Նախնական–Ադամային մեղք կ'ըսենք այն պատիժին, որով մեր նախահայրն ու նախամայրը լինկան իրենց մարմնական երանաւէտ կեանքէն եւ հոգեկան ղերբնական շնորհքէն, իրենց անհնազանդութեանը պատճառաւ ու յետագային համայն մարդկութիւնը ենթարկուեցաւ այդ պատիժին, ինչպէս կ'ուսանինք քրիստոնէական վարդապետութիւնը: «Զի որպէս ի մէնջ մարդոյ մեղք յաշխարհ մտին, եւ ի մեղաց անտի մահ, եւ այնպէս յամենայն մարդիկ ատրածեցաւ մահ, որով ամենեքին մեղան»: (Հռոմ. Ե. 12): «Ապա ուրեմն որպէս միոյն յանցանօք յամենայն մարդիկ դատապարտութիւն, նոյնպէս եւ միոյն արդարութեամբ յամենայն մարդիկ արդարութիւն կենաց»: (Հռոմ. Ե. 18–19: Ա. Կոր. ԺԵ. 22: Բ. Կոր. Ե. 14): Եւ հետեւաբար մեղքը իր բուն չարութեան տեսակովը կը դտնուի մարդոց հոգիին մէջ, հետեւանք իրենց բնութեան եւ ոչ թէ անձին. «Երբ Ադամ կենագործ դրախտին մէջ անհնազանդութեան մեղքը գործեց, մարդկային համայն բնութիւնը որ անոր մէջ կը պարունակուէր բոլանդակապէս, դատապարտութեան ներքեւ ինկաւ եւ կրկուեցաւ դերբնական արդարութենէն եւ բոլոր ապառնի մարդիկ

յին արդէն վերանորոգեալ բնութիւնը առաւ իր վրայ, ապա ուրեմն ընդունայն կ՚ըլլայ մարդկային մեղուցեալ բնութեան փրկագործութեան նպատակը: Նիկիական հանդանակը շատ որոշ ու բացայայտ է, ուր խոտացած են ուղղափառ դաւանանքին բոլոր տհաճակէտները (*):

(*) Օրմանեան, «Աստ. վարդ.», աճուիպ:

11. — Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԻՆ ՕՐԸ

Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ, բացի Հայերէն, միւս բոլոր Եկեղեցիները Ս. Ծնունդը կը տօնեն դեկտ. 25ին, իսկ մենք յունվար 6ին, միացած Մկրտութեան Տօնին, այսինքն նոյն օրը: Առաքեալներէն սկսեալ այս տօնակատարութիւնը կը կատարուէր յունվար 6ին, Հաստատուած Քրիստոնէութեան առաջին Եկեղեցիէն, Երուսաղէմի եպիսկոպոս Յակովբոս Տեառնեղբօր կողմէ (*): Վերջէն կարդ մը բանաւոր թէ քմահաճ պատճառներով, դուրս պիտի թողնենք քիչ յետոյ, այս Տօնը փոխադրեցին դեկտ. 25ին:

Արդարեւ Հռոմի Լեւոն Պապին առաջարկութեամբը, 451ին, Քաղկեդոնի ժողովին ընդունելեաւ կայսրութիւնը կարմրոց բոլոր ազգերու կողմէ: Այդ իսկ պատճառաւ Սուրիացիները ինչպէս եւ Եգիպտացիները, որոնք Միաբնակներ են մեղի պէս, կը տօնեն Երկրնակներու հետ միատեղ, որովհետեւ իրենք եւս կայսրութեան մաս կը կազմէին: Հայեր, որոնք կայսրութենէն դուրս

(*) Տաթեւացի, «Գիրք Հարցմանց», էջ 482:

էին, մնացին հին կանոնի մէջ: Բայց եաքէն անոնք, որպէսզի արդարացնեն իրենց այդ վոխադրութիւնը, յառաջ բերին թէ եղիսաբեթին յղացումը տեղի ունեցաւ Զաքարիայի պապանեցման օրը, այն է հոկտ. 10ին: «Եւ եղեւ ի ֆահանայանալն նորա ըստ կարգի աւուրցն հասանելոյ առաջի Ատտուծոյ ,ըստ օրինի ֆահանայութեանն եհաս նմա խունկ արկանել՝ մտեալ ի Տաճարն Տեառն (Ղկ. Ա. 8–9): Որպէս թէ պապանձումէն անմիջապէս ետքը Զաքարիա տուն դարձած ըլլայ ու եղիսաբեթ յղացած: Որով եւ Աւետումը կը ծօնեն մարտ 25ին ու այդ հաշուով Ծնունդը դեկտ. 25ին:

Այլ է մեր տեսակէտը: Ըստ Ղուկաս Աւետարանիչին (Ղկ. Ա. 23–24) .« Ու եղաւ որ երբ աւուր պաշտօնին օրերը լմնցան իր տունը գնաց...»: Արդ՝ Քահանան հինգ եւ Տաղաւարահարաց եօթը մխացեալ օրերը կը տեւէին տասնեվկու օր, որով ոչ թէ հոկտ. 10ին այլ 22ին է որ մեկնեցաւ ,Աւետարանը բացայայտ է այս մասին, զոր Ընդհանրական եկեղեցին եւ Ս. Հայրերը ընդունած էին:

Դարձեալ ըստ Ղուկասու (Ղկ. Գ. 23), Մկրտութեան օրը, «եւ իւիճն Յիսուս էր ամաց իբրեւ երեսնից»: Շատ բացորոշ վկայութիւն մըն է, նկատելով որ յունվար 6ին էր Մկրտութեան օրը, որ վիճաբանութեան խոկ առարկայ չկրնար ըլլալ, մանաւանդ որ իրենք եւս կը ծօնեն մինչեւ այսօր:

Մենք՝ ըստ Աւետարանի, ընդունելով հոկտ. 22ը, եղիսաբեթին յղացման օր, Աւետումը կը ծօնենք ապրիլ 7ին ու այդ հաշուէն առաջնորդուելով կ'իյնանք յունվար 6ին (*): Ծնունդը եւ Մկրտութիւնը կը ծօնենք

(*) Եղիսաբեթ վեց ամսուան յղի էր Ս. Կոյսին Աւետման օրը: (Ղկ. Ա. 36)

միատեղ, քանի որ նոյն օրը ծնած եւ նոյն օրը, երեսուն տարիներ ետքը, մկրտուած էր։

Այլ էին բաժանման պատճառները։ *Երուսաղէմի մէջ ուր առաջին տօնակատարութիւն սկսած էր, ժողովուրդն ու եկեղեցին կը կատարէին նոյն օրը։ Մթնշաղին Ծնունդը Բեթլեհէմի մէջ (սովորութիւն մը որ մինչեւ այսօր կը մնայ), իսկ օրուայ ընթացքին՝ Մկրտութիւնը Յորդանանի մէջ, ինչպէս Աէթրա ուխտաւորուհին կը վկայէ* (**) *ինչ որ շատ հեշտ չէր, ու երբեմն ճամբու ընթացքին ալ մեծ վտանգներու կ'ենթարկուէին։ Նկատելով ձմեռուան անձրեւային եղանակը, օրերու կարճութիւնը, փոխադրական միջոցներու նախնական վիճակը, տեղերուն հեռաւորութիւնը, ճամբաներուն անապահովութիւնը կ'արդարացնէին մասամբ այդ կարգադրութիւնը։*

Ամենավերջին քննական գրութեանց հետեւողութեամբ, քրիստոնէութիւնը ունեցած է սկիզբէն տօնելու օր միայն Յարութեան *օրը որուն աւելցուած է* Հոգեգալուստը *եւ ապա* Աստուածայայտնութիւնը*։ Առաջին անգամ ըլլալով Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Բ. դարուն անորոշ կերպով կը գրէ թէ քրիստոնէական աղանդ մը Յիսուսի մկրտութիւնը կը տօնէր յունվար 5էն 6ի գիշերը* (*)*։ Մինչեւ Դ. դար յայտնի եւ որոշ աղբիւր մը չունինք։ Մինչ Դ. դարուն այդ տօնը տարածուած ու*

(**) Լէյցման, «Հին Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը», հատոր Գ., էջ 329։

(*) Լէյցման, «Հին Եկեղեցւոյ Պատմ.» ,Գ. հատոր էջ 328։

խոր արմատներ ձգած էր ոչ միայն ամբողջ Արեւելք, այլ նաեւ Արեւմուտք: 380ին Կիպրոսի մէջ Մեծն Եպիփան յունվար 6ին կը տօնէր (**): Յովհաննէս Ոսկեբերան հայրապետը, 386ին, Անտիոքի մայր Տաճարին մէջ Հոգեգալստեան տօնին առթիւ քարոզած միջոցին կը յայտնէր թէ երեք մեծ տօները՝ Զատիկը, Հոգեգալուստը եւ Աստուածայայտնութիւնը որ է Քրիստոսի Ծընընդեան տարեդարձը (*):

Սիկիլիոյ մէջ նորադարձը կը մկրտէին Աստուածայայտնութեան տօնին օրը (****): Միլանի մէջ տարածուած էր Դ. դարուն վերջերը: Իսկ Ֆրանսայի մէջ ալ աւելի կանուխ, արդարեւ պատմութենէն գիտենք թէ Յուլիոս Ուրացող կայսրը, 361ին, Բարիզի մէջ ներկայ գտնուեցաւ Աստուածայայտնութեան տօնին (*****): Այս մասին կը կարծուի թէ Մեծն Աթանասի միջոցաւ փոխանցուեցաւ Արեւելքէն, երբ ան աքսորուած էր 360ին Թրէվ, ուր մնաց երկար ատեն: Իսկ Հռոմի մէջ եւս ան որոշապէս ծանօթ եղած է, ինչպէս կը մատնանշէ Ս. Ամպրոսդ իր քրոջ Մարսէլլինայի քող առած օրը, Հռոմի եպիսկոպոս Լիբերիոսի (352-366) արտասանած քարոզին որ տեղի ունեցած էր Աստուածայայտնութեան տօնին օրը, ուր քարոզիչը կը յայտարարէ թէ Յիսուսի Ծննդեան տարեդարձին տօնին է այդ օրը:

(*) Լէյցմէն « Հին Եկեղ. Պատմ.» Գ. հատ. էջ 329

(**) էջ 330:

(****) էջ 330:

(*****) էջ 331:

Հռոմմայեցիք սիրելով Արեւելք քէ Ափրիկէ, կայսրութեան բաղկացուցիչ ազգերուն չատ մը սովորութիւններուն ու կենցաղին ենթարկուեցան ու իրենց այլազան հպատակներուն հաճելի թուելու համար չատ մը չաստուածներ իսկ իրենց կուռքերուն համահաւասար դասեցին:

Բայց այս չաստուածներէն ամենանչանաւոր դիրք ղբաւողը եղաւ Արեւ-Աստուածը, զոր Եգիպտոսէն բերած էին: Անյիշատակ դարերէ ի վեր, արեւի պաչտամունքը արեւելեան բոլոր ժողովուրդներուն մէջ արմատացած էր, ուր դեռ այսօր իսկ հետեւողներ կան: Դ. դարուն (Ն. Ք.) արեւի ծննդեան տօնը հանդիպած ըլլալով ճիշդ ձմեռնային արեւադարձի օրուան, դեկտեմբեր 25ին, որոշուեցաւ որ այնուհետեւ այդ օրը տօնուի անխափան (1): Յետագային, արեւ-աստուածը դառնալով Կայսրութեան պաչտպան աստուածը, Անյաղթ արեւ ապտուած, իր ծննդեան տօնն ալ դարձաւ Կայսրութեան ամենամեծ տօնը (2): Քրիստոնէութիւնը արդելք չկրցաւ ըլլալ անոր չարունակման. ընդհակառակը, 354ին, Հռոմի օրացոյցին մէջ դեռ անոր յիչատակութիւնը կայ Անյաղթ-ծնունդ անունով (3):

400ական թուականներուն եղած իրականութիւն

---

(1) Դիտելի է որ օրերը կը կարճնան մինչեւ 22 դեկտեմբեր ու կըսկսին երկարիլ 27էնետքը, որով 5 օրուայ միջոցը կը մնայ անշարժ: 25ը կ'ըլլայ միջին թուականն:

---

(2) Լէյցման, Հին եկեղեց. Պատմ. Գ. հատոր էջ 336: (3) 336:

մըն էր դեկտեմբեր 25ի տօնակատարութիւնը, ինչ որ օրինական դարձաւ Քաղկեդոնի ժողովին, 451ին: Հռովմի եկեղեցին դեկտեմբեր 25ին հաստատեց Քրիստոսի ծննդեան տարեդարձի տօնը, «Ճշմարիտ Արեգակն Արդարութեան »(Մաղաքիա Դ. 24) (*), որով կայսրութեան ամենամեծ, անյաղթ աստուածը կը պարտուէր Քրիստոսով:

Դեկտեմբեր 25ի Ծննդեան տօնակատարութեան կը հանդիպինք Ալէքսանդրիոյ մէջ 431ին (1): 386ին Անտիոք (2): Կ. Պոլիս՝ Գրիգոր Նազեանզէի օրով 379ին (3): Ս. Բարսեղ՝ Կեսարիոյ մէջ 379ին (4): Այնպէս որ Աստուածայայտնութեան տօնը կիսովին կը կորսնցնէ իր համբոյրն ու կարեւորութիւնը: Եգիպտոս եւ Երուսաղէմ, որոնց կը հետեւէր եւ Հայաստան, չարունակեցին Ծնունդ-Աստուածայայտնութիւնն միասեղ տօնել մինչեւ 500ական թուականները, բայց հայեր դեռ կը չարունակեն (5):

Հին տեսիները Աստուածայայտնութեան տօնով կը փառաւորէին նաեւ Մոգերու, Մկրտութեան եւ Կանայի հրաշքին տօնակատարութիւնը, (Յովհ. Բ. 1-11): Երբ Ծնունդ (Նոէլ) անունով Քրիստոսի ծննդեան տօնը փոխադրեցին դեկտեմբեր 25ին, միւս տօները մնացին յունուար 6ին ու դեռ Աստուածայայտնութիւն (էպիփա-

---

(*) Լէյցման «Հին եկեղ. Պատ. Գ. հատոր էջ 337
(1) Լէյցման «Հին եկեղ. Պատ.»Գ. հատոր էջ 329:
(2) էջ 330:
(3) էջ 330:
(4) էջ 330:
(5) էջ 330:

ճի) անունը կը պահեն։ Հակառակ Քրիստոնէութեան ծաւալման ու զարգացման, կարելի չէր եղած խափանել այդ օրուան տօնակատարութիւնը։

Հռոմի Եկեղեցին վերածելով Յիսուսի Ննդեան տօնին, խափանեց կռապաշտականը, շարունակմամբ քրիստոնէականին, ինչպէս հայեր ըրած են վարդավառի տօնը վերածելով Այլակերպութեան տօնին, պահելով հանդերձ տօնին անունը։ Աբեմատաքի մէջ ժողովրդականացած մինչեւ այսօր «Թագաւորաց տօնը» (Լա Ֆէթ տէ ռուա), ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Ս. Ննդեան տօնակատարութենէն մնացած յիշատակ մը (Յիսուսի Ննդեան օրը իբրեւ ընծաները մատուցանող թագաւորներու՝ Մելքոնի, Գասպարի եւ Պաղտասարի յիշատակը), անհերքելի փաստ մը որ կը հաստատէ Ննդեան յունուար 6ին կատարուած իրողութիւնը։

Համոզուած ըլլալով հանդերձ մերինին ճշդութեանը, հլմնուելով Աւետարանական եւ աւանդական բոլոր տուեալներու վրայ, դեկտեմբեր 25ին միւս բոլոր քրիստոնեայ Եկեղեցիներու հետ միատեղ տօնելը յարմարագոյն եւ պատշաճն է, ըստ իմ խոնարհ կարծիքիս։

Թէ իչո՞ւ։

Նոյնը չպիտի ըսէի, եթէ եղած ըլլայինք մեր հայրենիքին ծոցը՝ ամբողջութեամբ, ուր մենք մեզի, ըստ հին սովորութեան, պիտի չպատուհասէինք տօնել։ Բայց ուր ու ցան Հայութեան ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու մէջ, շատ դժուար է։ Պիտի գործենք, երբ ընդհանուր ժողովուրդը կը տօնէ։ Պիտի տօնենք, երբ ընդհանուրը կ'աշխատի։ Փոքրամասնութիւն մը կը կազմենք։ Տնտեսական, ընտանեկան ու բարեկամական կապերն ու յարաբերութիւնները, խառն ընտանեկան բոյնները, կը

պարտադրեն մեզ դարուս պահանջ կարգադրութիւններ ընելու, եթէ չուզենք ընել կամաւ, կեանքը պիտի պարտադրէ մեզ ընել ակամայ:

Իրատես հոգի վրայ կը դառնամ, առանց զգացումներէ տարուելու: Եւ կամ, ինչպէս Աստուածածնայ եւ Խաչվերացի տաղաւարները կը տօնենք կիւրակի օր մը (1), նոյնը ընել Ծննդեան համար: Արդէն կարգ մը տեղեր, անպահանջօն կերպով, սկսած են կիւրակի օրը տօնել: Ցունուար 6ի մօտակայ կիւրակի մը տօնելով թէ տօնը աւելի կը շահաւորուի եւ թէ ժողովուրդը միահամուռ իր յարգանքի բաժինը կը բերէ օրուան տօնին: Արդարեւ Քրիստոսի Ծննդեան ճշդրիտ օրը որոշելը ու գիտնալը մեր հասկացողութենէն վեր է: Կարեւորն է չթերանալ հաւատքի եւ պահտամունքի մէջ: Իւրաքանչիւր կէտը այդ պէտք է ըլլայ: (2)

---

(1) Բոլոր եկեղեցիները աճշարժօրէն կը տօնեն, մեծ Աստուածածինը՝ օգոստոս 12-19ի եւ Խաչվերացը՝ սեպտեմբեր 11-18ի մէջ իյնող կիրակի օրը:

---

(2) Ոմանք կ'ընդունին թէ Քրիստոսի ծնունդը տեղի ունեցած է մարտի մէջ:

12. — ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Հայոց Եկեղեցիներուն մէջ քրիստոնէական առաջին դարերէն ի վեր, պատկերներու եւ արձաններու ցուցադրութիւն կամ պաշտամունք մինչեւ այսօր չէ եղած ու միշտ հակառակ գտնուած եւ ձաղկած են չափազանցութիւնները որոնք գոյութիւն ունեցած էին եւ ունին դեռ միւս Եկեղեցիներուն մէջ։ Նախ քան հեթանոսութիւն՝ կռապաշտութիւն, ժողովուրդները եղած են Աստուածապաշտներ բայց ժամանակի ընթացքին եւ դարերու հոլովումով իրենց համար անըմբռնելի դառնալով գերբնական անտես զօրութեան ներկայութիւնը, սկսան անոր զանազան կարողութիւններն ու հանգամանքները տեսանելի ձեւերով ներկայացնել ռամիկ դասակարգին, որը հետզհետէ ընկղմեցաւ նիւթականին ու շօշափելիին մէջ։ Սկիզբը, թէեւ գաղափարը բարի, բայց յետագային դարձաւ կռըստաբեր ու մոռցուելով նպատակը՝ գերբնականը, մնաց նիւթը՝ տարրկայականը։

Հայերը, անցեալի փորձառութենէն օգտուելով, ոչ

մէկ տաեն ոչ միայն չքաջալերեցին, այլ նաեւ միշտ հե-
ռու մնացին արձանապատակերապաշտութենէն: Շատ մը
ազգերու մօտ, եւ մինչեւ այսօր դեռ, դրեթէ նպատա-
կէն չեղած չէ տն ու դարձած կռապաշտական ամբիկ
ժողովրդեան պանդուածին:

Շատ մը սրբատեղիներու մէջ կը տեսնենք արձան-
ներ նուիրուած Փրկչին, Ս. Կուսին կամ Սրբոց, որոնք
խօլ պաշտամունքի առարկայ են (*): Ոչ միայն խոնար-
հութիւններ ու համբոյրներ, այլ արտադին ու բուռն
արտասուալից աղօթքներ ու աղերսներ կ'ուղղուին ա-
նոնց: Ոսկեայ եւ արծաթեայ՝ պատկեր-արձանները,
թագերով, պսակներով, մանեակներով, ապարանջանե-
րով ու նման հաղար տեսակ զարդեղէններով կը պատեն
ու կը զարդարեն:

Ու ամբիկը միշտ հոն է այդ արձանին կամ պատ-
կերին առջեւը, ուրկէ կրսպասէ իր տառապանքներուն
եւ ցաւերուն ամոքումը կամ իր հայցուածներուն կատա-
րումը: Անդադարաբար ժողովուրդը կ'առաջնորդուի կը-
ռապաշտութեան, յօդուտ քահը դրուած պնակներուն
կամ արկղիկներուն . . . : (**)

(*) Ո՞վ չէ նկատած կիներ՝ ամուլ, որոնք Ս. Ան-
տոնի արձանին առջեւ ծնրադիր, արտասուալից կ'աղեր-
սեն զաւակ մը ունենալու համար: Ի՞նչ տարբերութիւն
հեթանոսական բարբերէն:

(**) «Մի երթայցէք զհետ կռոց եւ աստուածս ձու-
լածոյս մի առնիցէք ձեզ, ես եմ Աստուած ձեր»: (*Աս-
տուածաշ. Ղեւտական Գլ. ԺԶ. 4, 42.*):

ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին անգամ պատկերներու հանդէպ յուզում յառաջ եկաւ Է. դարուն, նոյնիսկ եկեղեցական բարձր շրջանակներու մէջ, բայց թէր ու դէմ հոսանքներու կարծիքները շատ զօրաւոր չէին: (Յօսքերնիս կայսրութեան սահմաններուն համար է միշտ): Մահմետական կրօնքին հակապատկեր եւ հակարձան սկզբունքներն ու քննադատութիւնները պատճառ եղան որ վերջապէս 724 թուականիր հրովարտակով Լեւոն կայսրը խստիւ արգիլէ անոնց ցուցադրութիւնն ու պործածութիւնը: Իր յաջորդները, Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս, աւելի զօրաւոր կերպով մաքառեցան ու 754ին Կ. Պոլիս հաւաքուած 338 եպիսկոպոսներու վճիռով, որը Է. Տիեզերականն Ս. Ժողով կը կոչեն, նզովքի ու հալածանքի ենթարկեց: Մինչեւ 787 թուականը կայսրութեան մէջ կողմնակիցներու եւ հակառակորդներու պայքարները ոչ միայն վէճերու այլ եւ արիւնահեղութեանց իսկ պատճառ եղան: Եկեղեցական պատմութեան մէջ յատնօթի է պատկերամարտութիւն անունով, որ քանի մը դարեր յուզեց Եկեղեցին ու կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները:

Մեր նպատակէն դուրս է կայսրութեան կամ միւս Եկեղեցիներուն մէջ տեղի ունեցած երկարատեւ վէճին ու կռիւներուն պատմականը ընել հոս, մենք միշտ հետու կեցած ենք թէ անոնց պայքարներուն եւ թէ անոնց ժողովներուն մասնակցելէ, մեր դիրքը առաջին օրերէն իսկ որոշ ու յստակ էր:

Մենք կ'ընդունինք մեր Ս. Սեղաններուն վրայ Աստուածամօր պատկերը, Մանուկ Յիսուսը իր գիրկը:

Այս պատկերը կը փոխանակուի Աւագ Հինգշաբթի ընթրեաց պատարագին համար, վերջին ընթրիքը

ներկայացնող պատկերով, իսկ Ս. Զաւակէն մինչեւ Համբարձում՝ Փրկչին Յարութիւնը ներկայացնող պատկերով մը: Գրեթէ ուրիշ պատկեր չի տեսնուիր որմերուն եւ սիւներուն վրայ: Բայց այն երկիրները ուր Հայերը խառնուած են յունաց, կրած են անոնց ազդեցութիւնը, ինչպէս կ. Պոլիս, Իզմիր: Իսկ Երուսաղէմի, մանաւանդ Սրբոց Յակովբեանց Տաճարը, կատարեալ սրբոց նկարներու ցուցադրութեան թանգարան մըն է, հոն եւս յունական ազդեցութեան պատճառաւ: Շատ փափաքելի էր որ այդ սրբավայրերէն յաւէտ անհետանային անտեղի եւ հակահայկական ցուցադրութիւնները:

Գալով արձաններու, ոչ մէկ հետք մեր եկեղեցիներէն ներս:

Ցոյները այնքան յառաջ տարած են պատկերապաշտութիւնը որ իւրաքանչիւր տան մէջ կը գտնուի Աստուածամօր նկար մը, աղջիկը մշտավառ կանթեղով մը:

ՎԵՐՋԻՆ ՕԾՈՒՄ — ԿԱՐԳ ՀԻՒԱՆԴԱՑ

Այս խորհուրդը շատ հին է, նոյնիսկ նախաքրիստոնէական, որովհետեւ հրէաներուն մէջ եւս գոյութիւն ունէր ան: Յիսուս ոչ միայն չարգիլեց, այլ ընդհակառակը՝ քաջալերեց զայն:

Աւետարանը լեցուն է Տէրոջը թժչկութիւններովն ու հրաշքներովը զոր ան կը կատարէր ձեռք դնելով, հանդերձին դպչելով, աղօթքով (Մատթ. Ը. 8: ԺԴ. 35–36: Ղկ. Դ. 41), խղով օծելով (Մրկ. Զ. 13: Յով. Թ. 14): Հայոց մէջ բոլոր ձեւերն ալ գործածական եղած են առաջին դարերէն ի վեր, զայդ կը վկայեն մեր բոլոր աղօթագրքերն ու ծիսարանները, միայն խղով օծման արարողութիւնը դադրած է գրեթէ տասը դարերէ ի վեր: Թէ ինչու, այդ մասին ոեւէ լուսաբանութիւն կամ հնաք չկայ: Օծնեցի հայրապետին օրով, 720ին, Դունայ ժողովի որոշումներէն յայտնի է որ դեռ գործածական եղած է, ուր կ'ըսուի թէ քահանաները կրնան օրհնել հիւանդաց ու մկրտութեան ձէթը՝ խղը (*):

(*) Կանոն 11:

Բայց վերեւ յիշուած վկայութիւններէն կրնանք հետեւցնել թէ իւղով օծումը անհրաժեշտ պայմանը չէ հիւանդի մը բժշկութեան համար: Պէտք եղածը հիւանդին զղջումը, հաւատքն է որուն կը միանայ պաշտօնակատարին բուռն աղօթքը: Թերեւս այս ըլլայ իւղով օծման արարողութեան խափանումը:

Մենք հիւանդաց կ'այցելենք, բժշկութեան աւետարան կը կարդանք, խաչ ի ձեռին, նոյնիսկ մասունքով, ձեռք դնելով գլխուն, մասնաւոր աղօթքներ ու խաչահանգիստ ընելով: Անշուշտ այս ամենուն հիմը կը կազմէ հաւատքը: «Հաւատքով աղօթքը կը փրկէ զայն եւ Տէրը ոտքի կը հանէ...»: (Յովհ. Ե. 15):

Զմոռնանք ըսելու թէ, հակառակ անոր որ ան խափանուած է, դեռ ժողովրդեան մէջ կը մնայ եւ Ս. Միւռոնին հրաշագործ արդիւնքին մեծ հաւատք կ'ընծայուի: Յաճախ հաւատացեալները օրհնուած ջուրը, խաչհանգիստի եւ մկրտութեան եւ օրհնուած իւղը (Աւագ Հինգշաբթի-Ոտնալուայի) ու Ս. Միւռոնէն կաթիլ մը միշտ կը խնդրեն, նոյնիսկ շատ հեռու տեղերէ կը բերեն հիւանդներու բժշկութեանը համար (*), ինչպէս Երու-

(*) Երուսաղէմի Ս. Յարութեան Տաճարին, Ծննդեան Ս. Այրին եւ ուրիշ մըրատեղիններու մշտավառ կանթեղներէն առնուած իւղը ուխտաւորներու կողմէ կը տարուէին ամենահեռու տեղեր բժշկութեան համար, որմէ կ'օգտուէին անշուշտ լուսարարները: Երուսաղէմ գտնուած միջոցիս յոյն լուսարար մը կը պատմէր թէ ուխտաւորներուն կուտար՝ փոխան մեծ վարձատրութեան, պարզ աւազ, զոր կը յայտարարէր թէ Ս. գերեզմանէն է...:

սաղմէն (Ս. Գերեզմանէ, Ս. Այրին, Ս. Գլխապիրին եւ այլն Սուրբ Տեղերու կանթեղներէն առնուած իւղը):

Մեր մէջ սովորութիւն է Աւետարան կարդալ ամէն տեսակ հիւանդի վրայ ու ձեռք դնել գլխուն: Ամէն կրօնական պիտուած է որ վերջին Աւետարանի ընթերցման պահուն չատ մը հաւատացեալներ, այր թէ կին ծունկի կուգան պատարագիչին առջեւ, Աստուծոյ խօսքով լեցուելու համար, որ է հոգեւոր եւ մարմնաւոր բժշկութիւն, նաեւ Աւետարան եւ խաչ համբուրել ամէն առթիւ, պատարագէն ետքը չուրջառը հիւանդին վրայ նետուած՝ «Փարատեա՛» աղօթքը ըսել տալ, հիւանդին պատկանող ոեւէ իրեղէն Ս. Պատարագի մէջոցին Ս. Սեղանին վրայ դնելը եւ այլն:

Հայոց մէջ հիւանդներու վրայ աղօթքներէն դատ կ'աղօթեն նաեւ առողջներուն համար, անով՝ յիրեւէլի եւ յանկեւոյթ հիւանդութիւններէ եւ փորձանքներէ պաշտպանուած կըլլան ինքզինքնին: Ու այս նպատակաւ Տաներկց քահանան Մնուճդին եւ Զատկին կ'այցելէ իր ծուխերուն տուները:

Մննդեան՝ ջուր (հաց, աղ, ալիւր եւ այլն) է նշան Մկրտութեան եւ Զատկին՝ գինի (հաց, աղ, ալիւր եւ այլն), է նշան Փրկչին պենման եւ Յարութեան կ'օրհնէ, որմէ ընտանիքին բոլոր անդամները ումպ մը կը խմեն, ապա ամէնուն համար մաղթանքներ եւ աղօթքներ ընելով կվերջացնէ (*): Այս սովորութիւնը կը

(*) Տաթեւացիի տնօրհնէքի մասին կ'ըսէ· «Զատ-

դոնուի նաեւ արեւելեան բոլոր եկեղեցիներուն մօտ (*) իսկ Արեւմուտք՝ դադրած է գործածական ըլլալէ, կարգ մը տեղեր քահանան նշխար կը բաժնէ տուներու ու երբ խնդրուին՝ կ'օրհնէ զանոնք:

Կը վերջացնենք այս գլուխը, յայտնելով թէ վերջին օծումը մեր մէջ խափանուած ըլլալով հանդերձ, կը շարունակէ միշտ գործադրուիլ Աւետարանական ընթերցմամբ ու աղօթքներով:

Հայոց մէջ կ'օծեն ննջեցեալ կրօնաւորները, քանի աստիճանի ալ պատկանին անոնք: Մայր Մաշտոցին մէջ ընդարձակօրէն կանոնագրուած եւ բացատրուած է: Այդ օծումը կ'ըլլայ մխայն ճակտին: Ընդհանրապէս պատարագի արարողութեան միջոցին (**): Բայց չենք կարծեր որ ասիկա որպէս խորհուրդ կը կատարուի, այլ հինէն

կին, յետ Յարութեան Քրիստոս մուտ ի վերնատունն եւ օրհնեաց գաշակերտսն: Եւ ի Ծննդեան յայրին երեւցաւ Բանն Աստուած, վասնորոյ զայն խաչն եւ գաւետարանն տարեալ ի տան օրհնեմք զբնակութիւնս մեր»: «Գիրք Հարցմանն» էջ 684:

(*) Օրթոտոքսներու մօտ Բահանան ամէն առիս կ'օրհնէ տուները:

(**) Սակայն այս եկեղեցական կանոնը կարգ մը տեղեր անկարելի կ'ըլլայ գործադրել, ինչպէս Ֆրանսայի մէջ, ուր դագաղադրութենէն ետք անկարելի է բանալ դագաղը որ կնքուած կ'ըլլայ կառավարութեան կողմէ:

մնացած սովորութիւն մը՝ հրէականէն վոխանցուած։ Ոմանք կը չփոթեն վերջին օծման հետ, ինչ որ հակառական պիտի ըլլայ օծելով անշունչ դիակը, մինչ վերջին օծման նպատակն է առողջութիւն, բժշկութիւն մարմնոյ եւ հոգւոյ։ Նկատելի է որ այդ սովորութիւնը միմիայն կրօնաւորաց յատուկ է։ Հաւանարար անոր համար որ եկեղեցւոյ գլուխ ու հիմնադիրը Յիսուս-Քրիստոս պիտի օծուէր քսան սովորութեան հրէից (Ուղարկ կանայք, Մտթ. ԻԶ. 1։ Մրկ. ԺԶ. 1։ Ղկ. Իդ. 1։ Յովհ. ԺԲ, 39–40)։ Վայել էր որ իր պաշտօնեաներն ալ օծուէին։ Այս մասին ըլլայ Գործք Առաքելոցէն, ըլլայ Առաքելոց Թուղթերէն, ուեւէ վկայութիւն կամ յուսարանութիւն չենք տեսներ։

Ս· ՄԻՒՌՈՆԸ

Նախ քան Քրիստոնէութիւն կարդ մը խորհուրդնե-
րու նուիրագործման համար գործածական եղած է ձէ-
թը կամ նման իւղ մը: Ժամանակի ընթացքին անոր քա-
ղաքրութեան մէջ մտան բալասան եւ ուրիշ ազնիւ
խունկեր եւ իւղեր:

Քրիստոնէութեան առաջին շրջանին կը գործած-
ուէր պարզ ձէթը զոր կ'օրհնէին եպիսկոպոսները Ա.ւագ
Հինգշարթի օրերը ամէն տարի ու կը ցրուէին քահանա-
ներուն, իսկ կային ալ տեղեր ուր քահանաներն ալ կըր-
նային օրհնել մկրտութեան կամ հիւանդութեան հա-
մար այդ պարզ իւղէն: Աւելի ետքերը, ե· դարուն մէջ,
յառաջ եկան երկու տեսակ իւղեր, մին հասարակ իսկ
միւսը ազնուագոյն տեսակէն, որոչ խորհուրդներու
գործածութեանը համար միայն: Այսօր իսկ կը տես-
նենք յատին եկեղեցիին մէջ երկու տեսակներն ալ: Ազ-
նիւ տեսակը որ կը գործածուի դրոշմի, եպիսկոպոսա-
կան օծման, Սկիհի եւ մաղզմայի նուիրագործութեանը
համար, իսկ պարզ կամ երախայից կոչուածով ուրիշ
ամէն, նոյնիսկ քահանայ եւ թագաւոր այս վերջինով
կ'օծուին:

Արեւելքի մէջ ազնիւ իւղը կը կոչուի «Միւռոն», որ

յունական բառ մըն է եւ կը նշանակէ «իւղ Անուշ» եւ բոլոր Եկեղեցիներու կողմէ ընդունուած է : Մկրտութեան, դրոշմի եւ ամէն տեսակ օծման միակ նիւթը Միւռոնն է որուն բաղադրութեանը մէջ կը մտնան ուրիշ շատ մը տեսակ անուշահոտ խունկեր, ծաղիկներ եւ բոյսեր : Յունաց մէջ անոնց թիւը 33 է, իսկ մեր մէջ 43 : Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ Օրմանեան Սրբազան անոր պատրաստութիւնը, թէեւ ես ալ տեսած եմ Սխեմ մէջ : « Օծութեան նիւթը յայտնի էեւ որոշ թէ Սրբալոյս Միւռոնն է զոր կը դործածենք : Անոր մէկ գլխաւոր նիւթը՝ որ կը կազմէ, ձիթենեաց ձէթն է, պտուած, եփուած եւ պատրաստուած, որուն մէջ կը լեցնեն ձէթին քանակութեան մէկ աո չիսուն կամ հարիւր համեմատութեամբ ընտիր եւ սպիտակ բալասան, հրէական կամ արաբական եւ կամ եգիպտական կոչուածէն, եւ ուրիշ մաս մըն ալ աղնիւ իւղ, իւղեվիչներու արհեստով պատրաստուած՝ 43 տեսակ անուշահոտ խունկերէ, քաղցրաբոյր ծաղիկներէ եւ բոյսերէ, պատրաստուած : Մաս մըն ալ նախորդ Միւռոնէն, որով ըստ սովորական աւանդութեան Միւռոնին մասերը իրարու խառնուելով՝ այժմեանը մինչեւ Ս. Լուսաւորիչ կը հասցնեն եւ մինչեւ Ս. Թադէոս Առաքեալ, որ կ'ըսուի թէ իրեն հետ մաս մը բերաւ Յիսուսի օրհնած իւղէն » (Մրկ. Ձ. 13) 409 :

Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը շատ կանուխէն վերապահուած է կաթողիկոսին : Ս. Սահակի կանոններով եպիսկոպոսներ ալ կրնային օրհնել, բայց Ձ. դարու վերջերը արդէն հայրապետական իրաւասութիւն դարձած կը տեսնանք Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսին օրով

(*) Օրմանեան «Աստ. վարդ.», աւետիս :

(574–604) ու մինչեւ այսօր կը տեւէ այդ իրաւասութեան դործադրութիւնը որ օրհնքի տեղ անցած է այլեւս:

Ամենայն Հայոց Էջմիածնայ կաթողիկոսէն զատ միայն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը ունի այդ իրաւասութիւնը: Յունաց եւ լատինաց մէջ եպիսկոպոսները կը պատրաստեն:

Ս. Մյուռոնի ըմբռնումը՝ դարձեալ՝ մեր բարեպաշտ ժողովրդեան կողմանէ ամէն բանէ վեր է, ըլլալով առանձին նուիրական պաշտամունքի ալ առարկայ մը, ու այդ պատճառաւ է որ անոր պատրաստութիւնն ու օրհնութիւնը կը կատարուին Հայրապետին կողմանէ, նուիրակներու միջոցաւ կը բաժնուի, մեծահանդէս արարողութիւններ կ'ըլլան երբ քաղաք մը հասնի, ձեռնադրութեան եւ օծման մը առիթով Մեղան կը հանուի յատուկ թափօրներով, երգերով ու հանդիսաւորութեամբ: Պաշտամունքի վերաբերեալ եւ յարակից բոլոր անօթները, սպասները, պատկերները, խաչերն ու աւետարանները իւղով կ'օծուին ու առանց օծման գործածութիւնն ու պաշտամունքը արդիլուած է: Կը պահուի աղաւնակերպ արծաթեայ ու ոսկեայ անօթներու մէջ, ըլլալով նշանակ Ս. Հոգւոյն շնորհաց եւ միջնորդ նոյն շնորհաց բաշխումին (Հոգին Սուրբ իջաւ ի Յորդանան աղաւնակերպ): (Օրմ.):

Ս. Մյուռոնի օրհնութեան հանդէսը տեղի կ'ունենայ Էջմիածնայ մէջ (իսկ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին կողմանէ կը կատարուէր Սիսի մէջ, երբ Կիլիկիան հայերէ պարպուած չէր, իսկ այժմ Անթիլիասի մէջ՝ Լիբանան, ուր հաստատած է իր Աթոռը): Վերեւ յիշուած 43 զանազան նիւթերը բաւական չեն անշուշտ Ս. Մյուռոնին

տալու համար իր շնորհաբաշխ զօրութիւնն ու նշանակութիւնը, այլ այն մեծահանդէս օրհնութիւնը զոր անձամբ կը կատարէ Հայրապետը, հետը ունենալով եպիսկոպոսներ զգեստաւորուած ու ձեռքերնին սրբութիւններ կամ սրբոց մասունքներ, բուրվառակիր եւ քշոցակիր վարդապետներով շրջապատուած:

Կաթողիկոսական մաշտոցին մէջ մանրամասնօրէն գրուած են այն բոլոր աղօթքները, քարոզները, ընթերցումները, շարականները, որոնք կը կարդացուին ու կ՚երգուին: Երկուս տեառնադրութեան միջոցին, երեք անգամ Հայրապետը կաթսային մէջ կը մխէ կենաց փայտը, Աստուածամուխ Գեղարդը եւ Լուսաւորչի Աջը (Սիսի մէջ միայն Լուսաւորչի Աջը գոյութիւն ունի): Ու ամէն անգամուն ալ Ս. Միւռոնը պղպջումներ կ՚ունենայ: Ժողովրդեան համոզումով այդ պղպջումը տեղի կ՚ունենայ Աստուածային խորհուրդով մը, մինչդեռ հետեւանք է Ս. Միւռոնը բաղադրող զանազան նիւթերու իրար խառնումին ու ձուլումին:

Ս. Միւռոնի պատրաստութիւնն ու օրհնութիւնը տեղի կ՚ունենայ, պարագայից համեմատ, երեք կամ հինգ կամ եօթը տարին անգամ մը: Մէկ տարի առաջուընէ ժողովրդեան կը ծանուցուի հայրապետական կոնդակով ու մամուլի միջոցաւ: Հազարաւոր ուխտաւորներ ու եկեղեցականներ ներկայ կը գտնուին տօնախմբութեան, մեծահանդէս հայրապետական պատարագ եւ ժամերգութիւններ կը կատարուին ու ութը օրեր կը տեւեն հանդիսաւորութեանց շարքը:

ՊԱՀԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պահեցողութիւնը, նախ քան Քրիստոս, դէպ ի Աստուած ունեցած է բոլոր ժողովուրդներու կրօնքներուն մէջ: Եփրայականը չարթուան երկու օրերը՝ երկուշաբթին եւ հինգշաբթին սահմանած էր, իսկ Քրիստոնէութիւնը որուն կարգն ու սարքը յօրինուած են Եփրայականին հետեւողութեամբ, առաջին օրէն իսկ չարունակեց չարթուան երկու օրերուն պահեցողութիւնը, առաջինը՝ ըստ առաքելական կանոնաց, (1) չորեքշաբթին՝ մարդեղութեան, եւ երկրորդը՝ ուրբաթը, խաչելութեան ի յիշատակ, որոնք ընդունուեցան բոլոր եկեղեցիներու կողմանէ որ կը չարունակուին մինչեւ այսօր:

Առաջին դարերուն հաստատուած է նաեւ Անապ չարթի օրուան պահեցողութիւնն ալ, մեկնաբանութեամբ նոյն ինքն Փրկչին՝ Յովհաննէս Մկրտչի աշակերտներուն ուսած պատասխանին (Մտթ. Թ. 14-16): Այս առիթեան վրայ կ'աւելնայ նախ Աւագ Ուրբաթինը եւ ապա քառասուն ժամուանը, սկսելով Աւագ Հինգշաբ-

(1) Տաթեւացի, «Գիրք Հարցմանց» էջ 652:

թիւ կէսօրէն մինչեւ Ձատկական գիշերի առաջին հաւախօսը (2) :

Գ· դարուն, Արեւելքի մէջ կը տարածուի ամբողջ Աւագ շաբաթի պահեցողութիւնը, մինչդեռ Արեւմուտքի մէջ քառասնօրեայինը, զոր Աթանաս, Թրէվէն՝ իր աքսորավայրէն (336ին), կը յանձնարարէ Եգիպտական Եկեղեցիին (3) : Այս քառասնօրեայ պահեցողութիւնը ի յիշատակ ապաշխարութեան չրջանի մը (Մտթ· Գ· 2 : Մրկ· Ա· 13· : Ղուկ· Գ· 2-3) :

Սկզբնական չրջանին, քառասնօրեայ պահեցողութեան, մէյն կիրակի օրերը ուրիք էր, բայց յետագային չաբաթ օրերն ալ նկատուեցան ուրիք՝ ի յիշատակ Եփրայական ապստամբին, որ կը նկատուէր չարթուան երկրորդ կիրակին : Որով, վեց չաբթուայ պահքը, բացի կիրակի եւ չաբաթ օրերէն, կը կազմէր երեսնօրեայ չրջան մը, որուն վրայ կ'աւելնար Ձատկական Աւագ չաբաթինը (0) :

Այս երեսնօրեայ ծոմապահութիւնը ընդունուեցաւ նաեւ Մուհամմէդէն : Բայց, դարերու ընթացքին, ժողովուրդներու ըմբռնումներուն չեղաչրջմամբ, ան կրեց չատ մը փոփոխութիւններ : Եղան հայրապետներ, որոնք չաբաթին ու կիրակին ալ պահք սահմանեցին : Ուրիշներ ընդունեցին միայն ձկնեղէնով ու կաթեղէնով լուծել այդ երկու օրերը : Ամէն պարագայի, պահքը և-

---

(2) Լէյցման, «Հին Եկեղ· Պատմ·», հատոր Գ· Էջ 323 :

(3) Լէյցման, «Հին Եկեղ· Պատմ·», հատոր Գ· Էջ 324 :

ղած է աւելի խիստ Արեւելք, քան այլուր: Սկիզբը կատարեալ ծոմապահութիւնն էր, ետքերը արտօնուեցան ալիւրապուր եւ ջուր: Բացառութիւն կը կազմեն հիւանդները, ըստ առաքելական պատուէրին, «եւ որ հիւանդն է բանջար կերիցէ»:

Մեր մէջ միշտ խիստ ղեած է նոյն իսկ մինչեւ 1914: Քառասնօրեային կ'ըսուէր նաեւ «Աղ ու հաց», որ միայն Թոյլատրուած էր ի հնումն: Եղած են միաբանութիւններ, որոնք կը կոչուէին «Մսահատներ», «Թանահատներ», «Սոխակերներ»: Ասոնք իրենց կեանքին ամբողջ տեւողութեանը մսեղէն-կաթեղէն չէին ուտեր, միայն բանջարեղէնով եւ կամ սոխով կը սնանէին: Այս միաբանութիւններու վերջին մնացորդներն էին, մինչեւ 1914, «Լիմ» եւ «Կտուց» կղզիներու (Վանայ ծովուն մէջ), հաստատուած անապատականները:

Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, 15 դարերու ընթացքին եղած զանազան կարգադրութեանց եւ սահմանումներուն, որոնք միայն յատուկ չեն մեր Եկեղեցիին, ըսենք թէ որո՞նք են այսօր Հայաստանեայց Եկեղեցիին պահքի օրերը, թէեւ անոնք այլ եւս կանոնական արժէք մը չեն ներկայացներ, բացի Ս. խորհրդոց մասնակցութեան առթիւ: Ծոմապահութիւնը իսպառ վերցուած է բացի հաղորդութեան պարագային (1)

1914ի պատերազմէն առաջ, երբ հայութիւնը դեռ իր բնագաւառները կ'ապրէր, ծոմապահութեան վերջին մնացորդը եղող առաջաւորաց պահքին, զոր ժողովուր-

---

(1) 1942ին Պապը արտօնած էր Լատին Եկեղեցին թէ7 պատերազմի մէջ եղող երկիրներուն չորս ժամուայ ծոմապահութիւնը բաւական է Ս. հաղորդութեան համար: Տես «Մաթէն»լրագիր, 24 դեկտ. 1942:

դը Ս. Սարգիսի պահք կ՚անուանէր, շաբաթ օրը Ս. Սարգիսի տօնը ըլլալուն պատճառաւ: Առաջին երեք օրերը ծոմ կը պահէին, ոմանք մինչեւ շաբաթ օր, զոր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած էր ժամանակին՝ հայոց ամբողջովին Քրիստոնէութեան դարձէն ետքը: Պահեցողութիւն ըսելով այժմ կը հասկցուի ժամանակաւոր հրաժարումը՝ մսեղէն, կաթեղէն, ձկնեղէն սնունդներէ ինչպէս նաեւ ոգելից ըմպելիներէ, թէեւ այդ եւս գործադրող չկայ: Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց սրբակրօն միաբանութիւնը միակն է, որ անխափան կը շարունակէ ըստ աւանդոյն:

Ըստ կանոնի մեր եկեղեցւոյ, պահքի օրերը 160 են տարւոյ ընթացքին, գրեթէ իւրաքանչիւր ամսուայ համար սահմանուած է շաբթուայ մը պահք, բացի տարւոյն բոլոր չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերէն (բացառութիւն կը կազմեն Զատկէն-Հոգեգալուստ եւ Ծննդեան ութը օրերուն մէջ գտնուածները): Արեւելեան միւս Եկեղեցիներն ալ մօտաւորապէս մեզի պէս են, իսկ Արեւմտեան Եկեղեցիին մէջ բոլորովին տարբեր է: Իւրաքանչիւր մեծ միաբանութիւն իր մասնաւոր կանոնը ունի, ըլլայ ծոմապահութեան, ըլլայ որոշ սնունդներէ ժամանակաւոր թէ մշտնջենական հրաժարում: Տրապիստները երբէք մսեղէն չեն ուտեր, իսկ իրենց սնունդը ալ հասարակ անբաւական է: Գալով ժողովրդեան, ան ալ կրած է գրեթէ նոյն փոփոխութիւնները:

Յառաջդիմութիւնը, դժբաղդաբար, մեծ հարուած տուած է այդ սովորութեանց, մանաւանդ Մեծ Յեղափոխութենէն ի վեր: Գաւառներու մէջ, տեղ տեղ, դեռ մնացած են ինչ ինչ պահքեր, մանաւանդ աւանդապահ շրջաններու մէջ, ինչպէս Պրըթանիը: Իսկ մեծ միջավայ-

րերու մէջ, գործաւոր թէ դրամատէր պանդուխտները խապառ մէկիկլի թողած են։ Նոյն իսկ այսօր բացառութիւն կը կազմեն անոնք, որ Աւագ Ուրբաթը առանց միսի կ՚անցնեն։ Կը յիշեմ դեռ քանի տարիներ առաջ, ճաշարանները Աւագ Ուրբաթ օրը, մսեղէն չէին տար, այլ ձկնեղէն։

Բարքերը, մտայնութիւնները եւ կեանքի պայմանները յեղաշրջուած են ու հաւատքի ոյժը օր ըստ օրէ կ՚ուծանայ հաւատացելոց մօտ դժբաղդաբար։ Նոյն պարագաներու հետեւանքով մեր ժողովուրդն ալ ենթարկուած է տեղական հոսանքին . . .

Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԸ

Բոլոր Եկեղեցիներուն ընդհանուր պատմութենէն այն եզրակացութեան կը յանգինք, որ ամէնն ալ ունեցած են որպէս խարիսխ իրենց պատարագին կազմութեանը, առաքելական եւ Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն գործածուած ագապի արարողութիւնը, զոր Դ. եւ Ե. դարերուն իր կատարելութեանը հասցուցին նոյն դարերու Եկեղեցւոյ մեծ հայրերը, ինչպէս Ս. Յովհան Ոսկեբերան, Ս. Գրիգոր Նազեանց, Ս. Աթանաս եւ մեծն Ս. Բարսեղ Կեսարացին եւ այլն:

Բայց, այսօրուան գործածուած Պատարագամատոյցները, մնալով հանդերձ իրենց խորքին մէջ նոյնը, էական եւ վարդապետական կէտերուն շուրջ, կը տարբերին ձեւերուն մէջ, եւ այս, ոչ միայն Ընդհանրական Եկեղեցւոյ զանազան հատուածներուն միջեւ, այլ նաեւ միեւնոյն հատուածին ծոցը, ինչպէս Արեւմտեան Եկեղեցին, որուն մասին պիտի խօսինք արդէն: Մենք հայերս, նախնական ձեւերէն ետքը, ունեցած ենք Դ. դարու սկիզբը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին պատարագամատոյցը, յունարէն լեզուով, քանզի հայերէն գիրերը դեռ

կազմուած չէին: Նոյն դարերուն մուաք գործած է նաեւ Ասորականը:

Ե. դարու սկիզբը, հայ գիրերուն գիւտովը, կը յեղաշրջուի հայ եկեղեցական գրականութիւնը, եւ ի շարս Ս. գպրութեանց, կը թարգմանուին նաեւ Ս. Բարսեղիոնը, Ս. Աթանասինը, Ոսկերերանինը, Ս. Գրիգոր Աստուածաբանին կամ Նազեանցինը, Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիինը, Յակովբոս Տեառնեղբօրինը, Ս. Իգնատիոսինը եւ այլն, որոնք տեղ տեղ գործածական եղած են:

Իսկ Գիւտ եւ Մանդակունի հայրապետաց ջանքերովը աւելի ճոխացան, մանաւանդ Նազիանցինը:

Մեր պատարագամատոյցը կրնց նաեւ ինչ ինչ փոփոխութիւններ Ժ. դարուն, Յոսրով եպս. Անձեւացիէն (*): ԺԲ. դարավերջերը, Ներսէս եպիս. Լամբրոնացիէն: ԺԳ. դարուն, Յովհաննէս վարդապետ Արճէշեցիէն կամ Ոսկնեակերէն: Այսպէս թէ այնպէս, մինչեւ տպագրութեան գիւտը, զանազան ձեւերով գործածուած են, իսկ անկէ ի վեր տպագրուած մէկ ձեւը պարտաւորիչ դարձաւ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ համար: Մեր եկեղեցին երբէք չէ ունեցած, այժմ ալ չունի կրճատեալ կամ յաւելեալ ձեւեր, կաթողիկոսական-հայրապետական կամ քահանայական, մեծ հանդիսաւորութեանց, պարզ, մանուր, թէ եւայլն առանձին առանձին պատարագամատոյցներ: Մեր պատարագը կ'ըլլայ մէյտ ձայնաւոր, թէ պատարագի սովորութիւնը մեր մէջ երբէք մուաք գործած չէ:

Պատարագը ունենալով իր ամենապարզ ձեւը՝ առա-

(*) Գրիգոր Նարեկացիին հայրը:

քելական շրջանին, ան կը կատարուէր հանապազօրեայ, բայց Քրիստոնէութեան տարածումովն ու ձեւին ճոխացումովը, անոր թիւը փոփոխութիւններ կրեց զանազան երկիրներու մէջ: Երուսաղէմ եւ Աղեքսանդրիա միայն կիրակի օրը կը կատարէին: Անտիոք՝ ուրբաթ, շաբաթ եւ կիրակի: Կապադովկիա՝ չորեքշաբթի, ուրբաթ, շաբաթ եւ կիրակի: Իսկ Արեւմուտք, Ս. Կիպրիանոսի ժամանակները (250ին), ամէն օր, որ այն ատեն ծագում կ՚առնէ նաեւ թիւ պատարագի սովորութիւնը, որ կը տեւէ մինչեւ այսօր:

Ձայնաւոր պատարագը հարկադրելով դպիրներու եւ սարկաւագներու ներկայութիւնը, փոքր շրջաններու եւ գիւղերու մէջ անշուշտ շատ ալ դիւրին չէր ի մի հաւաքել եւ տրամադրութեան ներքեւ ունենալ զանոնք ամէն օր, որով քահանան ստիպուած, առանձին կը կատարէր իր պաշտօնին կից ե՛ւ սարկաւագինը, ե՛ւ դպրաց դասինը: Եւ որովհետեւ երեք պաշտօնները միանգամայն ձայնաւոր կատարելը անկարելի էր, եւ կամ շատ անախորժ, ընդունուեցաւ թիւ ձեւը: Նիկիոյ Ս. Ժողովը սահմանեց շաբաթ եւ կիրակի օրերը, առաջինը ի յիշատակ սրբոց, իսկ երկրորդը որպէս Տէրունական: Մեր մէջ, 1914էն առաջ, ընդհանրապէս կը կատարուէր շաբաթ եւ կիրակի. բայց այժմ միայն կիրակի օրերը, նկատելով միջավայրերու բազմապիսի դժուարութիւնները, իսկ վանքերու մէջ, ըստ առաջնոյն կը կատարուին:

Լատին կրօնաւորը ստիպուած չէ ամէն օր պատարագելու, սովորութիւն եղած է պարզապէս: Ըստ իրենց կանոնին, պէտք է որ կրօնաւոր մը տարին մէկ անգամ գոնէ, պատարագէ: Մեր մէջ, խնդրանաց համաձայն, մասնաւոր պատարագ կը մատուցուի՝ մկրտութեան,

պսակի, Թաղման եւ Հոգեհանգստեան պարագաներու առթիւ եւս, ինչպէս նաեւ հինգ տաղաւարներու յաջորդող մեռելոցի օրերը եւ կարգ մը տօներուն (Ս. Վարդանանց, Ս. Ստեփաննոսի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի):

Արեւմտեան Եկեղեցիին պատկանող ամէն հաստատուած ունի իր առանձին պատարագամատոյցը, առանց հաշուելու այն բոլոր ազգութիւնները, որոնք ետքէն յաւելցան Հռոմի գերիշխանութեանը:

Արեւմտեան Եկեղեցին կը բաժնուի չորս գլխաւոր ծէսերու: 1. Հռովմէական, 2. Ամբրուազեան, կամ Միլանեան, 3. Գաղղիական, 4. Իսպերիական, (Մօզարապ) կայ նաեւ Սէլթեանը: Այս չորսէն զատ կան հետեւեալ երկրորդականները.— 1. Լիօնեան, 2. Շարթրէօզեան, 3. Պէնէտիքթեան, 4. Գարմեան, 5. Դօմինիքեան, 6. Ֆրանսիսքեան, 7. Բրէմօնթրէեան, (Լան), ուրիշներ ալ, որոնք Անգլիոյ մէջ կը պահեն ինքնուրոյն ձեւեր, ինչպէս Սարէօմ (Սալիպուրկ), Եօրք, Հէրէֆորտ ու Պանկօր եւ ուրիշներ:

Այս վերոյիշեալ զանազան տարբեր ծէսերու պատարագամատոյցներն ալ կը պարունակեն բազմաթիւ ձեւեր, որոնք հետեւեալներն են.

1. Պապական եւ Յիշատակային, 2. Հայրապետական - Եպիսկոպոսական, 3. Հանդիսաւոր կամ մեծ պատարագ, 4. Ձայնաւոր, 5. Վանական (ձայնաւոր կամ ոչ, առանձին եւ կամ ընկերովի), 6. Ցած-թիւ, 7. Առանձնակի, 8. Ուխտի, որ կը պարունակէ 21 ձեւեր, 9. Չոր Պատարագ (Լա Մէս Սէշ) ուր ոչ զոհաբերութիւն կայ եւ ոչ հաղորդութիւն: Կ'ըսեն նաեւ Նմանութիւն

պատարագի (էրզաց տը լա Մէս) : (1) 10· Նախագահողութեան, *պահ չկայ, բայց հաղորդութիւն կը բաշխուի*, 11· Ծովային (Մէս Նօթիֆ), 12· Փոքորկի

---

(1) Զոր Պատարագի մասին ստորեւ կը հրատարակենք *Մաթէն* թերթին մասնաւոր թղթակից Պ· Ռընէ Միխէլի նոյն թերթին 1943 յունիս 25 թիւին մէջ լոյս տեսած յօդուածը՝ Էսմուարի դղեակին համբաւաւոր դէպքին առթիւ :

« . . . Զոր Պատարագը տեսակ մը արարողութիւն է՝ թշնամի մը կախարդելու սահմանուած : Զը ծիծաղինք : Պ· ժօրժ Ռօգալ, Սէն-Սաւնի բահանան, հակած է փէրիկօրի չերմեռանդօրէն կախարդական սովորութիւններուն վրայ, եւ, երկու աշխատութիւններու մէջ գրած է հաբիւրաւոր տեսակները, որոնցմէ մէկ բանիները դեռ գոյութիւն ունին :

« Ստոյգ է որ կ'ըսէ բահանան, փէրիկօրի մէջ Զոր Պատարագը հայցուած է — եւ է տակաւին — վրէժխնդրութենէ դրդուած, հակառակորդի մը մահավճիռը ձեռք ձգելու համար : Նոյն իսկ պատուագիներ խոստացուած են այս նպատակով :

« Երեսուն տարի առաջ, փէմփիտուրի մէջ, ագարակավարձու մը նուաղկոտութենէ մեռաւ : կախարդուած էր ան :

« Գիւղացիէ մը լաւ ընդունելութիւն չգտած մուրակցան մը պոռացած էր անոր երեսին՝ « ես քեզի համար Զոր Պատարագ մը ըսել պիտի տամ » :

« Ամբողջ գիւղը հաստատեց այս ատելութեան ազդեցութիւնը :

(Մէս տը Թամբէք) : *Այս երկուքը Զոր պատարագի պէս կը կատարուին :* (2) :

Մեր պատարագամատոյցը կը բաժնուի հինգ մասե-րու : 1· Զգեստաւորում, 2· Սկիզբն պաշտաման, 3· Ե-րախայից պատարագ, 4· Հաւատացելոց պատարագ, 5· Խորհուրդ պատարագի կամ սրբագործութիւն : *Իսկ, Արեւմտեան Եկեղեցիին տեսանք վերեւ արդարեւ, թէ ունի բազմաթիւ տեսակներ, որով դասաւորման թիւ-ը, տեսակին համեմատ ալ կը փոխուի, բայց հանդի-սաւոր – ձայնաւոր պատարագներու համար կը մնայ նոյնը, այսինքն մեր դասաւորման նման են, զանազա-նութիւնը կը կայանայ ձեւերուն մէջ :*

Պատարագիչ քահանան մեզի պէս սաղաւարտ չի կրեր՝ հաւատացելոց պատարագէն առաջ, ինչպէս նաեւ մենք հաւատացելոց պատարագի միջոցին կը հանենք զարդեղէնները եւ հողաթափը : Լատին քահանան սեղա-նէն վար չիջնար ժողովուրդը խնկարկելու համար, իսկ մեր մէջ կը կատարուի մեծ հանդիսաւորութեամբ՝ թա–

« 1914ին, Պրանիթօմի մօտ, իր քենիին հետ կռուած կին մը Զոր Պատարագ մը խնդրեց՝ ճշդելով որ ան մա-տուցուի առանց ջուրի եւ գինիի : Երկար ատեն Գուլօրի բնակիչները փորձեցին Զոր պատարագներ ընել տալ, այսինքն, ըստ անոնց, առանց մոմ վառելու, միակ նը-պատակ ունենալով « յատնկայս չորցնել » ամուսին մը, կին մը, թշնամի մը · · · » :

---

(1) Ռ· Տ· Գայրօլ, « Պատարագը Արեւմուտքի մէջ Տ ,էջ 233-237 :

փոր կարգած ։ Զոհաբերութեան նիւթը կազմող՝ հացին ու գինիին, ինչպէս նաեւ զոյգացփոխութեան մասին հաղորդութեան գլխուն խօսած ենք, աւելորդ կը սեպենք կրկին անդրադառնալ ։ Մենք պատարագին առաջին մասը կը կատարենք ատեանը, ինչպէս նաեւ վերջին աւետարանն ու արձակման աղօթքը. մինչ Լատինները ամէն ինչ բեմին վրայ կը կատարեն ։ Խաղաղութեան համբոյրը Լատինաց մօտ այլ եւս դադրած է ժողովուրդին տրուելէ, մինչ մեր մէջ ան կը կատարուի ըստ նախկին սովորութեան, ամենուն անխտիր ։

Պատարագիչին զգեստներն ու գործածուած Ս. անօթները նոյնն են, բայց ձեւերը կը տարբերին ։ Մեր մէջ երբէք պատարագ չի մատուցուիր՝ ժողովրդեան դարձած (սեղանը դէպի ժողովուրդ), մինչ Լատինաց մէջ, ժամանակ մը դադրելէ ետքը, կրկին սկսած են ։ Պատարագի ընթացքին անոնց սեղանը չգոցուիր, սովորութիւն մը, որ անյետացած է, մինչ մենք դեռ կը պահենք, եւ ընծայի պատրաստութեան ու բեկման ատեն կը գոցենք ։ Մեր մօտ Մեծ պահքի ամբողջ տեւողութեանը, Ս. սեղանը գոց կը պահուի եւ պատարագը գոց կը մատուցուի, մինչ Լատինները միայն Ս. սեղանին վրայի Տապանակը կը քօղարկեն, նաեւ Եկեղեցիին մէջ գտնուած արձանները ։ Ընծան քահանան չպատրաստեր անոնց մօտ, այլ եպիսկոպոսատունէն կը ստանան, մինչ մեր մօտ, քահանան իր ձեռքով եւ նոյն օրը կը պատրաստէ ։ Հին ատենները, գինին եւս քահանաները կը պատրաստէին այգեկութքի միջոցին ։ Մենք զոյգափոխումէն ետքը, Ս. մարմինը կը բեկանենք չորս մասի, մինչ անոնց մէջ կան որ մինչեւ 64 կտոր կ'ընեն . . . Տէրունական աղօթքը Հաւատամքէն անմիջապէս ետքը կ'արտասանեն, իսկ մենք յիշատակութիւններէն ետքը ։

ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հանապազօրեայ ժամերգութիանց թիւը նոյնն է, այսինքն ինը, մեր եւ միւս եկեղեցիներուն մէջ: Ընդհանրապէս առաուները՝ Առաւօտեանը, իսկ իրիկուններըը՝ Երեկոյեանը կը կատարուի: Երբէք սովորութիւն եղած չէ բոլոր ժամերգութիւններն ալ կատարել հանապազ ծխական եկեղեցիներուն մէջ: Արեւելք թէ Արեւմուտք, ատիկա վանական սովորութիւն մըն է, որ կը տեսնենք մինչեւ այսօր, ինչպէս երուսաղէմ: Բայց Արեւմտեան եկեղեցւոյ պատկանող քահանաները, օրուայ ընթացքին, պարտին առանձնակի կարդալ բոլորն ալ, եւ այդ ուղղութեամբ դրպանի ժամագիրքեր ունին, որպէս զի քահանան, ուր որ ալ գտնուի, կարենայ կարդալ, որուն պրեվիեր կ'ըսեն: Մեր եւ Լատին եկեղեցիներուն մէջ գործածուած աղօթագիրքերը զրեթէ նոյնն են: Մեր մէջ գործածուածներն են.—

1· Խորհրդատետր - պատարագամատոյց, *այս գիրքն է որ պատարագիչը կ'ունենայ Ս· սեղանին վրայ պատարագի մէջտեղ:* 2· Ժամագիրք, *որ կը պարունակէ բոլոր սաղմոսներն ու ինը ժամերգութիւնները:* 3· Շարականՙ *որ կը պարունակէ օրուան երգեցողութիւնները:* 4·

Յայսմաւուրք՝ որ կը պարունակէ սրբոց կեանքը: 5. Ճաշոց՝ որ կը պարունակէ ամենօրեայ կարդացուելիք աստուածաշունչէն, գործք առաքելոց, կամ թուղթ առաքելոց եւ Աւետարանէ հատուածներ: 6. Տաղարան՝ որ կը պարունակէ սուրբ պատշաճի մեղեդիներ, տաղեր եւ դպիրներու ու սարկաւագներու պատարագի մէջոցին իրենց վերաբերեալ երգերը: 7. Ճաշու կամ առենի աւետարան, որ կը պարունակէ օրուան կարդացուելիք աւետարանը (ճաշու ժամերգութեանը) երախայից պատարագի մէջոցին: 8. Մաշտոց՝ որ կը պարունակէ մկրտութեան, պսակի, թաղման, հոգեհանգստեան եւ հիւանդներու վերաբերեալ աղօթքներ, ինչպէս նաեւ զանազան օրհնութիւններ: 9. Սաղմոսագիրք՝ որ կը պարունակէ բոլոր սաղմոսները: 10. Տօնացոյց՝ որ կը ցուցնէ ամենօրեայ կատարուելիք ժամերգութեանց դասաւորումը: Իսկ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցիին մէջ կը գտնուի Մայր Մաշտոց, որ կը պարունակէ եօթը խորհուրդները ընդարձակօրէն, նաեւ վարդապետական աստիճանի տուչութեան: Ս. Աթոռ կը գտնուի եպիսկոպոսական-կաթողիկոսական եւ միւռոնօրհնութեան վերաբերեալ Մաշտոցը: Շարականները յատուկ են մեր Եկեղեցիին, ասոնք կը կոչուին նաեւ «Ծօնընտիր», Ծօն վարդապետին ձեռքով դասաւորուելուն պատճառաւ 645ին, որը անփոփոխ կը գործածուի մինչեւ այսօր, բոլոր Եկեղեցիներուն մէջ, անշուշտ շատ մը յաւելումներով: Լատիններն ալ յօրինուած երգեր ու աղօթքներ ունին մեր շարականներուն նման:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԽՕՐՈՒՄԸ

*Ք*րիստոնէական առաջին դարերուն, նոյն իսկ առաքելական շրջանին, եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը կը բաղկանար սարկաւագէ, երէցէ եւ եպիսկոպոսէ:

Եկեղեցական պաշտօններու մէջ առաջին անգամ հանդիպածը սարկաւագութիւնն է (Գործ. Զ. 1–7), որ յունական բառ մը ըլլալ կը կարծուի: Պաշտօնն էր ժողովականներու - ընկերներու մատակարարութիւնը, որուն վրայ կիսով աւելցաւ երէցներու օժանդակութիւնը ու հսկողութիւնը: Երէցները ձեռնադրուած էին Առաքեալներէն, որոնցմէ մին վիճակին - դաւառին համար «հսկող» – «տեսուչ» կը նշանակուէր, եւ այդ պաշտօնը կը նուիրագործուէր կրկին ձեռնադրութեամբ: Եպիսկոպոս բառը յունարէն է եւ կը նշանակէ տեսուչ— վերադիտող—հսկող, ու միջազգայնացած է բոլոր ազգերու եւ դաւանանքներու մէջ:

Եկեղեցիին աճմամբն ու զարգացումովը, վերոյիշեալ երեք պաշտօններն ալ ստացան իրենց լրումը: Դ.

դարուն արդէն կը գտնանք այդ պաշտօններուն թիւը 5, իսկ աւելի վերջերը՝ 2. դարուն, մինչեւ 6 եւ 9: Այսօր ալ անոնց թիւը մեր եւ Լատինաց մէջ 9 է, իսկ Յունաց մօտ կը մնայ 5: Առաջին չորսը փոքր աստիճաններ կը կոչուին, որոնք են՝ Դռնապանութիւն, Ընթերցողութիւն (1), Երգմնեցուցչութիւն, Ջահընկալութիւն: Ընդհանուր առմամբ կ'ըսուին Դպիրք (2): Հինգերորդ աստիճանին կը պատկանին Կիսասարկաւագները, որոնք կրնան Աւետարան կարդալ, խնկարկել, սկիհին հալել, (պարապ), սպասարկել Ս. պատարագին: Վեցերորդ աստիճանին կը պատկանին Սարկաւագները, կ'ըսուին նաեւ Աւագ, որոնք կրնան վերարերում իսկ կատարել, բայց ձեռնադրութենէն եաքը չեն կրնար ամուսնանալ, կրնան աշխարհիկ գործերով զբաղիլ: Եօթներորդ աստիճանի կը պատկանին Երէցները—Քահանաները, որոնք ոչ միայն միւս աստիճանաւորներուն պէս կ'ընդունին ձեռնադրութիւն, այլ նաեւ օծում: Իրենց պարտականութիւնն է խորհուրդները կատարել եւ հովուել ժողովուրդը, բացի ձեռնադրութենէ եւ միւռոնօրհնութենէ: Արդէն քահանաներու մասին խօսած ենք (Տես Դ. մաս Գլ. 9): Անոնք կ'ըլլան ամուսնացած եւ կուսա

---

(1) Լատինաց մէջ Ընթերցողը պէտք է ըլլայ գոնէ սարկաւագ, իսկ մեր մէջ այժմ ամէն ոք կրնայ այդ պաշտօնը կատարել, նոյն իսկ առանց աստիճանի:

---

(2) Ուրարակիրը չորս աստիճան կ'ունենայ, կը տրուի եպիսկոպոսի կողմանէ պահպանիչով մը, իր պատկանած եկեղեցիին մէջ կրնայ գործածել:

կրօն, այս վերջիններըը կը կոչուին նաեւ Աբեղայ, որոնք վեղար կ'ունենան իբրեւ նշան աշխարհաւրացութեան եւ կը բնակին վանքերու մէջ:

Աբեղաները չորս աստիճան վարդապետութեան եւ տասը աստիճան ծայրագունութեան ուչութեամբ կ'ըստանան Գաւազան կրելու իշխանութիւն:

Եպիսկոպոսները *կը կազմեն ութերորդ աստիճանը, որ էր բարձրագոյն ի հնումն, նոյնպէս հաստատուած Առաքեալներէն: Եպիսկոպոսը բոլոր խորհուրդները կատարելու իշխանութիւն ունի: միայն չի կրնար եպիսկոպոս ձեռնադրել եւ միւռոն օրհնել* (3): *Ժամանակին, նոյն իսկ մինչեւ վերջին ատեննները, եպիսկոպոսները կը ձեռնադրուէին թեմի մը անունով, ինչպէս քահանան եկեղեցի մը: Կ'ըլլային ամուսնացած:*

Տիեզերական Ե. Ժողովը (Տրուլեան) կանոնադրեց, որ եպիսկոպոս ըլլալէ առաջ պէտք էր, որ զաւակին իրենց կինեբէն:

Այժմ եպիսկոպոսները կուսակրօններէ կ'ընտրուին:

---

(3) Նիկիական կանոնը այն, որ երբէք եպիսկոպոսները կրնան ուրիշ մը ձեռնադրել, մեր մէջ կաթողիկոսին վերապահուած է միշտ:

Նիկիական այս կանոնը գործածուած է մեր մէջ միայն մէկ անգամ: Երբ 1441ին էջմիածնի համագումարին հրաւէրը մերժուեցաւ Մուսաբէկեան կաթողիկոսին կողմանէ որ չուզեց հեռանալ Սիսէն, ժողովականները ընտրեցին Կիրակոս վրդ. Վիրապեցին Ս. Էջմիածնի Աթոռին վրայ, եւ ներկայ եպիսկոպոսները կատարեցին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն եւ օծում, եւ ապա կաթողիկոսական օծում:

Թեմակալ եպիսկոպոսներու ենթակայ կային Քոր *եպիսկոպոսներ, որոնց պաշտօնն էր օժանդակել եպիսկոպոսին թեմային գործերուն: Այժմ դադրած է գոյութիւն ունենալէ: Իսկ* Արքութիւնը *կաթողիկոսէն տրուած տիտղոս մըն է եւ վերջամուտ: Եպիսկոպոսը կը ձեռնադրուի կաթողիկոսէ, ընկերակցութեամբ երկու եպիսկոպոսներու (Նիկիական կանոն): Առանց վարդապետական եւ ծայրագունութեան աստիճանին, եպիսկոպոս մը կը ձեռնադրուի, բայց գաւազանի իշխանութիւն չի կրնար ունենալ:*

Մեր Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հարցերէն մին է նաեւ, ըստ առաջնոյն, քահանաներուն եւս եպիսկոպոսանալը, անշուշտ ըստ արժանւոյն, որ խափանուած է տասնեակ մը դարերէ ի վեր:

Իններորդ այսինքն վերջին աստիճանը կը կազմէ Կաթողիկոսը, *որ կը կոչուի նաեւ* Հայրապետ, Քահանայապետ, Ծայրագոյն Պատրիարք, *ինչպէս Յունաց մէջ՝ Պատրիարքը, իսկ Լատինաց մէջ՝ Պապը:*

Կաթողիկոսական իշխանութեան ու հանգամանքներուն մասին երկարօրէն խօսեցանք Գ. մասի Ա. գլուխը, մեզի կը մնայ հոս բացատրել կաթողիկոս բառին նշանակութիւնն ու իր ծագումը:

Առաքեալներու (Ս. Բարթողիմէոս, Ս. Թովմաս, Ս. Շմաւոն) քարոզութեանց հետեւանքով կը կազմուի Պարսկական Եկեղեցին, որուն եպիսկոպոսները կը ձեռնադրուէին Անտիոքի պատրիարքէն եւ անոր իշխանութեան ենթակայ էին: Յարատեւ պարսկա-հռովմէական պատերազմները, հաղորդակցութեանց անապահովութիւնը, սահմանային բաժանումը, պատճառ կ՚ըլլային յարաբերութեանց անկանոնութեան, որմէ կը տուժէր

Եկեղեցին: Այս անպատեհութեանց առաջքը առնելու նպատակաւ, Արեւմտեաններէն՝ Անտիոք, արտօնեցին որ Պարսկաստանի մէջ գտնուող եպիսկոպոսները ընտրեն եւ օծեն իրենց պետը, որ ունենալով մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն, Աթոռանիստ, հովուէ ու կառավարէ Եկեղեցին, կատարելով նոյն իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները եւ ընտրելի պետին տուին Կաթողիկոս տիտղոսը, (210 կամ 240 Թ. Ք.), եւ առաջին օծուած կաթողիկոսը եղաւ Շահլուպա:

Կաթողիկոս բառը յունարէն է եւ կը նշանակէ Ընդհանրական, Ամենայն (1), բայց հոս իր նեղ առումով արուած ու գործածուած է, այսինքն միայն պարսկական հոգեմտաւորութեան յատուկ իմաստով, քանզի մեծ պատրիարքութիւնները իսկ չունէին լայն առումը:

Ինչպէս մենք տեսանք միւս մեծ պատրիարքութեանց կազմութիւնն ու զբաղչութիւնը, ուր միշտ մայրաքաղաքներու դիրքն ու տեղը մեծ դեր կատարած էին, նոյնը պատահեցաւ Տիզբոնի Աթոռին: Պարսից Սրքայից Սրքաները միշտ կը դիմէին անոր, (մանաւանդ Սարոր եւ ուրիշներ), եւ դայն Քրիստոնեաներուն Պետը կը ճանչնային: Հակառակ իր ինքնուրոյնութեան, մնաց միշտ ենթակայ Անտիոքի պատրիարքութեան: Յետագային, մանաւանդ Նեստորի հերետիկոսութեան պատճառաւ բոլորովին անջատուեցաւ Անտիոքէն եւ ընդգրկեց Նեստորական վարդապետութիւնը: 430 ի Պարսկական Եկեղեցին ժողովը, Դար—Յիսուսը « Կաթողիկոս եւ Մեծ Պետ եպիսկոպոսներու », « Պետ բոլոր

---

(1) Ամէն հոգ վրան, ըստ Լուի Տիւշէն կրօնաւորի:

Արեւելքի Քրիստոնեաներուն», կը յայտարարէ: Երբեմն ալ «Կաթողիկոս—Պատրիարք կը յորջորջուին (2):

Թէ ինչո՞ւ մեր կրօնապետներն եւս կոչուեցան: Այս մասին եւ ոչ մէկ պատմական յիշատակութիւն գոյութիւն ունի:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն առաջ եւ թէ մինչեւ Ս. Սահակ Պարթեւ, Ե. դար, աւելի ծանօթ են Հայրապետ տիտղոսով: Ըստ իմ համեստ կարծիքիս, անոր գործածութիւնը մեր մէջ մտած պէտք է ըլլայ պարսից Հայաստանի տիրելէն ետքը, հետեւողութեամբ Նեստորականներու կաթողիկոսին տիտղոսին, եւ այդ անունով ճանչցած է՝ Արքայից Արքան հայոց Կրօնապետը, ինչպէս նոյն անունով կը ճանչնար իր երկրի քրիստոնեաներուն գլուխը, որպէս Կրօնապետ—Ազգապետ: Մեր Եկեղեցւոյ կազմութեան մեծ դեր խաղացած է պարսկաոստիկանը, մանաւանդ հայ գիրերու գիւտէն առաջ: Ըստ ոմանց կարծիքին, կաթողիկոս տիտղոսը գործածական ըլլալ սկսած էր Մեծն Ներսէսի ատենները: Այս կարծիքը շատ հաւանական չենք գտներ, որովհետեւ շօշափելի հետքեր եւ աղբիւրներ կը պակսին:

×

Կարտինալ տիտղոսը երբեք գոյութիւն չէ ունեցած հայերու մօտ. ան յատուկ է Հռովմէական Եկեղեցիին: Օգտակար կը գտնենք, սակայն, համառօտ կերպով յիշատակել պատմութիւնն ու նշանակութիւնը այս տիտղոսին:

Կարտինալ, լատինական Կարտինալիս բառէն ծագում առած է եւ կը նշանակէ գլխաւոր: Հռովմէական

Եկեղեցիին այս մեծ տիտղոսաւորը Պապին խորհրդականն ու օգնականն է եւ անդամ միանգամայն Սուրբ Ընտրաժողովին, *որ կը գումարուի* Փակարան *անուան տակ՝ Պապին ընտրութեան համար:*

Կղերականութեան մէջ, սկզբնական շրջանին, այսպէս կը կոչուէին գլխաւոր ծխական եկեղեցիներու աւագերէցները, մասնաւորապէս Հռոմի մէջ: Այն ժամանակ, կարտինալները եպիսկոպոսներու ստորադասներն էին եւ այդ դրութեան մէջ մնացին մինչեւ ԺԱ. դար: Բայց, 1181ին, Հռոմի կարտինալ-աւագերէցները միայն լիազօրուած ըլլալով ընտրելու Պապը, իսկ մնացեալ կղերները եւ Հռոմի ժողովուրդը այդ իրաւունքէն զրկուած, կարտինալները՝ շնորհիւ այդ հանգամանքի՝ գերակայութիւն ձեռք ձգեցին եպիսկոպոսներու վրայ:

Սիքս-Քէնթ Պապը, 1586ի կոնդակով, կարտինալներու թիւը սահմանեց 70ի: Անոնք երեք կարգի բաժնըւած են.— եպիսկոպոսներու դասուն, քահանաներու դասուն եւ սարկաւագներու դասուն: Անոնք կ՚ընտրուին Պապի կողմէն եւ մեծ մասամբ Իտալացիներ են:

×

Ձեռնադրութեան կարգը միշտ նախաթոռ է: Արդարեւ, 555 թուին, Դւնայ Բ. ժողովը իր 10րդ կանոնով այսպէս կ'որոշէ. «եկեղեցւոյ մէջ քահանաներուն նախաթոռութիւնը կապուած է իրենց ձեռնադրութեան հետ»:

ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔԸ

Եկեղեցական աւանդութենէն եւ պատմութենէն մեզի յայտնի է, թէ խոստովանանքը կը կատարուէր բոլոր հաւատացեալներու ներկայութեանը, երբ անոնք ժողովք կ'ըլլային։ Քանի մը դարերու փորձառութիւնը ցոյց տուած էր թէ վերոյիշեալ ձեւը շատ մը անկարգութիւններու եւ անախորժութիւններու պատճառ կը հանդիսանար, գայթակղութեան մատնելով հաւատացեալներու բազմութիւնը։ Արդ, Եկեղեցւոյ Ս. Հայրերը Գ. եւ Դ. դարերէն սկսեալ, նկատի ունենալով ընկերային եւ կեանքի պայմաններուն յեղաշրջումը, միջավայրերու ազդեցութիւնը, նորադարձներու մտայնութիւնը, ընդունեցին առանձնակի խոստովանութեան ձեւը, որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր։ Բայց ան շատ կորսնցուցած է իր առաջուան խորհրդականութենէն, եւ այն բոլոր ազգերու մօտ, ու դարձած լոկ ձեւականութիւն մը շատերու համար։

Բոլոր Եկեղեցիներն ալ ընդունած են բանաձեւ մը, որ կը պարունակէ երեւակայելի եւ աներեւակայելի մեղքերը՝ մարմնական թէ հոգեկան անկումները, զորս ենթական կրնայ գործած ըլլալ, կամայ թէ ակամայ, գիտակցաբար թէ յանգէտս։

Մեր մէջ այդ բանաձեւը կ'արտասանուի կամ կը կարդացուի մեղաւորին կողմանէ՝ ծնրադիր, եթէ գիտէ ապա թէ ոչ՝ խոստովանահայրը տուն առ տուն կ'արտասանէ եւ խոստովանուողը իւրաքանչիւր տունի վերջանալուն, մեղայ կ'ըսէ: Այս արարողութիւնը կը կատարուի առանձին կամ խմբովին:

Խոստովանութենէն առաջ կամ յետոյ, խոստովանահայրը կը բացատրէ անոր նշանակութիւնը եւ յառաջ բերելիք արդիւնքը: Մեղքերէ խուսափելու միջոցներուն եւ անոր գործադրութեան ձեւերուն մասին, խրատելով, յորդորելով, զգուշացնելով եւ քաջալերական խօսքերով կուտայ թողութիւնը: Իսկ, եթէ կան ոմանք, որոնց խղճին վրայ կը ճնշէ մեղք մը, առանձինն կը խոստովանին, եւ խոստովանահայրը անոնց կը սահմանէ որոշ ապաշխարութեան շրջան մը, նախ քան թողութիւն:

Մեր մէջ խոստովանանք կ'ըլլան ընդհանրապէս մեծ տօներուն առթիւ, Ս. հաղորդութեան խորհուրդին առաջ: Ի հնումն, օրէնք էր՝ հաղորդութեան Ս. խորհուրդէն 3—8 օր առաջ խոստովանիլը, եւ հաղորդութեան օրը կրկին արձակում կըստանային: Բայց այժմ զանց կ'առնուին այս բարի սովորութիւնները, եւ բեւէ մը թեթեւացած ձեւով, խոստովանանքէն անմիջապէս ետքը կը հաղորդուին, ինչ որ կը կրճատնէ խորհուրդին վեհութիւնը:

Բայց հիւանդութեան պարագային, խոստովանութիւնը տեղի կ'ունենայ Ս. Եկեղեցւոյ աւանդատան մէջ:

Մեր եւ Լատիններ մէջեւ խոստովանանքի մասին, վարդապետական տեսակէտով, ոեւէ տարբերութիւն գոյութիւն չունի: Միայն ձեւն է, որ կը տարբերի: Անոնց պէս Առանձնարաններ չունինք, եւ մեր կրօնաւոր-

նեղը անոնցինին պէս մանրամասն հարցաքննութեամբ չեն զբաղիր, այլ Աստուծոյ եւ մեղաւորին միջեւ իրենց միջնորդի դերին մէջ կը մնան յոկ։

Խոստովանանքը միշտ գաղանի կը պահուի· արդարեւ, Վաղարշապատի մէջ գումարուած, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի օրով, 325 թուին, 22րդ յօդուածով, խըստիւ կ'արգիլուի քահանայինն՝ գաղանիքը ուրիշին հաղորդել։ « Եթէ ոեւէ կրօնաւոր, իրեն եղած խոստովանութիւնը դուրս հանէ եւ ուրիշներու հաղորդէ, իր Ս. քահանայական աստիճանէն կարգաղուրկ պիտի ըլլայ, եւ խոստովանուած մեղքը իրեն պիտի անցնի »։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏՐՈՒԱԾ ՄԱԿԴԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՋԱՆՈՆՔ ԲԱՐԵԻԵԼՈՒ ԵՂԱՆԱԿԸ

Կաթողիկոսին. — Ն. Ս. Օծութիւն, Վեհափառ, Մայրապետ Պատրիարք, Քահանայապետ, Հայրապետ, Սրբազնագոյն, Տէր, Տէր:

Ծնրադիր Ս. Աղը համբուրելը, բարեւելու մխակ ձեւն է, որուն՝ « Աստուած պահէ »ով կը պատասխանէ:

Պատրիարքին. — Ն. Ամենապատուութիւն, Ամենապատիւ, Սրբազան Հայր, Տէր:

Ս. Աղը համբուրելը բարեւելու մխակ ձեւն է, որուն « Աստուած պահէ »ով կը պատասխանէ:

Եպիսկոպոսին. — Ընդայ Սրբ կամ ոչ, Գերապատիւ Հայր, Տէր:

Ս. Աղը համբուրելով « Աստուած օգնական » ըսելը բարեւելու մխակ ձեւն է, որուն՝ « Աստուած պահապան»ով կը պատասխանէ:

Վարդապետին. — Հոգեշնորհ, Հայր Սուրբ, Տէր:

Ս. Աղը համբուրելը, « Աստուած օգնական » ըսելը բարեւելու մխակ ձեւն է, որուն՝ « Աստուած պահապան»ով կը պատասխանէ:

Քահանայիին. — Արժանապատիւ, Տէր Հայր:

Ս. Աղը համբուրելով « Օրհնեա՛ Տէր » ըսելը բարե-

ւելու մխակ ձեւն է, որուն՝ « Աստուած օրհնէ »ով կը պատասխանէ :

Իսկ եկեղեցականները, որ աստիճանին որ պատկանին, « Ողջոյն » բառով կը բարեւեն :

Սարկաւագին — *Բարեկրօն, Սարկաւագ Եղբայր, Տիրացու :*

Դպիրին — *Տիրացու : Այս վերջիններուն կը բարեւեն ինչպէս աշխարհականներուն. նոյնպէս եւ լրենք :*

Լատիններու մօտ բարձրաստիճան եկեղեցականներուն կը տրուին մերիններու նման մակդիրները, բայց աւելի պարզ ձեւերով, եւ բարեւելու ձեւերն ալ դրեթէ չեն տարբերիր : Բայց քահանաներունը շատ պարզ է, աշխարհականներուն նման : « Բարեւ պարոն քահանայ» :

×

Ներկայ դրքին տպագրութիւնը լրանալու վրայ էր, երբ տեղի ունեցաւ (16 յուլիս 1945ին) Մ. Էջմիածնի Եկեղեցական Համագումարը :

Ժողովը, միաձայնութեամբ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեց Տեղապահ Տ. Գէորգ Արք. Զէօրէքճեանը : Օծումը տեղի ունեցաւ 22 յուլիսին, Մ. Էջմիածնի մէջ : Նորընտիր Հայրապետին առաջին գործը եղաւ ատոր եպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը, որուն պէտքը շատ զգալի էր, ի մեծ գոհունակութիւն ազգիս Հայոց : Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռը այժմ օժտուած է իր ընծայարանով եւ գործունէութեան լայն իրաւասութիւններով : Ունի «Էջմիածին» ամսօրեայ պաշտօնաթերթը :

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

	Էջ
Ջօն	5
Նամակ – Յառաջաբան	7
Մեր Նպատակը	11
Հայ եւ օտար կարծիքներ	13

Ա· ՄԱՍ

Հայոց ծագումը	29
Հայերու կրօնքը Քրիստոնէութենէն առաջ	34

Բ· ՄԱՍ

Քրիստոնէութեան մուտքը ի Հայս	36
Ս· Թադէոս Առաքեալ	38
Ս· Բարթողիմէոս Առաքեալ	39
Ս· Առաքեալներու յաջորդները	43
Ս· Մեհրդատ Հայրապետ	44
Նախագրիգորեան դէպքեր	46
Գրիգորեան դէպքեր	48
Ս· Հռիփսիմէ եւ իր ընկերուհիները	49
Քրիստոնէութեան յաղթանակը	57
Հակաքրիստոնէական հալածանքները	59
Նիկիոյ Ա· Տիեզերական Ս· Ժողովը	60
Հայաստան Ս· Գրիգոր Լուս· շառաւիղներու օրով	66
Հայաստան Պարսից լուծին ներքեւ	69
Հայոց կրօնական երկրորդ պատերազմը	70
Արաբական արշաւանքը	77
Հայաստան Բագրատունեաց Հար· ժամանակ	81
Սաճակիրներու շրջանը եւ Հայերը	85
Հայերը Սիլուքի մէջ	91
Հայրապետ· Աթոռին անդամոխ· դարերու ընթաց·	103

Գ· ՄԱՍ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այժմու կացութիւնը 104
Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը 111
Ս. Տեղեաց Պատրիարքութիւնը 116
Թրքահայոց Պատրիարքութիւնը ի Կ. Պոլիս 128
Գաղութահայութիւնը 132
Եւրոպահայ Գաղութը 136

Դ· ՄԱՍ

Մեր եւ օտար Եկեղեցիներու միջեւ եղած տարբերութեանց մասին 142
Քաղկեդոնի ժողովն ու իր վարդապետութիւնը 145
Ս. Հոգիին բղխումը ի Հօրէ 162
Ս. Հաղորդութիւնը 166
Ս. Աստուած որ խաչեցար 172
Պապական պնդիչխանութիւնը 176
Ամուսնալուծումը 192
Քառասրանը 199
Մկրտութիւնը, Դրոշմը, Ս. Հաղորդութիւնը 203
Քահանայից ամուսնութիւնը 209
Անարատ յղութիւնը 216
Ս. Մինդեան Տօնին օրը 221
Պատկեր - Արձան 229
Վերջին օծում - Կարգ հիւանդաց 233
Ս. Մխիթար 238
Պահեցողութեան մասին 242
Ս. Պատարագը 247
Ժամերգութեանց մասին 254
Եկեղեցական աստիճաններու դասաւորումը 256
Խոստովանանքը 263
Եկեղեցականներու արուած մակդիրները եւ զանոնք բարեւելու եղանակը 266

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Կարդալ	Տպուած է
61	1	*մոլորութիւնը*	*մորորութիւնր*
65	23	*ատիկա*	*ոտիկա*
63 Ծան.	1	*երեք*	*երկու*
65 Ծան.	3	միւսները Յարութեան բ. եւ դ. կիրակիներուն շաբաթ օրերը	
75	3	*Քաղկեդոնի Դ.*	*Քաղկեդոնի Գ.*
75	25	551	651
83	16	*Զամնդաւ*	*Զամանդա*
92	20	1921	1621
108 Ծան.	4	*հարիւրաւոր քահանաներ*	*հարիւրա*
109	11	*Տեղապահ Տ. Գէորգ Ս. Արք. Չէօրէքճեանը եւ որոշեց յետաձգել ընտրութիւնը մին-*	
113	10	*Եոզկատ*	*Երզնկա*
156	19	*արարից*	*արարեց*
172	10	*ի բաց*	*ի բացեալ*
190	16	*որոց կարգը անցած էին*	

219րդ էջը կարդալ 218րդ էջէն առաջ, հետեւեալ տողի յաւելումով.—

կրեցին մձխոյն արգիւնքը։ (Օրմ. Վրդ. Աստ անտիպ)

իսկ չկարդալ 218րդ էջին առաջին տողը

ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

L'ÉGLISE APOSTOLIQUE ARMÉNIENNE ET SA DOCTRINE

La Messe Arménienne